НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА НАН УКРАЇНИ

2025 5 (584)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

ЗМІСТ

Історичні студії

Вілкул Т. «Король» і «князь» Данило в Галицько-Волинському літописі 5

Келембет С. Князі Степанські: маловідома «удільна династія» XIII — середини XV ст. 20

Tsebenko A. The Cultural-Religious Transformations of the Monastic Church of the Order of Franciscan Sisters in Lviv: From Catholic to Orthodox Governance through Soviet Desacralization 40

Дзьобак В. Жінки в ідеології та практиці ОУН (1929—1941 рр.): від «невидимості» до мобілізації 58

Yushkevych V. Refugees from Communism: US Policy toward Central and Eastern European Political Emigration amid Sovietization (1944—1952) 78

Кузіна К. Арешти дружин співробітників НКВС під час Велико-

CONTENTS

Historical Articles

Vilkul T. "King" and "Prince" Danylo in the *Galician-Volhynian Chronicle* 5

Kelembet S. Princes of Stepan: A Little-Known "Appanage Dynasty" of the 13th — Mid-15th Centuries 20

Tsebenko A. The Cultural-Religious Transformations of the Monastic Church of the Order of Franciscan Sisters in Lviv: From Catholic to Orthodox Governance through Soviet Desacralization 40

Dzobak V. Women in the Ideology and Practice of the OUN (1929—1941): From "Invisibility" to Mobilization 58

Yushkevych V. Refugees from Communism: US Policy toward Central and Eastern European Political Emigration amid Sovietization (1944—1952) 78

Kuzina K. The Arrests of NKVD Officers' Wives during the Great Terror and

© Інститут історії України Національної академії наук України, 2025
© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025

го терору та їх реабілітація в 1950-х рр. 98

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Петренко І., Сірий О., Томазов В. Шлюбність у населених пунктах Грунської сотні Гадяцького полку в першій половині XVIII ст. (за даними парафіяльних метричних книг 1723—1741 рр.) 118

Тимченко Р. Земельна реформа гетьмана П. Скоропадського у сучасній українській історіографії 135

Сирник Я. Польські історики українського походження: поколіннєвий феномен, напрями й тематика досліджень (від 1980-х рр. до сьогодні) 153

Боряк Г. Історик у добу цифрової гуманістики: Любов Дубровіна у світлі фахових та ювілейних рефлексій 169

Дискусії

Кульчицький С. Походження та сутність ленінсько-сталінського державного соціалізму 181

Повідомлення

Вирський Д. Лицарська війна: Куруківська битва 1625 р. (до 400-річчя події) 192

Рецензійні статті

Головко В. П'ять історичних уроків для повоєнної відбудови України: роздуми над книжкою Б. Стайла «План Маршалла. Світанок Холодної війни» 205

Рецензії й огляди

Бевзюк Є., Котляр О. Україна в європейському інтелектуальному контексті [Рец. на кн.: Іваненко О. Інтеграція регіональних науково-освітніх осередків Наддніпрянської України до європейського інтелектуального простору (друга половина XIX — Their Rehabilitation in the Second Half of the 1950s 98

Methodology. Historiography. Source Studies

Petrenko I., Siryi O., Tomazov V. Marriageability in the Settlements of the Hrun Sotnia of the Hadiach Regiment in the First Half of the 18th Century (According to Parish Metric Books of 1723—1741) 118

Tymchenko R. The Land Reform of Hetman P. Skoropadskyi in Modern Ukrainian Historiography 135

Syrnyk Ya. Polish Historians of Ukrainian Origin: A Generational Phenomenon, Directions and Topics of Research (From the 1980s to the Present) 153

Boriak H. Historian in the Age of Digital Humanities: Liubov Dubrovina in the Light of Professional and Anniversary Reflections 169

Discussions

Kulchytskyi S. The Origins and Essence of Leninist-Stalinist State Socialism 181

Notices

Vyrskyi D. Knightly War: Battle of Kurukiv 1625 (To the 400th Anniversary of the Event) 192

Review Articles

Holovko V. The Five Historical Lessons for the Post-War Reconstruction of Ukraine: Reflections on B. Steil's Book "The Marshall Plan. Dawn of the Cold War"..... 205

Book Reviews and Surveys

Bevziuk Ye., Kotliar O. Ukraine in the European Intellectual Context [Book review: Ivanenko O. Integration of Regional Scientific and Educational Centers of Dnipro Ukraine into the European Intellectual Space (Second Half of the 19th — Beginning of the 20th Cen-

початок XX ст.). Відп. ред. С. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 555 с.] 214

Пастушенко Т. Осередки терору: стаціонарні підрозділи поліції безпеки та СД у райхскомісаріаті Україна [Рец. на кн.: Schmittwilken Ch. Zentrales des Terrors. Die Dienststellen der Kommandeure der Sicherheitspolizei und des SD im Reichskommissariat Ukraine. De Gruyter Oldenbourg, 2024. 304 S.] 221

Чернега П. Освітньо-наукова діяльність української діаспори в Європі як чинник відродження державності України [Рец. на кн.: Уткін О. Аграрна освіта та наука в українській діаспорі Європи 1920—1960-х років. Київ: Аграрна наука, 2023. 348 с.] 227

Хроніка

Будзар М., Гедьо А. XIV Міжнародна наукова конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі України: політика пам'яті у минулому й сьогоденні» 233

Стрільчук Л., Каліщук О. Міжнародна конференція «Міжконфесійні відносини в Україні: історія та сучасність» 240

Волощук М. VIII Конгрес польських медієвістів 243

Ювілеї

Віднянський С., Пархомчук О. До 100-річчя з дня народження доктора історичних наук, професора Станіслава Пархомчука 246

In Memoriam

Гриценко Аделіна Павлівна 250

turies). Editor-in-Chief S. Vidnianskyi. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2024. 555 p.] 214

Pastushenko T. Centres of Terror: Stationary Units of the Security Police and SD in the Reichskommissariat Ukraine [Book review: Schmittwilken Ch. Centres of Terror. The Offices of the Commanders of the Security Police and the SD in the Reichskommissariat Ukraine. De Gruyter Oldenbourg, 2024. 304 p.] 221

Cherneha P. Educational and Scientific Activities of the Ukrainian Diaspora in Europe as a Factor in the Revival of Ukrainian Stateship [Book review: Utkin O. Agrarian Education and Science in the Ukrainian Diaspora in Europe in the 1920s—1960s. Kyiv: Ahrarna nauka, 2023. 348 p.] 227

Chronicles

Budzar M., Hedo A. 14th International Scientific Conference "Kyiv and Kyivans in the Socio-Cultural Space of Ukraine: the Politics of Memory in the Past and Present" 233

Strilchuk L., Kalishchuk O. International Conference "Interfaith Relations in Ukraine: History and Present"..... 240

Voloshchuk M. 8th Congress of Polish Medievalists 243

Anniversaries

Vidnianskyi S., Parkhomchuk O. To the 100th Anniversary of the Birth of Doctor of Historical Sciences, Professor Stanislav Parkhomchuk 246

In Memoriam

Hrytsenko Adelina Pavlivna 250

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 8 від 30.09.2025 року)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754

Адреса редакції:
вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел./факс: +380 (44) 279-63-62
E-mail: UHJ_2025@ukr.net

Редактори *В'ячеслав Григор'єв (укр.), Юлія Головко (укр.), Анастасія Мережко (англ.)*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 00.10.2025. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 00,00. Обл.-вид. арк. 00,00. Тираж 000 прим. Зам. № 0000.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.005
УДК 82:94(477)“13”

Тетяна ВІЛКУЛ
докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
tvilkul@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-2737-8372

«КОРОЛЬ» І «КНЯЗЬ» ДАНИЛО В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ*

Мета — визначити, які автори Галицько-Волинського літопису називали Данила Романовича «князем» та «королем» після його коронації 1253 р. Використовуються методи текстології. Дослідження спирається на поняття системності текстів. **Наукова новизна.** Зіставлено всі свідчення, перевіряються ознаки раннього чи, навпаки, пізнього походження фрагментів літопису. Враховується мовна межа поміж Галицьким і Волинським літописами, що пролягає 1260—1261 рр. **Висновки.** Два книжники називали Данила «королем». Це автор Галицького літопису у записах від коронації по 1260 р. (за хронологією Іпатіївського списку), а також літописець Мстислава Даниловича кінця 1280 — початку 1290-х рр. «Князем» Данила називали автор записів Василька Романовича на початку Волинського літопису (1261—1262 рр.), а також літератор із кола Лева Даниловича. Князівський титул свідчив про збереження звичного старого найменування та не пов’язаний зі спробами «принизити» Данила. Використання поняття «король» у прижиттєвих записах зумовлювалося переважно персональними лояльностями. З високою вірогідністю, цей титул цінувався самим Данилом і його оточенням.

***Ключові слова**: Давня Русь, середньовічні титули, Галицьке й Волинське князівства, середньовічні хроніки, XIII ст.*

* Висловлюю щиру вдячність Мирославу Волощуку, Сергію Ніколаєву, Дмитру Січинаві, В’ячеславу Григор’єву, завдяки яким було уточнено певні деталі цієї статті.

Цитування: Вілкул Т. «Король» і «князь» Данило в Галицько-Волинському літописі. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 5—19. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.005

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Єдиний князь Русі-України[1], котрого в історії регулярно йменують «королем» — син Романа Мстиславича Данило (1201—1264 рр.). Отримавши корону 1253 р., останні десять років свого життя він мав титул короля (про коронацію та її значення див. [1, с. 73; 2, с. 37; 3, с. 9—11; 4, с. 349—366; 5; 6, с. 462—486, 558—564; 7, с. 118, 124; 8; 31]). Титул цей не став спадковим і подеколи Данила Романовича продовжували називати князем. Матеріал для аналізу слововжитку давньоруською мовою надає Галицько-Волинський літопис (ГВЛ) [9, стп. 762—938; 10, стп. 154—640], що фіксує діяння Данила від дитинства й до його смерті. Дослідники по-різному оцінювали систематичність літописців у питанні титулатури. Протилежними є погляди, що «від часу коронації літопис послідовно називав Данила королем» чи, принаймні, робив так у галицькій частині тексту [3, с. 11; 11, с. 278], і що літописці врізнобій називали його королем та князем; найменування «королем» ішло не від сучасників, а від редактора часів Мстислава Даниловича, не з 1250-х, а з 1290-х рр. ГВЛ після коронації тоді постає як хаотичне зібрання записів зі словами «Данило король» чи тільки «король», «Данило кнѧзь» і нотування імені без титулу [6, с. 477—482]. Як побачимо далі, обидві думки не цілком правильні. Існують невеличкі виїмки в першій серії звісток зі словом «король» та, одночасно, не можна казати про хаос у записах. Обов'язково треба враховувати межу поміж двома головними частинами пам'ятки: Галицьким (ГЛ) і Волинським (ВЛ) літописами[2], що припадає на 6768 (1260) та 6769 (1261) рр. за Іпатіївським списком [9, стп. 848].

Якщо відкинути випадки називання лише за іменем «Данилъ» чи «Данило» — без титулу[3], тоді в ГЛ бачимо доволі послідовне застосування слів «король» або «королевъ» — після прийняття королівського вінця. За Іпатіївським списком (Іпат.) ідеться про записи від 6763 (1255)[4] по 6768 (1260) рр. включно. Таких прикладів 21. Натомість анахронізмів лише 3, всупереч думці, що вони чисельні [6, с. 481]. Перший — коли Данило був молодим і про коронування ще не йшлося. Під 6738 (1230) р. за Іпат. у звістці про заколот в його ближньому колі вираз «слуга королевъ» позначає Данилового слугу [9, стп. 762:11; 10, стп. 154][5]. Другий і третій приклади — коли він уже став королем, однак іменувався

[1] У літописах натрапляємо на назви «Роусь», «Роускаѥ землѧ», «роускыѥ кнѧзи», однак задля точності викладу краще використовувати термін «Русь-Україна».

[2] Про поділ на ці частини див.: [12, с. 51]. Дослідники намагалися ділити пам'ятку на дрібніші сегменти, вирізняючи політичні тенденції й літературні особливості тексту. Див., напр.: [7; 10, с. LXXV; 13]. З погляду мови чітко розрізняються тільки ГЛ та ВЛ і з певністю можна казати про цих двох авторів [6, с. 26—27, 564; 14—17].

[3] Це варто робити, адже й слово «князь» літописці вживали так само непослідовно — певного правителя могли йменувати, напр., Ізяславом, Ізяславом Мстиславичем, князем Ізяславом, Ізяславом князем.

[4] За стандартним переліком років «від створення світу» на роки від Різдва Христового. Реально — від кінця 1253 р. Для спрощення викладу всі дати подано за Іпат., хоча його хронологія й пізня.

[5] У той час як «безбожні» галицькі бояри Молибоговичі збиралися своїх правителів просто в домівці «огнемъ зажещи», князеві Василькові спало на думку влаштувати жартівливий турнір, унаслідок чого заколотники злякалися, що їхні плани викрито, та втекли. Див.: «...млтвомоу . бг҃оу . вложивашю /Хл.: вложившю/ во срце Василькоу . изиити вонъ .

«князем». Під 1255 р. у промовах його недругів бачимо «Данило кнѧзь» [9, стп. 829:23]; під 1259 р. у сюжеті про заснування Холма з перестановкою — «кн҃зь Данило» [9, стп. 843:8]. Від середини стовпчика 848 на незакінченій репліці Данила ГЛ уривається та з 6769 (1261) р. починається ВЛ, де анахронізмів чимало. Під 1261—1264 рр. чотири рази натрапляємо на «кнѧзь» у повідомленні про весілля в родині Данилового брата Василька і звістках про «другий прихід» татар на чолі з Бурундаєм [9, стп. 848, 849 (двічі), 850]. Далі сім разів «король» фігурує в епізоді про «саигатъ» [6] [9, стп. 857]. Знову повернення до «кнѧзь» у двох звістках — про з'їзд у Тернаві польських і руських володарів та литовського Войшелка [9, стп. 857—858, 859]. Нарешті «король» і «король Данило кнѧзь» у некролозі Данила [9, стп. 862]. У повідомленнях 1284—1291 рр. маємо «великий князь» під 6792 (1284) р. [9, стп. 895] і шість прикладів зі словами «король» чи «королевъ», якщо йдеться про синів Данила, Мстислава та Лева[7], від 6796 (1288) по 6799 (1291) рр. [9, стп. 912, 913, 928, 932, 933, 935].

Почнімо з ВЛ. Строката картина цієї частини літопису виявляє записи різного часу: з князювання Василька Романовича (Іпат. 1261—1271 рр.), його сина Володимира Васильковича (1272—1288 рр.), Данилового сина Мстислава (1288 — початок 1290-х рр.), до яких додано некрологи двох пінських князів (1292 р.). Реально ВЛ творили, ймовірно, два книжники, але в основі роботи лежали в тому числі ранні записи. Ми будемо писати про «літописця Мстислава Даниловича», якого вважають також «редактором», котрий пройшовся текстом ГЛ та решти ВЛ[8]. Принаймні два записи зі словами «Данило кнѧзь» не належать до руки «редактора». Блок із чотирьох згадок «князя» Данила в літописі Василька починається з опису присутніх на весіллі доньки останнього, Іпат. 1261 р.: «бѧшеть же тогда братъ Василковъ Данило кнѧзь со <u>ѡбѣима</u> <u>сн҃ма</u> своима» [9, стп. 848]. Розкри-

---

и ѡбнажившоу мѣчь . свої играѧ на слоугоу королева . иномоу похвативши щитъ играющи» («Милостивий Бог уклав у серце Василькові вийти надвір, і жартома ("играæ") вийняти з піхов меча проти слуги короля, той жартома ("играющи") підхопив щита») [9, стп. 762]. При цьому винятково у ГЛ трапляються слова «изити» (45 прикладів проти 0 у ВЛ), «обнажити» (4/0), «играти» (3/0; пор. «игра» 5/0). «Обнажити» використовується завжди у сполученні зі словом «мечь» (4/0), загалом «мечь» ГЛ 12 (ВЛ 1). Отже йдеться про автора ГЛ, котрий описував події у внутрішньому колі Данила. Завершуючи оповідь книжник писав, що пізніше один із пробачених заколотників під час пирування «лице зали емоу (Данилові — *Т. В.*) чашею» та сподівався, що «иногда же . да бъ҃ имъ возомьздить» («іншим разом хай же Бог їм віддасть») [9, стп. 763]. «Иногда» 7 у ГЛ проти 0 у ВЛ.

6 Про це тюркське слово докл. див. у прим. 25.

7 Щодо нього в давньоруських джерелах збереглася одна звістка про «сина королева», причому Лева позначено як брата Мстислава («Левъ кнѧзь бра҃ Мьстиславъ҃»), що видає руку літописця Мстислава Даниловича. Однак, як відзначив М. Волощук, латинську формулу «filius regis Danielis» неодноразово використовували в канцелярії Лева Даниловича в дипломатичному листуванні кінця XIII — початку XIV ст. [18, с. 26]. Це, своєю чергою, не дозволяє пов'язувати вираз «сынъ королевъ» суто з діяльністю літописця Мстислава, всупереч [6, с. 49].

8 Іноді «редактором» уважають писця з Пінської землі.

ває зміст виразу «со ѡбѣима сн҃ма» («з обома синами») запис про з'їзд у Тернаві 1262 р.: «снимашасѧ... Данило кнѧзь со ѡбѣима сн҃ома своима . со Львомъ . и со Шьварномъ» [9, стп. 857—858]. З нього довідуємося, що йдеться про Лева та Шварна — при цьому мовлено так, ніби Мстислава взагалі не існує. ВЛ в описі князювання Василька справді останнього не згадує, перше таке повідомлення припадає на початок правління Володимира Васильковича [9, стп. 870]. Книжник Мстислава Даниловича навряд чи міг бути дотичним до тексту, де повністю знехтувано його патроном; останньому пінському писцю не було потреби викреслювати Мстислава. Отже повернення до титулу «князь» у ВЛ двічі спровоковане невідредагованими записами часу Василька. Вірогідно, найменування Данила «великим князем» [9] також належить до раннього шару, оскільки його вміщено у серії лапідарних звісток зі ввідними словами «Тое же зимы», «Въ то же лѣто». Судячи зі змісту та характеру тексту, книжник, не обробляючи або слабко обробляючи, використав матеріали Юрія Львовича чи Лева Даниловича. Наприкінці «король» і «королевъ» маємо у включеній у ВЛ грамоті Мстислава та літописних повідомленнях [9, стп. 912, 913, 928, 932, 933, 935], тому припускали, що саме «редактор» доповнював усі літописні тексти ВЛ. Йому приписують вставки з цими словами в 1261 й 1264 рр. [6, с. 48—50, 389—394, 575—577], хоча чітко довести це не вдається через те, що мовно початок і закінчення ВЛ слабко вирізняються. В цілому у ВЛ анахронічне позначення короля Данила «князем» указує на авторів, котрі працювали раніше за «редактора» [10], причому йдеться про двох різних книжників: під 1261—1262 рр. скопійовано записи про князювання Василька Романовича, а під 1284 р. — матеріали про Лева Даниловича та Юрія Львовича.

Кому атрибутувати найменування Данила королем у ГЛ, а також анахронічне «кнѧзь» після коронації (Іпат. 1255—1260 рр.), враховуючи, що на цій ділянці

[9] «Оу Юрьѣ кнѧзѧ оу Львовича . оумре сн҃ъ именемь Михаило ... (його тіло поклали — *Т. В.*) во цркв҃и . ст҃ыѣ бц҃а в Холмѣ . юже бѣ создалъ . прадѣдъ его великии кнѧзь . Данило сн҃ъ Романовъ» [9, стп. 895].

[10] Додам, що в ГЛ та ВЛ, за одним винятком, не використовуються складні титули, як у нащадків Данила. На титули «король і князь» в Юрія I (Юрія Львовича) та под. звернув мою увагу М. Волощук під час обговорення цієї статті, за що я йому щиро вдячна. Однак у ГЛ і ВЛ бачимо або «король», або «кнѧзь» у серії з кількох десятків повідомлень. *Єдиний* виняток — у некролозі Данила, де, втім, контаміновані кілька джерел. Використано запозичення з літописів [6, с. 577 та ін.], у тому числі з Київського зводу під 1149 р., про Володимирка Галицького [9, стп. 391]: «*добрыи* бо ***кн҃зь*** Володимиръ . *братолюбиемъ свѣтѧсѧ* . миролюбиемъ величаѣсѧ». Пор. некролог Данилові [9, стп. 862]: «се же король Данило ***кнѧзь*** . *добрыи* хоробрыи . и моудрыи . иже созда городы многи . и цркв҃и постави . и оукраси ѣ разноличнъими красотами . бѧшеть бо *братолюбьемь свѣтѧсѧ* /Хл.: светѧсѧ/». Вираз «король ... кнѧзь» можна пояснювати у два способи. Якщо вважати, що вся звістка про Данила вписана «редактором», то від себе він уписав «король Данило», а титул «кнѧзь» увійшов у складі запозиченої цитати. Якщо вважати (як М. Грушевський), що початково ВЛ містив коротке повідомлення про тяжку хворобу і смерть Данила, а пізнішою рукою додано книжні похвали [19, с. 171], тоді «кнѧзь» могло стояти в початковій короткій звістці. Втім збережений текст ГВЛ про хворобу відсилає лише до «короля»: «король бѧшеть... впалъ в болесть великоу» [9, стп. 862].

простежуються характерні риси автора ГЛ і немає слідів вставок із «волинськими» характеристиками?

Тут доцільно зробити відступ щодо характерної мови ГЛ і ВЛ. Думка, що галицька частина піддавалася масованому редагуванню наприкінці тексту, від чого межі поміж обома складовими Галицько-Волинського літопису «розмивалися», спирається на двох «китів».

1. Попри те, що ГЛ закінчився з останніми словами статті 1260 р., очевидні хронографічні запозичення в ньому продовжуються до 1265 р. [9, стп. 848:19, 863:13-21]. При цьому ГВЛ поділяється на «галицьку» частину, де маємо запозичення з хронік Георгія Амартола, Іоанна Малали, «Александрії» та «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія або якогось хронографа, що об'єднував названі тексти, та «волинську» частину, де хронографічні запозичення відсутні. Тут нібито маємо лише фрагменти «вторинного використання», тобто переказ того, що «волинський» автор знайшов, читаючи «галицького».

2. Чіткої межі поміж статтями 1260 (закінчення ГЛ) та 1261 р. (початок ВЛ) не існує. За словами О. Толочка, слід мовити «не про різкий рубіж, ... а про довгу перехідну зону» [6, с. 26]. Головною характерною рисою, яка підпирає це твердження, обрано давальний самостійний або dativus absolutus (dat. abs.). Ця книжна форма (дієприкметники в дативі, пов'язані з іменником, котрий має інший суб'єкт, аніж підмет) відзначена абнормальною частотою використання у ГЛ [11]. Як пише О. Толочко, «частотність ДА (тобто dat. abs.; курсив мій — *Т. В.*) *послідовно знижується*, починаючи зі стовпчика 815» [6, с. 26; 9, с. 815].

Щодо пункту 1. Така оцінка виходила з даних, наведених у статті О. Орлова 1926 р., де він заперечував можливість самостійного використання хронографічних текстів творцем ВЛ [20, с. 110, 116, 119]. За століття цитування цієї публікації дослідники звикли до висловлених у ній ідей, і лише нещодавно авторці цих рядків удалося, детально порівнюючи літописи та хронографію, спростувати тезу про «вторинне використання». Доведено, що ВЛ самостійно звертався до «Історії...» Флавія [21, с. 444—445; 22, с. 276, 285—286] [12]. У 1217—1218 рр. я так і не наважилася зробити очевидний висновок, що хронографічні тексти були доступні кільком книжникам другої половини XIII ст., тобто в Галицькій і Волинській землях послуговувалися творами Амартола, Малали, Флавія під окремими обкладинками або у складі збірника-хронографа. Зараз виправляю цю свою помилку.

Щодо пункту 2. О. Толочко, стверджуючи про відсутність «різкого рубежу» й наявність «довгої перехідної зони», зіперся на застарілі дані статті Д. Чижевського 1953 р. [23]. Якби їх було перевірено, з'ясувалося б, що на десяток стовпчи-

[11] За підрахунками І. Юр'євої, «дієприкметників, що входять у давальний самостійний, у галицькій частині 720 (з 26 000 словоформ), тобто бл. 2,8 % від усіх слів. У волинській частині їх 103 (з 13 000 словоформ) — бл. 0,8 %» [17, с. 139—140]. З обрахунків випливає, що dat. abs. з'являється у ГЛ у 7 разів частіше, ніж у Київському літописному зводі, у 4,7 рази більше за суздальські літописи й у 3,5 рази частіше за ВЛ (2,8 : 0,8 = 3,5).

[12] Див. також [6, с. 20, 22], утім без покликань на мої статті, що однак не робить О. Толочка автором розробки.

ків (815—824) припадає, за моїми підрахунками, спад у використанні dat. abs. у ГЛ, у сумі прикладів: 27, але на 825—834 — підйом, у сумі: 63. У прикінцевих десяти стовпчиках ГЛ (839—848) число прикладів вкладається в нижню межу середніх показників з dat. abs. — 38 [13]. Натомість відразу з початком ВЛ частота різко обвалюється — 9 [14]. 38 : 9 = 4,2. Це близько до підрахунків, зроблених на матеріалі всього літопису, з яких частота прикладів з dat. abs. у ГЛ вища за ВЛ у 3,5 рази [15]. Тобто вживання dat. abs. стає у *4 рази нижчим* одразу з початком ВЛ. Текстуальні факти вказують, усупереч оцінкам О. Толочка, саме на «різкий рубіж» між ГЛ і ВЛ. На додачу існує ціла низка лексем та словоформ, які не просто робляться менш частими у ВЛ, а взагалі зникають, що, знов-таки, свідчить про рубіж [16].

Утім повернімося до «князя» й «короля». Доказів щодо відчутного втручання автора ВЛ у ГЛ немає, однак невеличкі спроби редагування на 1—2 слова виключати не можна. Тож для дослідників відкриті кілька сценаріїв. Нещодавно було висловлено припущення, що всі згадки «короля» Данила у ГЛ зроблено тією ж «редакторською» рукою, що й у ВЛ, адже його не названо королем в описі коронації; характер прижиттєвих повідомлень нібито вказує на введення цього титулу в дописаних чи переміщених «редактором» фрагментах; літописець Мстислава Даниловича поставив собі за завдання зробити відповідні «вставки», тому що його патрон намагався вивищитися, підкреслюючи «королівське походження» [6, с. 49, 476—484, 485, 560—562].

Слід зазначити, жоден із висунутих аргументів на користь гіпотези про «редактора» не має переконливої доказової сили. Наприклад, щодо коронації: йдеться про перехідний стан, правитель набуває статусу «короля» лише по завершенні церемонії. У ГЛ значну частину цього наративу складають відмови Данила прийняти королівські регалії й умовляння визнати титул [9, стп. 826:3-8, 826:19-28, 827:3-14]. Із прикінцевих ремарок, що він нарешті погодився на королівський вінець «від Бога» в Дорогочині, йдучи на «воину» [9, стп. 827:14-16], розуміємо, що коронація відбулася, і вже через чотири рядки в описі походу натрапляємо на запис «король Данило» [9, стп. 827:20].

У подальших міркуваннях виходимо з того, що ГЛ і ВЛ — твори, написані різними авторами. Цей факт не можна ігнорувати, оскільки мова текстів помітно відрізняється. Першу частину написано раніше за другу; після 1260 р. записи автора ГЛ раптово припиняються. Редагування передбачає прочитання; останній

[13] Стп. 839 — 6 прикладів (839:10, 839:11, 839:24, 839:26, 839:27, 839:28); 840 — 4 (840:9, 840:23, 840:24, 840:26); 841 — 4 (841:7, 841:11, 841:14, 841:24); 842 — 11 (842:1, 842:2, 842:3 двічі, 842:5, 842:7, 842:8, 842:10, 842:17, 842:19, 842:21); 843 — 1 (843:3); 844 — 1 (844:8); 845 — 0; 846 — 3 (846:9, 846:19, 846:20); 847 — 4 (847:5, 847:9, 847:26, 847:27); частина 848 — 4 (848:1, 848:8, 848:10, 848:12); у сумі 38.

[14] Початок ВЛ: частина стп. 848 — 2 (848:19, 848:28); 849 — 0; 850 — 2 (850:1, 850:4); 851 — 1 (851:3); 852 — 2 (852:21, 852:22); 853 — 0; 854 — 1 (854:21); 855 — 1 (855:1); 856 — 0; 857 — 0; у сумі 9.

[15] Див. прим. 11.

[16] Ця тема варта спеціального дослідження.

літописець мав читати попередників та, отже, відбувався вплив від раннього тексту на пізній. За таких умов непотрібно шукати єдиний механізм для появи титулу «король» у різних частинах. Радше спочатку склався певний слововжиток, а згодом «редактор» міг використовувати засвоєні норми. Отже всі або більша частина прикладів із найменуванням Данила «королем» належать до оригінального тексту ГЛ. Погляньмо ближче на список подібних згадок.

1) На початку походу (Іпат. 1255 р.) увійшов у землю ятвягів: «*королеви* же и[17] *Данилоу* . прише^ шоу на землю . Ѣтвѧзьскоую» [9, стп. 827:20-21].

2) Біля засіки в лісі Лев Данилович убиває ватажка ятвягів Стекинта, захоплюючи його володіння: «*Данилоу* же *королеви* . ставшоу в домоу . Стѣкинтовѣ» [9, стп. 828].

3) Лев приносить зброю ворогів до батька, той радіє звитязі сина: «wцю же его *королеви* в радости бывши велицѣ» [9, стп. 828].

4) Віддає наказ плюндрувати так, що на тому місці досі пустка: «*Данило король* . повелѣ воевати . землю Ѣтвѧжьскоую» [9, стп. 828].

5) Повертає додому: «*Данилоу* же *королеви* . идоущоу емоу . по езероу и видѣ... гра^... ѿтоуда же приде в домъ свои» [9, стп. 828].

6) Відсилає Лева підкорити Бакоту: «и бы^с паки Бакота . *королева* wца его» [9, стп. 829].

7) Характеристика дворушника Андрія з Кременця: «Андрѣеви же на двое боудоущоу . ѡвогда взъывающоусѧ *королевъ* есмь . ѡвогда же татарьскымь» [9, стп. 829].

8) Литовський князь Войшелк, ставши ченцем, намагається здійснити прощу на Святу Гору: «и наиде емоу *король* поуть . оу королѧ Оугорьского» [9, стп. 831].

9) Нарада воєначальників у другому поході на ятвягів (1256 р.): «рѣша моужи браньнии . ты еси *король* голова всимъ полкомъ» [9, стп. 831].

10) Розмова з сином Левом: «рече *король* . емоу боуди тако» [9, стп. 832].

11) Допитують ятвязького «язика»: «*король* же оупроси его» [9, стп. 832].

12) Розпорядження «дворьскому» вступити з полком у битву: «слышавъ *король* . посла ѡтрока Андрѣѧ . рекыи дворьскомоу...» [9, стп. 832].

13) Перемога в бою: «и бы^с мл^стъ велика надъ *королемь*» [9, стп. 833].

14) Плани розвинути успіх: «хотѧщю же *королеви* далече гонити по нихъ» [9, стп. 833].

15) Докори «дворьскому», що запізнився вступити в бій: «*Данилоу* же *королеви* рекшоу емоу» [9, стп. 834].

16) Переможених ятвягів беруть у полон: «*король* и Левь . изоима колодникы . и возврати<u>ис</u>ѧ[18]» [9, стп. 834].

17) Уся Польща мусить довідатися, що «дань платили соуть . ѣтвѧзи же *королеви Данилоу*» [9, стп. 835].

---

[17] Іпат. «и» вискоблене, так Хл. Читання розбирається нижче.

[18] Замість двоїни в дієсловах однина, можна припускати редагування або помилку писців. В останньому разі могли бути недописані виносні в дієсловах, редактор же міг додати слово «король» чи «Левъ».

18) Відправляючи військо до татарського воєначальника Бурундая, щоб спільно діяти проти литовців (1260 р.), «*Данило король*» просить заступництва у «Съпаса» (Спасителя) з обітницею «оукрашениемь . оукрасити» його [9, стп. 847].

19) «*Данило король* . ѣхавъ взѧ Волковыескъ» [9, стп. 847], заарештувавши тестя свого сина Романа — Гліба[19].

20) Планує похід під Гродно, проте отримано звістку, що татари знаходяться в Ятвязькій землі: «бы҃ вѣсть из лѧховъ . оу *королѧ Данила*» [9, стп. 847].

21) Збирає провіант для війська: «вдасть же *Данило король* . брашна воемь» [9, стп. 848].

Використання dat. abs. іде по верхній межі покажчиків, тобто не підпадає під стиль ВЛ[20]. Спочатку літописець ніби підкреслює новий статус і вживає «король» регулярно поряд з іменем, далі може з'являтися тільки ім'я, без титулу (нерегулярний ужиток більш звичний для літописців).

Важливе перше читання «королеви **же и** Данилоу». Як показав Д. Січинава, воно має перекладатися як «королю, котрий Данило»[21]. Подібні до нього у ГЛ зустрічаються на початку цієї частини літопису, а також у хронологічних обрахунках, де згадано «алоумпиады» (олімпіади), «високост» та ін., які не вважають редагованими. Пор.: «Володимерь **и** /Хлєбниковський літописний список (Хл.): проп./ Мономахъ»; «Андрѣи **же и** король»; «Доброслав **же**... **и** Соудьичь»; «римьскы же висикостомь . ѥкоже Євьсѣвии **и** Памьфилъво /Хл.: па҃филово/... (та ін.) хронографи списаша» [9, стп. 716:11, 721:25, 789:14, 820:14-16]. Сказане означає, що вираз належить авторові ГЛ, не редакторові.

Анахронічне після коронації найменування Данила «князем» у ГЛ не містить ознак «ранньої руки». В обох випадках ідеться про пригадування попередніх подій. У сюжеті нападу на Галич князя Ізяслава та перемоги над ним Дани-

---

[19] Чи був Гліб Волковийський замішаний у змові проти зятя, чи його захопили через якесь непорозуміння, неясно.

[20] Стп. 827 — 10 прикладів (827:4 не хотѧщоу, 11 хоулѧщимъ, 13 хотѧщоу, 16 идоущоу, 20 пришедшоу, 21 воевавшоу, 25 вытекъшимъ, 27 сосѣдошоу, 28 бьющюсѧ, 28 видившимъ); 828 — 10 (828:3 оубодшемоу, 4 не могоущ҅, 9 ставшоу, 12 бывши, 14 приѣхавшоу, 14 ѡбѣщевающимсѧ, 15 исполнившимсѧ, 16 наченшимъ, 21 идоущоу, 21 пошедшоу); 829 — 8 (829:1 бывшю, 7 вѣрноу быти, 8 приѣхавшим, 12 боудоущоу, 12 взывающоусѧ, 14 держащоу, 16 рекшоу, 17 возьѥрившимсѧ); 831 — 1 (838:10 младоу соущоу); 832 — 7 (832:3 ѣдоущоу, 14 рекьшоу, 20 рекшоу, 22 молодоу соущоу, 23 рекшоу, 25 гоньзновшоу, 26 вороужившимсѧ); 833 — 12 (833:1 тосноущасѧ, 1 видившимъ, 4 бывшимъ, 6 належащима, 7 вѣргъшим, 9 стрѣлѧющимъ, 10 не бывшимъ, 10 прибѣгъшимъ, 11 смѧтшимсѧ, 11 прибѣгшимъ, 12 летѣвшимъ, 21 хотѧщю); 834 — 6 (834:2 летѧщоу, 4 вѧжюще, 5 ведоущоу, 6 рекшоу, 8 ѿвѣщавшоу, 12 срѣтъшимсѧ).

[21] Сичинава Д.В. Владимир и Мономах: отождествительные частицы на бересте и в летописи [доповідь на Меморіальній конференції до 90-річчя акад. А.А. Залізняка, 3 червня 2025 р., Москва; URL: https://www.youtube.com/watch?v=ob0jtpQaLH4]. Я вдячна авторові за можливість ознайомитися з цими матеріалами, надісланими з Потсдамського університету. Вказаний вираз не був поміченим дослідником, однак укладається в його серію спостережень.

лового сина Романа (Іпат. 1255 р.) згадку «кнѧзѧ» вміщено у прямій мові, коли співрозмовники Ізяслава відмовляють того від плану захопити місто: «како идеши в Галичь . а Данило кнѧзь лютъ есть . ѡже ѿиметь ти животъ то кто тѧ избавить» («...як відніме в тебе життя, то хто тебе врятує») [9, стп. 829:23]. Поклик на давні події такий: вороги Данила забігли «на комары» церкви [9, стп. 830:15], так само як роки тому (Іпат. 1219 р.) на галицький собор Св. Богородиці видерлись угорці [9, стп. 738:3; 24, с. 449, 455—459]. Оповідь про заснування Холма [9, стп. 842—843] виступає суцільним пригадуванням. Хоча її приєднано до опису пожежі у цьому місті (Іпат. 1259 р.), заснування й розбудова міста заторкує домонгольський час [9, стп. 777:13, 843:4-8].

Які в нас позитивні докази на користь гіпотези про «редактора» часу Мстислава Даниловича? Чи є фрази, про котрі можна стверджувати, що вони однозначно дописані або перероблені пізньою рукою? Такі шукали, наприклад, в останньому повідомленні ГЛ про «перший прихід» Бурундая на ці землі. На мою думку, безуспішно. У викладі подій (татарський воєначальник змушував Данила йти в похід на литовців, за брата поїхав Василько, коли татари повертаються, Данило висилає синів та племінника їм назустріч і посеред прямої мови ГЛ уривається) названо кілька пунктів маршруту головного героя, від Берестя до Мельника. Обітницю Данила Богу Спасителю з міста Мельник пропоновано вважати «переміщеною» із завершення оригінального тексту [6, с. 560]. Мовляв, її розташовано після проводів військ із Берестя на початку походу, а Мельник з'являється в останній третині тексту. Проте якщо шукати текстуальні «шви», передовсім слід припускати вставку згадки ікони з Мельника і займенників жіночого роду, адже вони розривають плавне поєднання «Съпасоу» із займенниками чоловічого роду «емоу» та «и» (його). Пор.: «и помолився бо҃у стм҃оу Спс҃оу . избавникоу <æже есть икона . æже есть в городѣ Мѣлницѣ . во цр҃кви ст҃оѣ . бцѣ҃ . и нынѣ стоить[22] в велицѣ чс҃ти> ѡбѣща емоу Данило король . оукрашениемь . оукрасити и» [9, стп. 846—847]. Наближений до буквального переклад наочно показує надбудову, виділену значками < >: «Й помолився Богові святому Спаси<u>телю</u> вибави<u>телю</u>, <<u>котра</u> є <u>ікона</u>, <u>котра</u> є у місті Мельник в церкві святої Богородиці і досі перебуває...>, пообіцяв йому король Данило прикрасою прикрасити <u>його</u>». «Король» потрапляє в початковий текст, аргумент щодо пізньої руки знімається. Пересувати фразу на завершення ГЛ не маємо права, адже останнє ніяк не пов'язане з обітницею. Ще одна цікава деталь — ікону «Спаса у пресвятій Богородиці» («Сп҃са . прс҃тое бцѣ҃») відзначено вище [9, стп. 844], де йдеться про ікони з Холма.

Далі припущення про редагування виникло через те, що текст некоректно поділений на речення [6, с. 561—562]. Див.: «потом же Данило король . ѣхавъ взѧ Волковыескъ . и Глѣба кнѧзѧ[23] пославъ ѧ и держашеть и во чс҃ти . æко болма бо еха . ко Волковыскоу . || . ловѧ æти ворога своево /Хл.: своего/ . Въшелка . и Тевти-

[22] «...и нынѣ стоить» указує на хронологічну відстань від основного запису, що відзначено у [7, с. 128].

[23] Іпат. продубльовано: «и Глѣба кнѧзѧ», Хл. повтору немає.

ла /Хл.: тевтивила/» («Після цього Данило король поїхав і захопив Волковиськ; князя Гліба, надіславши (своїх людей), заарештував та обходився з ним із повагою, оскільки переважно він поїхав до Волковиська || з метою захопити своїх ворогів Войшелка й Тевтивила»). Якщо ставити крапку після значка ||, смисл вислизатиме. Що стосується поєднання арешту й поваги, йшлося про не сторонню для Данила людину, тестя його сина. До речі, «дьржати» когось «въ чьсти» зустрічається винятково у ГЛ [9, стп. 783, 791, 847]. Варто пам'ятати, що автор цієї частини літопису зробив масу відступів тією ж мовою, що й головні розділи, та зовсім не відзначався послідовністю у хронології, забігаючи наперед і повертаючись назад.

У третьому прикладі фразу «вдасть же Данило король . брашна воемь . до досытка . и конемь ихъ» пропоновано вважати такою, що «розриває оповідь» [6, с. 562], однак у реальності автор повертається до незавершеного епізоду. Тут поєднано дві лінії: перша пов'язана із забезпеченням воїнів, друга — з дозорними. Коли Лев відзначає, що «вої» голодні («Львови же рекшоу . ѧко вои твоѧ . голодна есть /Хл.: суть/...»), відповідь спочатку уводить убік: «пошлемь сторожѣ . ко Визнѣ»[24], — натомість продовження «дав Данило король їжу» щільно пов'язане зі словами про голодних воїнів. Мова типова для ГЛ: «въдати» тут зустрічається 33 рази (у ВЛ 1), «брашьно» — 2 (у ВЛ 0), «вои» — 79 (у ВЛ 3).

Так само немає позитивних доказів пізнього походження й в інших фрагментах із «королем». Утім коли існує вірогідність того, що книжник чи хтось із переписувачів міг замінити або ввести лише одне слово, подібні зміни неможливо відстежити методами текстології, ситуація складається патова. Деякі висновки можна зробити, поєднуючи текстологію й логіку. ГЛ уривається раптово на тому, що Данило отримав звістку про татар і відправляв синів Лева, Шварна та племінника Володимира «геть» («вонъ»), мовлячи їм: «аще вы боудете оу мене . вамъ ездѣти в станъ к нимъ . аже /Хл.: аще/ ли азъ боудоу» («Якщо ви будете в мене, ви (маєте) їхати до них у табори, якщо ж я буду»), — після чого бачимо ремарку «минуло два роки» й починається ВЛ. Пов'язати обрив ГЛ із перестановками, як показано вище, не вдається. Схоже, літописець відклав свою роботу, сподіваючись довести оповідь до кінця іншим разом, але з якихось причин уже ніколи не повернувся до свого твору. Якби всі згадки «короля» Данила ввів редактор Мстислава Даниловича, котрий працював у 1290-х рр., він мав би виявляти більш-менш однакове ставлення до титулу, редагуючи як ГЛ, так і ВЛ. Байдужий книжник упереміш використовував би «король» та «князь», уважний — послідовно, а в нас не виходить ані те, ані інше, причому спостерігається доволі чітке розмежування по лінії ГЛ / ВЛ. Після коронації у ГЛ більше 20 разів у серії звісток про Данила вжито «король» і лише 2 — анахронічне «князь», причому анахронізми належать до перероблених фрагментів. Така статистика унеможливлює байдуже ставлення до титулу. Проте той, хто обробляв ВЛ 1261—1264 рр., легко пропустив 6 анахронізмів із шару записів Василька, ніби для нього було не так важливим підкрес-

[24] Далі «сторожѣ» розминулися («изминувшимсѧ») з татарами [9, стп. 848:12-13], тобто завданням розвідників було зафіксувати їх прихід.

лювати королівський статус Данила. Все ж, із деяких побічних даних, у дописаних вставках редактор працював зі словом «король».

Суперечності знімаються, якщо припустити, що називали Данила «королем» два книжники. Існують такі сценарії: перший — редактор Мстислава Даниловича доповнював ГЛ, спираючись на серію прижиттєвих згадок «короля». Тоді, мабуть, важать відмінності у слововжитку — «король» без імені проти «Данило король» / «король Данило». Потім у ВЛ редактор скопіював записи часу Василька (Іпат. 1261—1264 рр.), урівноважуючи виклад вставкою про «сайгат» [25],

[25] У 2000—2010-х рр. темою тлумачення тюркізму «сайгат» в Україні активно займався П. Толочко (див. його розвідки 2007 [25] і 2020 [6, с. 389—394] рр.). Судячи з праці 2007 р., зрозуміло, що він не був обізнаний із науковою літературою з цього питання. Так, єдине покликання [25, с. 359] зроблено на довідкове видання — словник М. Фасмера (пор.: [26, с. 545]), яким у цьому випадку краще не користуватися, адже відомий лінгвіст і славіст не знав доробку тюркологів (наприклад, П. Меліоранського, Ф. Корша; у 1967 р. О. Попов відзначив, що названих учених немає у списку літератури М. Фасмера [27]). У розвідці 2020 р. в П. Толочка з'явилося посилання [6, с. 390] лише на студію П. Меліоранського 1905 р. (існує також окремий відбиток 1906 р.) [28, с. 125—127; 29, с. 17—19]. Новіша література (напр.: [27, 30]) так і залишилася йому невідомою. У проблематиці походження тюркськo-слов'янських паралелей накопичилося чимало важливого матеріалу. Особливо цінна стаття А. Дибо 2001 р. про практику «дарів» [30]. Узагальнюючи новіші розробки, можна визначити, що сайгат — це «трофей, мисливський або воєнний, вид подарунка від гостя хазяїну, та від молодшого родича — старшим». Для давньоруських паралелей найзначнішим джерелом виступає так званий «Codex Cumanicus»; у давньоруську мову слово потрапило з половецької.

Оскільки П. Толочко вирішив, що сайгат має тлумачитися як воєнна здобич — безвідносно до мисливства, а у статті 2007 р. — ще й безвідносно до подарунка, то він, напр., припускав, що перший із сайгатів у повідомленні 1246 р. за Іпат. у ГВЛ було віддано Васильком Данилові, а другий залишився у Василька [25, с. 357]. Але оскільки йдеться про «дар» від молодшого родича старшому, то Василько подарував сайгат своєму братові Данилові, а сам собі подарувати він не міг. Також хибним є припущення, що синонімом для слова «сайгат» виступає давньоруське «полонъ» [25, с. 358]. Не можна прийняти й пізніше визначення 2020 р.: «контекстуально значення загадкового "сайгату" з'ясовується як частка воєнної здобичі, віддана переможцем у дар іншим суверенам, не обов'язково тим, хто брав участь у поході» [6, с. 390]. В такому трактуванні цілковито за межами залишаються сфера мисливства та звичаї, пов'язані із забиттям худоби (див. нижче у цитаті П. Меліоранського); у військовій сфері некоректно про «інших суверенів» і т. п.

На сьогодні при тлумаченні слова «сайгат» можна скористатися або спеціальними працями тюркологів на предмет тюркськo-слов'янських запозичень (А. Дибо, П. Ґолден та ін.). Або ж орієнтуватися на давню статтю П. Меліоранського, котра для нефахівців у тюркологічній проблематиці досі не втратила свого значення (далі цит. за [29, с. 17—19], укр. переклад мій, курсив П. Меліоранського — *Т. В.*):

«19. Сайгат. Іпат. 1174 та 1193 рр., а також незрідка пізніше в монгольський період... 1260... Ми не сумніваємося в тому, що слово запозичене з тюркської мови (в оригіналі за тодішніми стандартами "турецкого языка"; далі: тюрк. — *Т. В.*), найвірогідніше з половецького діалекту. У тюрк. знаходимо... саўҕат чи саўҕа (прим. 1) зі значеннями: 1) дар, винагорода, подарунок, *гостинець (зокрема друзям після подорожі)*; подарунки ханам і вельможам; 2) платня, яку вояки надають писцям фуражем та грошима; 3) *збір, повинність на ко-*

а в некролозі Данила ще раз нагадуючи про королівський статус свого героя. Другий сценарій — всі згадки «короля» Данила на закінченні ГЛ належать авторові цієї частини літопису й певні напруження в тексті пояснюються переважно специфікою мови книжника. Тоді «король» і «Данило король» просто синоніми[26]. Обидва сценарії передбачають, що спочатку у прижиттєвих записах виникає традиція найменування «королем».

Отже отримуємо двох книжників, котрі називали Данила після коронації «королем» — автор ГЛ, який довів виклад до 1260 р., та «редактор» і літописець Мстислава Даниловича 1290-х рр. А також двох інших, що віддавали перевагу найменуванню «князь» і «великий князь» — творців записів часу Василька Романовича (після 1261 р.), та некролога сину Юрія Львовича (1284 р.). В літописі Василька це сполучається з виразним відстороненням Данила від ролі головного героя, що зрозуміло, адже на це місце заступив сам Василько. «Кнѧзь» з'являється в коротких неемоційних записах, тому не несе ідеологічного навантаження, а свідчить про збереження звичного найменування. Поява титулу «король» у прижиттєвих записах після коронації пов'язана з оточенням Данила. Автор ГЛ, судячи з деталізації повідомлень, мав серед інформаторів когось із ближнього кола правителя. Ця традиція зберігалася в тому числі при дворі його молодшого сина Мстислава. Завдяки спільним зусиллям книжників Галицько-Волинський літопис залишається живим свідком паралельного існування старого й нового титулів.

ристь хана; збір із сільських жителів на користь службових подорожан; 4) (у киргизів) *половина здобичі, що йде на користь хана під час "барантах" (взаємна покража худоби ворогуючими родами і племенами) та нападів*».

Прим. 1: "Саўђат" слід визнати множ. від "саўђа", притому утвореним у давній доорхонський час. Рештки давнього суфікса -т- для утворення множ. ми знаходимо, мабуть, в орхонському "таркат" (від "таркан"?) і можливо, в якутській... у монгольській цей суфікс добре відомий.

// с. 18. Звичаї, подібні передачі ханові частини здобичі, поширені до сьогодні серед різних тюркських племен. ...якщо на Алтаї хтось зустріне мисливця, котрий тільки-но вполював дичину..., то отримає частину цієї дичини; в башкирів особа, що допомагає чи навіть просто присутня під час забиття худоби, отримує шмат м'яса (подібне, до речі, можна сьогодні побачити й у деяких українських селах — *Т. В.*)... Цікавою є звістка про розподіл здобичі в монголів аль-Муфаддаля (початок XIV ст.): усе набуте в підкорених татарами землях ділили на п'ять частин: дві віддавали великому ханові, дві — у військо та одна йшла дому Батиєву.

// с. 19 (про султана Бабура у XVI ст. — *Т. В.*): "Аби привернути до себе Балх, ми надіслали [туди] багато грошей і відправили нашим рідним, старшим та молодшим, котрі перебували [тоді] в Кабулі, 'саўђаты' зі здобичі, що перепала нам під час взяття Мільвата (932 р. г.)". Питання, на якому ґрунті трапився перехід дифтонга -аў- в -ай- (звідси *сай*гат, а не саугат, чи, як у М. Фасмера й П. Толочка [25, с. 358], *сов*гат — *Т. В.*), залишаємо поки що відкритим».

[26] Схиляюсь до останнього (якщо згадати вжиток слова «кнѧзь», цей титул у літописах використовувався як з іменем, так і без нього: «кнѧзь Изѧславъ», чи лише «кнѧзь», чи «Изѧславъ» не свідчило про зміну руки).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Hrushevskyi, M. Istoriia Ukrainy-Rusy: u 11 t., 12 kn. 3. Kyiv: Naukova dumka, 1993 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. Т. 3. Київ: Наукова думка, 1993].
2. Hrushevskyi, M. Khronolohiia podii Halytsko-Volynskoho litopysu. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. Lviv, 1901. 41: 1-72 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Хронольогія подій Галицько-Волинського літопису. *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Вип. 41. Львів, 1901. С. 1—72].
3. Isaievych, Ya. Do istorii tytulatury volodariv u Skhidnii Yevropi. *Kniazha doba: istoriia i kultura.* Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2008. 2: 3-29 [in Ukrainian].
[Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 2. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. С. 3—29].
4. Dąbrowski, D. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201—1264): Biografia polityczna. Kraków: Avalon, 2012 [in Polish].
5. Chuhui, T. Koronatsiia Danyla Romanovycha: dyskysiini pytannia istoriografii. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina. Seriia Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky.* 2007. 25: 6-17 [in Ukrainian].
[Чугуй Т. Коронація Данила Романовича: дискусійні питання історіографії. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* Вип. 25. Харків, 2017. С. 6—17].
6. Tolochko, O. (Ed.) Halytsko-Volynskyi litopys. Tekstolohiia. Kyiv: Akademperiodyka, 2020 [in Ukrainian].
[Галицько-Волинський літопис. Текстологія. Під ред. О. Толочка. Київ: Академперіодика, 2020].
7. Jusupović, A. The Chronicle of Halych-Volhynia and Historical Collections in Medieval Rus'. Leiden; Boston: Brill, 2022.
8. Zema, V. Skhidna polityka papy Inokentiia IV i koronuvannia Danyla Romanovycha. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. 2021. 19-20: 13-51 [in Ukrainian].
[Зема В. Східна політика папи Інокентія IV і коронування Данила Романовича. *Україна в Центрально-Східній Європі.* Вип. 19-20. Київ, 2021. С. 13—51].
9. Ipatievskaia letopis. *Polnoe sobranie russkikh letopisej.* 2. Moscow, 2001 [in Old Church Slavonic].
[Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 2. Москва, 2001].
10. Dąbrowski, D., Jusupović, A., Juriewa, I., Majorow, A. & Wiłkuł, T. (Eds.). Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). *Monumenta Poloniae historica. Nova series.* XVI. Kraków; Warszawa: Polska Akademia Umiejętności, 2017 [in Polish, in Old Church Slavonic].
11. Uzhankov, A. Letopisets Daniila Galitskogo. *Germenevtika drevnerusskoi literatury.* 1. Moscow, 1989. 247-283 [in Russian].
[Ужанков А. Летописец Даниила Галицкого. *Герменевтика древнерусской литературы.* Вып. 1. Москва, 1989. С. 247—283].
12. Kostomarov, N. Lektsii po russkoi istorii. Chast 1: Istochniki russkoi istorii. St. Petersburg, 1861 [in Russian].
[Костомаров Н. Лекции по русской истории. Часть 1: Источники русской истории. Санкт-Петербург, 1861].
13. Kotliar, M. Halytsko-Volynskyi litopys. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2002 [in Ukrainian].
[Котляр М. Галицько-Волинський літопис. Київ: Інститут історії України, 2002].
14. Hensiorskyi, A. Halytsko-Volynskyi litopys (leksychni, frazeolohichni ta stylistychni osoblyvosti). Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 1961 [in Ukrainian].

[Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961].
15. Worth, D. Linguistics and historiography. A problem of dating in the Galician-Volhynian Chronicle. *Indiana Slavic Studies.* 1963. 3: 173-185.
16. Hristova, D. Major Textual Boundary of Linguistic Usage in the Galician-Volhynian Chronicle. *Russian History.* 2006. 33. 2-3-4: 313-331.
17. Yurieva, I. Nekotoryie osobennosti sintaksisa, morfologii i leksiki tak nazyvaemoj Galitsko-Volynskoj letopisi. *Lingvisticheskoe istochnikovedenie i istoriia russkogo yazyka (2012—2013).* Moscow, 2013. 135-151 [in Russian].
[Юрьева И. Некоторые особенности синтаксиса, морфологии и лексики так называемой Галицко-Волынской летописи. *Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2012—2013).* Москва, 2013. С. 135—151].
18. Voloshchuk, M. Problema kilkosti vizytiv Danyla Romanovycha in Tartaria: dzhereloznavchyi analiz uhorskoho dyplomu vid 22 kvitnia 1244 r. *Drohychyn 1253: Mat. Mizhnar. nauk. konf. z nahody 755-i richnytsi koronatsii Danyla Romanovycha.* Ivano-Frankivsk, 2008. 18-34 [in Ukrainian].
[Волощук М. Проблема кількості візитів Данила Романовича in Tartaria: джерелознавчий аналіз угорського диплому від 22 квітня 1244 р. *Дрогичинъ 1253: Мат. Міжнар. наук. конф. з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*. Івано-Франківськ, 2008. С. 18—34].
19. Hrushevskyi, M. Istoriia ukrainskoi literatury. 3. Kyiv: Lybid, 1993 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Історія української літератури. Т. 3. Київ: Либідь, 1993].
20. Orlov, A. K voprosu ob Ipatevskoj letopisi. *Izvestiia Otdeleniia russkogo yazyka i slovesnosti.* Leningrad, 1926. 31: 93-126 [in Russian].
[Орлов А. К вопросу об Ипатьевской летописи. *Известия Отделения русского языка и словесности.* Т. 31. Ленинград, 1926. С. 93—126].
21. Vilkul, T. Slidamy khronohrafichnykh dzherel Halytsko-Volynskoho litopysu (Khronika Ioanna Malaly). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi.* Kyiv, 2017. 17: 413-445 [in Ukrainian].
[Вілкул Т. Слідами хронографічних джерел Галицько-Волинського літопису (Хроніка Іоанна Малали). *Україна в Центрально-Східній Європі.* Вип. 17. Київ, 2017. С. 413—445].
22. Vilkul, T. Khronograficheskie zaimstvovaniia kak tekstologicheskij marker v Galitsko-Volynskoj letopisi. *Drevnejshie gosudarstva v Vostochnoj Evrope*. 2016. Moscow, 2018. 274-289 [in Russian].
[Вилкул Т. Хронографические заимствования как текстологический маркер в Галицко-Волынской летописи. *Древнейшие государства в Восточной Европе*. 2016. Москва, 2018. С. 274—289].
23. Tschiżewskij, D. Zum Stil der Galizisch-Volynishcen Chronik. *Südostforschungen*. 12. 1953. 79-109 [in German].
24. Aristov, V. Yak ne khodyv na Halych kniaz Iziaslav u 1250 rokakh. *Academia. Terra Historiae: Studii na poshanu Valeriia Smoliia: u 2-kh kn. 2.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2020. 447-462 [in Ukrainian].
[Арістов В. Як не ходив на Галич князь Ізяслав у 1250-х роках. *Academia. Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смолія: у 2-х кн. Кн. 2.* Київ: Інститут історії України, 2020. С. 447—462].
25. Tolochko, P. O znachenii i proiskhozhdenii letopisnogo slova «saigat». *Ruthenica*. 2007. 6: 356-359 [in Russian].
[Толочко П. О значении и происхождении летописного слова «сайгат». *Ruthenica*. Т. 6. Київ, 2007. С. 356—359].
26. Fasmer, M. Etimologicheskij slovar russkogo yazyka. 3. Moscow, 1987 [in Russian].
[Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 3. Москва: Прогресс, 1987].
27. Popov, A. O vozmozhnostiakh sovershenstvovaniia priiemov etimologicheskogo issledovaniia. *Etimologiia 1967.* Moscow, 1969. 119-128 [in Russian].

[Попов А. О возможностях совершенствования приёмов этимологического исследования. *Этимология 1967*. Москва, 1969. С. 119—128].
28. Melioranskij, P. Zaimstvovannyie vostochnyie slova v russkoj pismennosti domongolskogo vremeni. *Izvestiia Otdeleniia russkogo yazyka i slovesnosti*. St. Petersburg, 1905. 10, 4: 109-134 [in Russian].
[Мелиоранский П. Заимствованные восточные слова в русской письменности домонгольского времени. *Известия Отделения русского языка и словесности*. Т. 10, кн. 4. Санкт-Петербург, 1905. С. 109—134].
29. Melioranskij, P. Zaimstvovannyie vostochnyie slova v russkoj pismennosti domongolskogo vremeni [Otdelnyj ottisk IORYaS, 1906] [in Russian].
[Мелиоранский П. Заимствованные восточные слова в русской письменности домонгольского времени [отдельный оттиск ИОРЯС, 1906].
30. Dybo, A. Names of gift in Turkic languages. *Altaiskiie yazyki i vostochnaia filologiia: pamiati E.R. Tenisheva*. Moscow, 2001. 478-498 [in English].
[Dybo, A. Names of gift in Turkic languages. *Алтайские языки и восточная филология: памяти Э.Р. Тенишева*. Москва, 2001. С. 478—498].
31. Holovko, O. Koronatsiia kniazia Danyla Romanovycha v konteksti ideolohichnoho zhyttia i mizhnarodnykh vidnosyn slovianstva Skhidnoi Yevropy. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiienka. Istorychni nauky*. 2013. 23: 213-230 [in Ukrainian].
[Головко О. Коронація князя Данила Романовича в контексті ідеологічного життя і міжнародних відносин слов'янства Східної Європи. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Т. 23. Кам'янець-Подільський, 2013. С. 213—230].

Надійшла / Received 13.08.2025

Tetiana VILKUL
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
tvilkul@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-2737-8372

"KING" AND "PRINCE" DANYLO IN THE *GALICIAN-VOLHYNIAN CHRONICLE*

The aim of this article is to determine which authors of the *Galician-Volhynian Chronicle* referred to Danylo (Daniel) Romanovych as "king" and "prince" after his coronation in 1253. The study employs **methods** of textual criticism and is based on the concept of systematic nature of texts. **The scholarly novelty** of this work comes from carefully comparing all available evidence and checking for proves that suggests whether the chronicle fragments are from an early or a later time. Special attention is paid to the linguistic boundary between the Galician chronicle and the Volhynian chronicle dated to 1260—1261. **Conclusions.** Two scribes referred to Danylo as "king": the author of the Galician chronicle in entries from the time of his coronation up to the year 1260 (according to the chronology of the Hypatian Codex), and the chronicler of Mstyslav Danylovych in the late 1280s and early 1290s. Danylo is referred to as "prince" by the author of the entries of Vasylko Romanovych at the beginning of the Volhynian chronicle (1261—1262), as well as by a writer from the circle of Lev Danylovych (circa 1285). The title "prince" reflects the continuation of the traditional designation and does not imply any attempt to "demean" Danylo. The use of the title "king" in contemporary records is mainly due to personal loyalties. With high probability, this title was appreciated by Danylo himself and by his court.

***Keywords**: Old Rus', medieval titles, Galician (Halytsian) and Volhynian principalities, medieval chronicles, 13th century.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.020
УДК 94(477)“12—15”+929.5

Станіслав КЕЛЕМБЕТ
кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
stas.kelembet@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2174-627X

КНЯЗІ СТЕПАНСЬКІ: МАЛОВІДОМА «УДІЛЬНА ДИНАСТІЯ» XIII — СЕРЕДИНИ XV ст.

Мета — дослідити походження князів Степанських, проаналізувати рідкісні згадки про членів цього роду, уточнити час і причину конфіскації великим князем Казимиром Степанської волості. **Методологія** заснована на принципах наукової неупередженості, застосовуються такі методи, як історико-хронологічний, порівняльно-історичний, текстологічного аналізу, ретроспективний. **Наукова новизна.** Наведено аргументи проти належності князів Степанських до династії Ґедиміновичів. Запропоновано гіпотезу про їх посвоячення з Гольшанськими близько 1400 р. Уточнено вірогідний час та обставини, за яких Степанська волость перейшла у володіння останніх. **Висновки.** Перші князі Степанські (XIII ст.) походили з турово-пінської гілки Рюриковичів. Цей рід міг продовжити існування й у складі Литовської держави. Семена Степанського, згаданого 1387 р., слід ототожнити з Семеном Івановичем, який у 1388 р. мав певний стосунок до Луцька й використовував печатку із зображенням гіпоцентавра. Вірогідно, на межі XIV—XV ст. хтось із князів Степанських одружився з дочкою князя Івана Гольшанського, київського намісника Вітовта, і саме внаслідок цього посвоячення Гольшанські запозичили від Степанських геральдичну емблему (між 1401 і 1422 рр.). Чоловіча лінія князів Степанських обірвалася в 1440-х рр. А законна спадкоємиця

Цитування: Келембет С. Князі Степанські: маловідома «удільна династія» XIII — середини XV ст. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 20—39. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.020

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Марія Михайлівна була позбавлена права на Степань у зв'язку з подіями кінця 1453 р. — арештом свекра та вітчима юної княжни, звинувачених у намірі відірвати Волинь від Литовської держави. Після цього великий князь Казимир надав Степань литовському аристократові Юрієві Гольшанському, котрий, за версією автора, доводився родичем князям Степанським.

***Ключові слова**: князі Степанські, Рюриковичі, Ґедиміновичі, князі Гольшанські, гіпоцентавр, Волинська земля, Казимир Яґайлович.*

Князівський рід Степанських існував упродовж «найтемнішого» відтинку вітчизняного середньовіччя, загалом украй бідного на писемні джерела (за винятком хіба «руських земель» Польської корони). Досить сказати, що всі *прямі* свідчення про згаданих князів до припинення їхньої чоловічої лінії можна перелічити, без перебільшення, на пальцях однієї руки. З огляду на таку надскупу джерельну базу не дивно, що Степанські не привертали й особливої уваги дослідників. Спеціальна історіографія теми, не рахуючи коротких генеалогічних нотаток, представлена лише нарисом В. Собчука, де послідовно, але далеко не вичерпно розглянуто інформацію про князів Степанських литовського періоду [1, с. 109—112]. Навіть регіональну належність Степанської волості у XIV—XV ст. історики приймали ретроспективно, виходячи з реалій XVI ст., коли її (вже як володіння Острозьких) зачисляли до складу Волинської землі (зазвичай цей факт безпідставно «поглиблювався» й на попередні століття).

Укріплений «город» Степань (нині однойменне селище Сарненського р-ну Рівненської обл.), розташований на лівому березі Горині, згідно з археологічними даними Б. Прищепи, виник у XII ст. Не пізніше наступного століття став центром окремої волості, первісна площа якої визначається у 1300 кв. км, а на початку XVII ст. досягла близько 2000 кв. км [2, с. 45, 140, 196]. На півночі Степанська волость межувала з Дубровицькою, на заході — з Чорторийською, на півдні — з Пересопницькою й Дорогобузькою, а на сході доходила до р. Случ [1, с. 109].

Час утворення Степанського «удільного князівства» [1] невідомий, безперечно лише те, що воно існувало у другій половині XIII ст. Це засвідчує останнє повідомлення Волинського літопису, яке відноситься до зими 1289—1290 рр.: «Тое же зимы преставися . Степаньскии князь . Иванъ сынъ Глѣбовъ . плакахуся по нѣмь вси людье от мала и до велика . и нача княжити в него мѣсто сынъ его Володимиръ» [3, стп. 938; 4, с. 152, 358—359] [2].

Перша версія-здогадка щодо походження князів Степанських з'явилася чотири століття тому. Автор так званого Густинського літопису, пишучи свій твір у Києві близько 1630 р., переказав цитовану звістку під 1290 р. із таким «уточненням» біля

[1] Беремо цей термін у лапки як суто історіографічний, відсутній у синхронних джерелах.

[2] У Хлєбниковському списку цей фрагмент вставлений посеред оповідання про Володимира Васильковича, ніби відносячись до зими 1288—1289 рр. [4, с. 152]. Напевне, у протографі списку «кусень тексту про пінських князів» містився на останньому, не до кінця заповненому аркуші, який випав із первісної оправи й був навмання вставлений ближче до кінця кодексу [5, с. 228—230]. У значно старшому Іпатіївському списку цього технічного дефекту немає, тут «пінські» повідомлення завершують весь літопис.

імені Івана Глібовича: «внук Ростислава Руриковича» [6, с. 317]. Цей останній (старший син київського князя Рюрика Ростиславича) був добре відомий «густинському» компіляторові, який занотував короткочасне княжіння Ростислава Рюриковича в Києві 1204 р. та його смерть 1218 р., що нібито сталася «в Чернѣговѣ» [6, с. 274, 286]. Однак далі, переказуючи події 1232 р., укладач «оживив» Ростислава Рюриковича, ототожнивши його з однойменним пінським князем: «Володимеръ Рурикович кіевскій и Ростислав, брат его, пѣнскій восташа на Данила Романовича, понеж отецъ его Романъ много зла сотвори Рурикови, отцеви их» [6, с. 291]. Прямим джерелом цього повідомлення, яке насправді відноситься до 1229 р., був так званий Галицький літопис середини XIII ст. Однак там «Ростиславь пиньскый» (Святополкович?) та його союзник «Володимєрь кыєвскый» (Рюрикович), звичайно, братами не названі [4, с. 90, 201—202]. Це просто неможливо, оскільки Ростислав Рюрикович помер ще 1217 / 1218 р., а пінські князі належали до зовсім іншої гілки руської династії. Всі джерела «густинської» хроніки з'ясовані, жодних «утрачених літописів» серед них не було[3], тож версію про Ростислава «Руриковича» Пінського та його нащадків князів Степанських однозначно слід визнати невдалим (і досить типовим) здогадом компілятора XVII ст. Проте ця нереальна генеалогія приймалася навіть деякими авторами XX ст. [7, с. 194; 8, с. 480, 486].

Водночас автор «густинської» хроніки навряд чи помилився, вважаючи князів Степанських нащадками Пінських (як це видно з порівняння звісток 1290 і 1232 рр.), хоч і «приписав» останнім хибного предка — Рюрика Ростиславича. Насправді турово-пінську гілку Рюриковичів заснував Юрій Ярославич (середина XII ст.), онук Святополка-Михайла Ізяславича [див., напр.: 9, с. 307—310, 590]. Саме від нього, як зазначав ще М. Карамзін, мали походити й князі Степанські [10, стп. 93, 76, прим. 175]. У С. Соловйова згадувався (цілком гіпотетично) «Гліб Ростиславич степанський» [11, с. 184], а М. Хмиров «зробив» його молодшим сином «Ростислава Глібовича, князя пінсько-дубровицького», батьком котрого нібито був «Гліб Юрійович (Георгійович), князь пінсько-дубровицький, четвертий із шести синів Юрія (Георгія) Ярославича, князя турівського» [12, с. 95, 97, № 617, 623]. Насправді літописний Ростислав Пінський 1229 р. згаданий *без* патроніма й *без* титулу «Дубровицький», тоді як Гліб Юрійович дійсно був дубровицьким (1184 р.), потім турівським (помер 1196 р.) князем [3, стп. 631, 694]. Чому ж М. Хмиров так упевнено вивів Степанських саме від Гліба Юрійовича, а не від когось іншого з його братів? На користь такого варіанту справді є суттєві аргументи, які пізніше відзначить М. Грушевський. По-перше, «імя степанського князя Івана Глібовича підпирало б також сю гіпотезу: династиї мали свої фамілійні імена, і такі імена як сі стрічаємо в турівській династиї, а в волинській — ні». При цьому, з географічного погляду, Степанська волость «по всякій імовірности відокремила ся з Дубровицької» [9, с. 302 (прим. 2), 309]. А першим князем Дубровиці був саме Гліб Юрійович.

У новітній літературі цю думку розвинув Л. Войтович, зарахувавши до предків князів Степанських не лише Гліба Юрійовича Дубровицько-Турівського, а і його

[3] Докл. див.: [6, с. CXLVIII—CLXVIII].

гаданого сина князя Олександра Дубровицького (загинув на Калці 1223 р. [13, с. 63, 266]). Дослідник категорично стверджував: «Степанське князівство було дубровицьким уділом. Можна не сумніватися, що Гліб був молодшим сином дубровицького князя Олександра Глібовича, який міг отримати свій уділ після загибелі батька у 1223 р. Незнаний з джерел старший син отримав Дубровицю. Ім'я Гліб у степанського князя непрямо підтверджує гіпотезу, що Дубровицьке князівство утримали за собою нащадки Гліба Юрійовича» [14, с. 362]. Такий варіант не виключений, але він — лише один із кількох можливих. Як випливає з наведеної вище думки М. Грушевського, Степанське «князівство» мало дістатися молодшому спадкоємцеві дубровицького князя. Але чому ж, за Л. Войтовичем, «можна не сумніватися», що це був син саме Олександра 1223 р.? Виокремлення Степанської волості з Дубровицької могло відбутись і значно раніше, скажімо при поділі синів Гліба Юрійовича (помер 1196 р.), та суттєво пізніше, навіть у другій половині XIII ст. Адже про батька Івана Глібовича 1290 р. не відомо нічого, крім імені. Зазвичай його «інерційно» визнають степанським князем, хоча Гліб цілком міг сидіти в Дубровиці, виділивши Степань своєму *молодшому* синові.

Тож про перших степанських князів, за браком джерел, можна констатувати лише те, що вони походили з турово-пінської гілки Рюриковичів, скоріше за все відокремившись від дубровицьких у межах широкого періоду з кінця XII до другої половини XIII ст. Найбільш вірогідний родовід цієї лінії виглядає так: Гліб Юрійович дубровицький і турівський (помер 1196 р.) → Олександр Глібович (?) дубровицький (загинув 1223 р.) або якийсь його невідомий брат → Гліб дубровицький чи степанський → Іван Глібович степанський (помер 1290 р.) → Володимир Іванович степанський (1290—? рр.).

Уже у середині XIII ст. пінські князі були змушені визнати певну владу волинських Романовичів, за думкою М. Грушевського, вони навіть «сходять на підручників Данила» [4, с. 90, 113; 9, с. 310—311]. Очевидно, ця залежність від сильніших сусідів тривала принаймні до часів Юрія Львовича (перше десятиріччя XIV ст.). Влада останнього над роздробленим «Турово-Пінським князівством» була цілком реальною, оскільки вся ця територія ввійшла до складу Галицької митрополії, створеної (з ініціативи Юрія) в 1303 р. За документами Константинопольського патріархату, новопосталий церковно-адміністративний округ отримав у підпорядкування «наступні п'ять єпископій: Володимирську, Перемишльську, Луцьку, *Турівську* (курсив наш — *С. К.*), Холмську» [15, с. 399, 403]. Тож зовсім не дивно, що Волинський літопис 1290-х рр. завершувався специфічними записами про кількох пінських і степанських князів — мабуть, волинський автор сприймав їх як васалів свого власного володаря (на той час Мстислава Даниловича).

У першій половині XIV ст. територія колишнього «Турово-Пінського князівства» перейшла до складу Литовської держави. Великий князь Ґедимін, який помер наприкінці 1341 р. [13, с. 353; 16, с. 341—344], ще за життя надав Пінськ своєму синові Наримунтові [16, с. 271, 275, 282, 291]. Але при цьому в деяких інших, дрібніших, волостях цілком могли залишитися й місцеві руські князі. У другій половині XIV ст., коли обсяг інформації з історії західноруських земель

помітно збільшився, на Поліссі поряд із князями Пінськими, безперечними Наримунтовичами, бачимо відразу кількох інших князів, серед них і Степанського.

11 серпня 1387 р. Вітовт Кейстутович, князь берестейський і городенський, висланий королем Владиславом Яґайлом на Галич, де засів угорський воєвода Бенедикт, видав останньому лист («literam») з обіцянкою милості польського монарха [17, с. 13]. У цьому оригінальному акті Вітовт виступав «разом із братами нашими любими» («una cum fratribus nostris dilectis»), серед яких послідовно названі князі: «Георгій інакше з Белза» («Georgio alias de Belz» [4]) — Юрій Наримунтович Белзький, старший із живих онуків Ґедиміна; «Федір із Ратна» («Fedario de Rathin») — Федір Ольґердович Ратенський, старший брат короля Яґайла; «Василь із Пінська» («Wassilio de Pinsko») — Василь Наримунтович Пінський [5], брат Юрія Белзького; «Федір із Володимира» («Fedario de Ladomi[ri]a») — Федір Любартович Володимирський [6], молодший онук Ґедиміна; «Григорій зі Слуцька» («Greorio de Sluczsco») та «Семен Степанський і т. д.» («Symeone Stepansky etc.»).

Про двох останніх Ю. Вольф писав: «Юрій (саме так — *С. К.*) Слуцький і Семен Степанський могли бути рідними братами князя Василя Пінського; на таку думку наводить невелика відстань як Слуцька, так і Степані від Пінська, долю якого ці міста природно мали поділяти» [18, с. 21; 22, с. 504]. Інші польські автори також зараховували Семена Степанського до Ґедиміновичів, довільно ототожнюючи його з однойменними внуками Ґедиміна: Ю. Пузина — з Семеном, братом Федора Любартовича [23, с. 136, прим. 44], згаданим у 1384—1386 рр. [21, с. 13—14, 16]; Я. Тенґовський — із Семеном Євнутійовичем, згаданим у 1390 р. [20, с. 194—195]. Не така конкретна позиція В. Собчука, однак і на його думку, оскільки в документі 1387 р. «князь Семен Степанський значиться як один із братів Вітовта», це «переконливо свідчить на користь належності останнього до Ґедиміновичів» [1, с. 46, 110].

Та ніхто зі згаданих дослідників не враховував, що в політичних взаєминах середньовічної Східної Європи всі правлячі особи, незалежно від реальної їх спорідненості, а навіть династичної належності, вважалися умовними «братами». Цей факт, зафіксований масовими прикладами в літописній риториці XII—XIII ст., цілком підтверджується й документами XIV ст. та пізнішими. Наприклад, близько 1340 р. Рюрикович великий князь смоленський Іван Олександрович на-

[4] У публікації А. Прохаски помилково надруковано незрозуміле «Debek» — явно замість «de Belz». Уже укладач інвентарю Краківського коронного архіву, де акт зберігався в 1681 р. (публікація 1862 р.), правильно назвав князя Юрія Белзьким (Belzensis), так і у Л. Ґолембіовського 1846 р. [18, с. 16, прим. 1]. Юрій Наримунтович княжив у Белзі та Холмі до 1377 р., але називався Белзьким ще й у 1392 р. [16, с. 289, 305, 324].

[5] Цей князь зветься Наримунтовичем у його власній грамоті на пінські землі, що збереглася в оригіналі [19, с. 86—91]. Ю. Вольф помилково вважав Василя Пінського сином віртуального Михайла Наримунтовича [18, с. 20—21], засновуючись лише на підробленому чи дефектному записі XVI ст. [19, с. 6—8; 20, с. 25—26, 39].

[6] Докл. див.: [21].

зивав своїми «братами» магістра Лівонії та великого князя литовського Ґедиміна: уклав договір «с братомь своимь с мѣстерѣмь с ризьскимь [...] како то брат мои старѣишиі Кедименъ докончалъ» [24, с. 69—70]. Литовсько-московська перемирна грамота 1372 р. починалася з того, що великий князь Ольґерд і його брат Кейстут «[по]слали есмы своихъ пословъ къ брату къ своему, к велико[му] князю Дмитрею Ивановичу» [25, с. 338]. Тож й «удільні» князі, яких Вітовт у 1387 р. називав своїми «братами», не обов'язково мали бути *винятково* Ґедиміновичами. Це, зокрема, стосується останніх у наведеному вище переліку (та, відповідно, найменш знатних) Григорія Слуцького, Семена Степанського. Відомо також кілька інших актів кінця XIV ст., де Рюриковичі виступали поряд із Ґедиміновичами, а іноді навіть попереду них[7].

Якби Семен Степанський 1387 р. був Наримунтовичем, братом Юрія Белзького й Василя Пінського — виглядало б досить дивним, що цей онук Ґедиміна не згаданий більше у жодному синхронному джерелі [8]. Ототожнення степанського князя з Семеном Любартовичем навряд чи можливе, оскільки до володінь Любарта на Волині (докладно перерахованих у литовсько-польській угоді 1366 р. [16, с. 736]) Степань не належала. Те саме стосується й Семена Євнутійовича, батько та старший брат котрого володіли дрібним Заславським «уділом» біля білоруського Мінська [16, с. 381—382] [9].

Непорозумінням видається теза О. Однороженка, нібито Семен Степанський 1387 р. тотожний із Семеном Івановичем Лютим Гольшанським (помер 1433 р.) [29, с. 428 [10]]. Литовський рід князів Гольшанських дійсно володів Степанню, але тільки з 1450-х рр., коли король Казимир надав її Юрієві Семеновичу, синові Семена Лютого, причому лише «до своее воли» (див. нижче). А перед тим існува-

[7] Див. нижче про акт 1388 р., де перелік поручителів очолював князь Федір Данилович (Острозький), а другим виступав князь Роман Федорович (Кобринський), онук Ґедиміна.

[8] Щоправда, в деяких московських родоводах, укладених не раніше другої половини XVI ст., синами Наримунта вказані Патрикій (чиї нащадки служили в Москві) та бездітний Семен [26, с. 80, 136, 222]. Однак показово, що в найдавнішому родоводі «Начало государей Литовскыхъ», укладеному близько 1530 р., записаний один Патрикій [27, с. 254]. Семен Наримунтович відсутній і в так званій «Оксамитовій книзі» 1687—1688 рр., текст якої засновувався на офіційному «Государевому родословці» середини XVI ст. [28, с. 30]. Отже ім'я Семена в пізніших варіантах родоводу Ґедиміновичів є лише «доповненням» первісного. Його походження невідоме, але навряд чи це була якась достовірна інформація двохсотрічної давнини. Про існування Олександра, Юрія та Василя Наримунтовичів, реальних осіб XIV ст., московські родоводи нічого не знали.

[9] Утім О. Ліцкевич приймає й навіть розвиває гіпотезу Я. Тенґовського: «Євнутій держав деякі володіння на Волині, оскільки брав участь в укладенні мирних угод між ВКЛ і Польським королівством у 1352 і 1366 рр., які стосувались спірних волинських територій». Цей «невеликий волинський уділ з центром у Степані» нібито й успадкував молодший син Євнутія Семен. Однак Степань ніколи не була «*волинським* уділом», адже навіть на початку XVI ст. (як і у XIII ст.) до Волинської землі ще не зачислялася. В угоді 1366 р. докладно перераховувалися всі волинські міста, належні Любартові, Кейстутові й самому Ольґердові (Кобрин), але про Степань і володіння Євнутія тут — ані слова.

[10] Серед посилань у прим. 316 указана й публікація акта 11 серпня 1387 р.

ли князі Михайло та Іван Степанські, яких ототожнити з кимось із Гольшанських неможливо [11]. Крім того, в 1387 р. Семен Гольшанський для князя-володаря Степані був би занадто молодим. Як побачимо далі, у цей час активно діяв не лише його батько, а й навіть дід Ольґимунт Гольшанський.

Тож вагомих доказів на користь литовського походження Семена Степанського 1387 р. не існує. Водночас той самий Ю. Вольф визнавав, що на Поліссі після приєднання краю до Литви залишалися дрібні князі, нащадки турово-пінських Рюриковичів. До таких, зокрема, належали Городецькі, згадувані у джерелах кінця XIV — початку XV ст., чиїм родовим гніздом був Городок на Пінщині (нині Давид-Городок, Брестська обл., Білорусь) [22, с. 135] [12]. М. Любавський також писав, що частина турово-пінських волостей «залишалася деякий час і після підкорення Литві у володінні князів-отчичів, нащадків Святополка Ізяславича». Причому додавав: «Може бути, до цих князів-отчичів належали й князь Юрій Слуцький і Семен Степанський», згадані в акті 1387 р. [32, с. 23—24]. Схоже, цю думку поділяв також М. Грушевський, оскільки у своїх генеалогічних таблицях, укладених на основі праць Ю. Вольфа, серед потомства Наримунта Ґедиміновича не вказував Семена Степанського, хоч і знав про його існування [33, с. 122, 507]. Нарешті, Л. Войтович прямо пов'язав Семена 1387 р. зі степанським Володимиром Івановичем 1290 р., вважаючи першого внуком другого [14, с. 365]. Така версія видається цілком правдоподібною, принаймні найбільш реалістичною.

Далі спробуємо показати, що князь Семен Степанський згадувався не лише 1387 р., а й ще у двох документах 1388 р., де він фігурував без титулу, однак із патронімом Іванович. Точніше, йдеться про дві редакції одного акта — поруки кількох князів і бояр, даної королю Владиславу Яґайлу за вірність йому Олехна Дмитровича (майбутнього луцького старости). Короткий варіант зберігся в оригіналі, розширений — у списку 1782 р., транслітерованому латиницею. Обидві грамоти видані в Луцьку, напевне в один день 10 жовтня 1388 р. [13] Князі-поручителі в них виступають у такій послідовності: «князь Фєдоръ Данильєвич. князь Роман Фєдорович князь Сємєнъ Иванович князь Алєксандро Чєтвєртєнский Иванъ Нєсвизский» [35, с. 42]. Перші двоє впевнено ідентифікуються як Федір Острозький і Роман Кобринський, старший син Федора Ольґердовича Ратенського 1387 р.

---

[11] Київський воєвода князь Михайло Іванович Гольшанський був страчений у вересні 1433 р. — ще за життя старшого брата Семена Лютого, котрий помер між 25 вересня 1433 і 27 лютого 1434 рр. [30, с. 341—342, 531, 582]. Князь Іван Юрійович Гольшанський-Дубровицький, страчений у 1481 р., Степанню точно не володів [1, с. 113].

[12] Згодом руське походження князів Городоцьких заперечував Ю. Пузина, намагаючись «прив'язати» їх до Наримунта, але цілком безпідставно (див., напр.: [20, с. 24—25]). Ми поділяємо тезу Ю. Вольфа про походження Городоцьких, Острозьких і Четвертенських від турово-пінських Рюриковичів. Острозькі після того, як у середині XIV ст. осіли на Волині, цілком могли зберегти і предківський Турів. Принаймні у середині XV ст. він точно належав князеві Василеві Острозькому, який мав там власного намісника [31, стп. 735].

[13] Хоча розширену редакцію опубліковано з датою 12 жовтня 1387 р., помилково «вичисленою» у XVIII ст. Про хронологію цих грамот докл. див.: [34, с. 106—109].

У 1560-х рр. Ян Замойський, укладаючи інвентар Краківського коронного архіву, подав опис усіх печаток, якими були засвідчені два згадані документи («Ex literis Wolhiniae Nr 5—6»). На першій містився ранній гербовий знак князів Острозьких; на другій — литовська «погоня» (озброєний вершник, династична емблема Ґедиміновичів); на третій — гіпоцентавр («sigillum tertium Hipocentauri»), котрий у правиці тримає булаву, а лівиця випнута ліктем догори. Ця третя печатка висіла тільки на першій із грамот, а на другій була вже знищена («perijit») [36, с. 61—62, № 534, 542]. Оскільки знаки перших двох печаток цілком відповідають іменам перших двох князів у самих документах, то не викликає сумніву, що третя печатка належала третьому поручителеві — князеві Семенові Івановичу. Оскільки ж гіпоцентавр пізніше був усталеною геральдичною емблемою Гольшанських, Ю. Пузина впевнено ототожнив Семена Івановича 1388 р. з однойменним Гольшанським [37, с. 77, 82]. Така ідентифікація була прийнята і в подальшій літературі [29, с. 428; 38, с. 711], однак вона викликає серйозні сумніви.

По-перше, найстарша достовірна згадка Семена Гольшанського (помер 1435 р.) відноситься до 1401 р., коли «князь Іван Ольґимунтович (dux Yvanus Olgimunti) із синами своїми, зокрема Андрієм і Семеном та іншими», зобов'язався виконувати умови литовсько-польської унії [39, с. 37]. Станом на 1388 р. активно діяв не лише батько Семена Івановича, а й навіть його дід Ольґимунт [40, с. 450—455]. Тож у цей час Семен Гольшанський навряд чи досяг віку, коли міг мати власну печатку й авторитет, достатній для поруки перед королем Польщі.

По-друге, на рубежі XIV—XV ст. гіпоцентавр ще не був родовою емблемою Гольшанських. На двох печатках князя Івана Ольґимунтовича 1390 р., одна з яких добре збереглася, містилося зовсім інше зображення — постаті Богородиці-Оранти вправо з грецьким епітетом Агіосоритиси («Hagiosoritissa»), довкола напис: «Іванова печат [...] кимонтови(ч)а». Ця ж фігура, судячи з рисунка Я. Замойського, була вміщена й на печатці при грамоті Івана Ольґимунтовича 1401 р., але тут додано ще «тамгоподібний» знак у вигляді тризуба основою догори, увінчаного посередині хрестом із дрібним розгалуженням зверху [40, с. 441—443, 458—460]. Останній знак перетворився на спадковий. У самостійному вигляді він перейшов до герба Софії (Соньки) Андріївни Гольшанської, королеви Польщі (померла 1461) [29, с. 389—390], а на печатках князів Гольшанських використовувався (з часом у дещо зміненій стилізації) як допоміжний поряд з основною емблемою. Такою і став гіпоцентавр, уперше зафіксований на печатках Гольшанських 1422 р. На першій із них, князя Семена Івановича, міфічна істота практично повторює фігуру, описану Я. Замойським при акті 1388 р.: у правиці тримає булаву, а в лівиці — «звіра з відкритою пащею (символічне представлення потвори, може дракона чи змія)». Натомість на ідеально збереженій печатці молодшого брата, князя Михайла Івановича, людина-кінь у правій руці має довгий меч, а в лівій — щит. Знизу, між передніми та задніми ногами гіпоцентавра, вміщено практично той самий «тамгоподібний» знак, що й на печатці Івана Ольґимунтовича 1401 р. поряд із Богородицею [41, с. 78—79].

По-третє, грамоти 1388 р. були видані в Луцьку, а всі згадані в них поручителі мали володіння на Волині та прилеглих теренах[14]. Тож цілком логічно припустити, що до цього кола мав би належати і князь Семен Іванович. Однак перші свої маєтності у краї Гольшанські отримали тільки в 1450-х рр., разом із сусідньою Степанню.

Тож, за сукупністю наведених аргументів, гадаємо, князя Семена Івановича 1388 р. навряд чи можна ідентифікувати як однойменного Гольшанського 1401—1433 рр. Натомість першого, враховуючи його очевидний стосунок до «волинського» кола поручителів, серед відомих князів реально ототожнити лише з Семеном Степанським 1387 р. А якщо так, досить вірогідним стає кровний зв'язок цього Семена Івановича з пізнішими Гольшанськими. Це пояснює й запозичення останніми емблеми гіпоцентавр (не пізніше 1422 р.), і той факт, що після припинення роду Степанських у чоловічій лінії король Казимир у 1450-х рр. надав Степань князеві Юрієві Гольшанському. При подібних наданнях кровна «близость» із попередніми власниками відігравала далеко не останню роль.

Звіроподібне зображення на відомих печатках XIV—XV ст. князів-Рюриковичів, до яких відносимо Семена Івановича 1388 р., рідкісне, але не виняткове. Лева, що крокує, зокрема, бачимо на печатках і монетах великого князя смоленського Юрія Святославича (1386—1404 рр.), а також буллі його сина Федора Юрійовича. Пізніше цей самий лев з'явиться на печатках князів Жижемських, нащадків смоленських володарів [29, с. 418—421]. Більше того, нумізматичний матеріал засвідчує і знайомство з емблемою гіпоцентавр. На рубежі XIV—XV ст. «кентавр із мечем» зображувався на монетах серпуховського удільного князя Володимира Андрійовича, а в 1410-х рр. «крилатий кентавр» — на деяких тверських монетах [42, с. 206—207, 544—545, 589]. Новітні дослідники задавалися питанням: чому образ Богоматері-Агіосоритиси на печатках Гольшанських був замінений на гіпоцентавра? А. Райлайте та М. Антоневич припускали, що джерелом запозичення став Великий Новгород, оскільки князь Семен Гольшанський, за інформацією пізньої Хроніки Биховця, певний час перебував там як намісник Вітовта. Однак останнє повідомлення, як зазначив С. Полехов, украй сумнівне [40, с. 457]. Гадаємо, цю загадку й може пояснити наша версія. Семен Гольшанський на початку XV ст. просто запозичив печатку свого повного тезки Семена Івановича Степанського кінця XIV ст., матриця якої дісталася йому внаслідок посвоячення з князями Степані[15].

Найпростіше було б припустити, що Семен і Михайло Івановичі Гольшанські «успадкували» гіпоцентавра через пряме споріднення, будучи синами княжни Степанської, онуками Семена Івановича 1388 р. Однак у 1390 р. не хто інший, як Ві-

[14] Князь Федір Данилович — Острог, князь Роман Федорович — Кобрин і частину Кошерської волості на Західній Волині, князь Олександр Четвертенський — відповідно Четвертню північніше Луцька, [князь] Іван Несвізький — Несвіж і майбутню Збаразьку волость на волинсько-подільському прикордонні, а також Городок у Луцькому повіті [34, с. 85—89, 113—115, 118]. Серед бояр Васько Кирдієвич згадується ще в оточенні волинського «великого князя» Дмитра (Любарта) 1366 р. [35, с. 14].

[15] Як близьку аналогію, наведемо відомий приклад XIV ст.: використання Юрієм Болеславом Тройденовичем печатки свого діда й тезки Юрія Львовича.

товт, особисто говорив про Івана Ольґимунтовича як «одруженого з сестрою моєї дружини» [16, с. 50—59, 266, 269]. На той час Вітовт перебував у шлюбі з Анною, котру є всі підстави визнати княжною друцькою, а не смоленською (традиційна версія пізньої та сильно «політизованої» Хроніки Биховця) [34, с. 110—112]. Відповідно і дружина Івана Ольґимунтовича походила з князів Друцьких (чи хай навіть Смоленських), але не Степанських. Останній варіант теоретично можливий лише у двох випадках: 1) ідеться не про рідну, а двоюрідну чи якусь іншу сестру Анни Вітовтової; 2) князь Гольшанський був одружений двічі — з княжнами Степанською (до 1390 р.) і вже потім Друцькою. Але настільки хиткі припущення, зрозуміло, надто сумнівні. Тож значно перспективніше розглянути інший варіант, а саме шлюб князя Степанського з княжною Гольшанською. Тим більше, що ця версія, здається, знаходить деяке підтвердження у джерелах (хоч і непрямого характеру).

22 квітня 1415 р. великий князь литовський Вітовт надав у власність Віленського кафедрального костелу «округ / волость чи околицю нашу Кам'янець (Каменець) звану, в землі нашій Київській розташовану, що княгиня Степанська мала й володіла» («districtum sive territorium nostrum Camyenyecz dictum in terra nostra Kyowyensi iacentem, quem ducissa Stepanska habuit et possedit») [43, с. 98—99]. Згідно з пізнішими документами, основна частина Кам'янецької (Каменецької) волості обмежувалася річками Локницею, Плотницею (південні притоки Уборті) та верхньою течією р. Словечна (притока Прип'яті). За ревізією 1545 р. вона відносилася до Овруцького повіту Київської землі: «*Волость Каменицкая*, которая отдана на капитулу костела Виленского». Її центром до кінця XVI ст. був Городець, уперше згаданий 1498 р., чиї мешканці раніше «служили до Києва». Біля цього Городця (нині однойменне село Коростенського р-ну Житомирської обл.) досліджене складне городище X—XIII ст., яке слід визнати залишками давнього міста Кам'янець[16].

Таким чином, зрозуміло, що належний княгині Степанській до 1415 р. Кам'янець, розташований за 40 км від київського Овруча, не мав сталого адміністративного зв'язку зі Степанню, віддаленою на 140 км у протилежному напрямку. За словами самого Вітовта, Кам'янець знаходився «у землі *нашій* Київській». А раніше ця волость, очевидно, належала княгині Степанській лише на праві *особистого* й тимчасового володіння, адже вона не змогла утримати її у власності князів Степані. Як же виникла така незвична ситуація? Найбільш задовільне пояснення, гадаємо, і полягає в гіпотезі про посвоячення Степанських із Гольшанськими.

Справа в тому, що на рубежі XIV—XV ст. Київська земля, до якої зачислялася Кам'янецька волость, перебувала під владою князя Івана Ольґимунтовича Гольшанського. Після недовгого київського княжіння королівського брата Скирґайла, котрий раптово помер (чи був отруєний) 10 січня 1395 р., Вітовт «посла князя Ивана Ольгимонтовичь ко Киевоу, и да емоу держати Киевъ» [16, с. 288—289, 306, 564—582]. Мабуть, Гольшанський залишався київським намісником і 5 лютого 1401 р., коли видав присяжну грамоту, в якій виступив «со всѣмъ. с моимъ. имѣниемъ. ис тымъ што дєржю. нынѣ и потомъ. от моєго. г*ос*(по)д(а)ря. вєликого.

[16] Докл. про це йтиметься у: [44].

князя. Витовта. с городми. с мѣсты. и с землями» [35, с. 63—64]. Тут під «моимъ имѣниемъ» розуміються власні володіння Івана Ольґимунтовича (в Литві), окремі від тих, які він «держав» від Вітовта, включаючи ряд «городів» (замків), міст і прилеглих земель. Останнє визначення — досить широке й навряд чи мало на увазі щось інше, крім цілої Київщини [17]. В актовій мові Великого князівства Литовського XV—XVI ст. слово «державца» означало пожиттєвого управителя «господарської» волості з широкими повноваженнями. Тож князь Іван Гольшанський, скоріше за все, «держав» Київську землю до своєї смерті в першому десятилітті XV ст., оскільки в акті від 1 лютого 1411 р. фігурував уже його наступник — литовський пан «Ґедиґольд, перед тим воєвода київський» («Gedigoldi pridem woywode kyouiensis») [46, с. 133].

Намісницький статус Івана Ольґимунтовича в Києві поставила під сумнів О. Русина, оскільки нібито «на користь цього не промовляє жодне з відомих джерел. Паралельно звертає на себе увагу спадковість князівської влади в Києві впродовж першої третини XV ст.» [45, с. 85—88]. Дійсно, пізніше київськими правителями були сини Івана Гольшанського Андрій та Михайло (страчений 1433 р.). Однак про першого синхронних відомостей не збереглося, а князь Михайло Іванович у Мельнській угоді 1422 р. чітко названий «capitaneus Kyowiensis» [41, с. 11] (середньовічне латинське «capitaneus» завжди означало лише намісника-старосту, але ніколи — самостійного князя-володаря). В інших синхронних джерелах він фігурував як «herczog Michaeli Iwanowitz wayewode de Kyfen», «князь Михаило, кыевьскии воевода» [30, с. 581—582]. Також звернімо увагу на Київський земський привілей 1507 р. (який повторював старший документ короля Казимира), де місцевій знаті гарантувалося: «А отчины и выслуги не отнимати, што которие будуть выслужыли у великого князя Витовта и Жикгимонъта [...] то имъ потвержаемъ. А што придал князь Александръ а князь Семенъ, а не отчины чюжыи, и с того вас не рушаемъ» [47, с. 240—241]. Звідси видно, що київськими «удільними» князями, які мали повне право надання земельних володінь, визнавалися лише Олександр (Олелько) Володимирович і Семен Олександрович (1440—1470 рр.). Натомість за часів Вітовта (коли Київ «держали» князі Гольшанські) таке право належало винятково литовському господареві.

Водночас владні повноваження Гольшанських у Київській землі, на далекій окраїні Литовської держави, дійсно мали бути дуже широкими, а місцеве населення, ще незвикле до намісницького правління, традиційно сприймало їх як «справжніх» князів. Беручи до уваги цю специфіку, а також наші попередні міркування, ризикнемо припустити, що саме Іван Гольшанський десь на рубежі XIV—XV ст. і передав Кам'янецька волость, яку «держав» разом із Києвом, в особисте володіння княгині Степанської. А точніше — як шлюбне віно своєї дочки, виданої заміж за князя Степанського (сина Семена Івановича 1388 р.?). Вітовт погодився

[17] Правда, в літописному переліку князів, які загинули в битві на Ворсклі 1399 р., вказаний якийсь Іван Борисович Київський. Однак ще Ю. Вольф припускав, що насправді це міг бути син Івана Ольґимунтовича, «що імена ці переставлені: *Іван Борисович* замість *Борис Іванович*» [22, с. 95; 45, с. 57].

з такою «транзакцією» свояка, однак по смерті Івана Ольґимунтовича, десь одночасно з призначенням київського воєводи Ґедиґольда, повернув Кам'янець до складу власних володінь «у землі нашій Київській».

Запропонована гіпотеза, як видається, задовільно пояснює й неоднозначні права княгині Степанської на київський Кам'янець, і «сфрагістичне» посвоячення Степанських із Гольшанськими. Нагадаємо, саме у цей період, між 1401 і 1422 рр., на печатках синів Івана Ольґимунтовича з'явився гіпоцентавр, раніше зафіксований на печатці Семена Івановича (Степанського) 1388 р. Причому, здається, матриця останньої була напряму привласнена старшим із братів Семеном Івановичем Лютим: міфічна істота з булавою у правій руці, а також аналогічний круговий напис (який навіть не потребував заміни, оскільки старий і новий власники виявилися повними тезками). Молодшому ж братові, Михайлові Івановичу (київському намісникові), довелося виготовити нову матрицю зі власним іменем: тут гіпоцентавр «отримав» нове озброєння — меч і щит, також було додано «тамгоподібний» родовий знак Гольшанських. Нарешті підкреслимо, що запозичення князями Гольшанськими нової геральдичної емблеми від власних свояків (через гадану сестру) князів Степанських виглядає не те що якимось дивним, а й цілком актуальним, навіть «модним» тогочасним явищем. Адже це відбулося, вірогідно, невдовзі після Городельської унії 1413 р., за умовами котрої литовські бояри-католики масово отримали герби, перейняті від польської шляхти [39, с. 50—54].

Під час міжусобної війни 1432—1438 рр., коли престол у Вільні посідав Сиґізмунд Кейстутович, але переважна (й дедалі менша) частина руських земель держави визнавали владу Свидриґайла Ольґердовича, політична належність Степанської волості невідома. На початку протистояння, у вересні 1432 р., був укладений спеціальний перелік міст, які зберегли вірність Свидриґайлові. Серед них фігурувала і Степань, причому тут вона та сусідній Чорторийськ — крайні пункти на межі з Пінським Поліссям, підвладним уже великому князеві Сиґізмундові [30, с. 265, 521, 525]. Згідно з деякими хронологічними міркуваннями, саме до 1430-х рр. відноситься народження княжни Марії Михайлівни Степанської, матір'ю якої була Федька Юршівна[18]. Відповідно, незадовго перед тим князь Михайло Степанський одружився з дочкою пана Юрші Івановича. Останній упродовж 1430—1438 рр. був активним прихильником Свидриґайла, однак пізніше його покинув і в 1442—1452 рр. служив великому князеві Казимирові [30, с. 500, 628; 48, с. 38—39]. Водночас Степанські серед васалів Свидриґайла, на відміну від Юрші, взагалі не згадуються, що особливо дивно для періоду 1437—1438 рр., від якого збереглася значна кількість грамот Ольґердовича, виданих переважно на Волині [30, с. 563—589]. Тож до палких прихильників Свидриґайла князі Степанські точно не належали, а можливо, внаслідок його чергових поразок, особливо чутливих для феодалів із «буферних зон», узагалі перейшли на бік Сиґізмунда (вбитий 1440 р.).

[18] Марія в молодому віці овдовіла (у другій половині 1450-х рр.), близько 1460 р. знову вийшла заміж, невдовзі народила дочку, прожила до 1516 р. [34, с. 168—170, 226].

О. Галецький упевнено стверджував, нібито Степань входила й до складу так званої «Волинської держави» Свидриґайла, що існувала в 1442 / 1443—1452 рр. (під формальною зверхністю великого князя Казимира)[19]. Однак польський дослідник спирався лише на пізнішу, кількасотрічну належність Степанської волості до Волинської землі / воєводства, парадоксальним чином посилаючись на акти 1511 р., з яких випливає якраз протилежне [48, с. 101 і карта]. В одному з них степанські бояри Федоровичі намагалися довести, ніби вони «бояре не Степаньскиє, але бояре єсмо звечныє Волыньскиє, почонши от великого князя Витовъта». Проте ряд шляхтичів Волинської землі засвідчили перед королівським судом, що згадані особи — «бояре не Волыньскиє, але Степаньскиє, и николи зъ Волынцы не служивали и подъ хоруговъю Волыньскою не стоивали, але здавна служили къ Степаню, посполъ зъ бояры Степанскими» [31, стп. 688]. В іншому королівському акті 1511 р., наданні князеві Острозькому, після Степані з волостю вказано три маєтки, *додатково* означені як «у землі Волинській розташовані» або «волинські». Звідси досить очевидно, що впродовж усього XV ст., як і попереднього (див. прим. 9, акт 1366 р.), Степань до складу Волині не належала[20]. За церковно-адміністративним поділом, згідно з документом від 1489 р., місто знаходилось у віданні Турово-Пінської єпархії[21], а не Луцької на Волині.

На початку правління великого князя Казимира Яґайловича, між 1440 і 1447 рр. (до його коронації в Польщі), один із князів Степанських згадувався як прямий васал литовського господаря. Зокрема в канцелярії останнього було зареєстроване таке надання: «Череясе*л* кн(я)зю Ивану Степаньскому, его *ж* о*т*чизна» [50, с. 31][22]. Топонім «Череясел» ані в межах Степанської волості, ані загалом на території Великого князівства не фіксується, тому слід погодитися з версією, що рукопис Литовської метрики тут має прочитуватись як «Черея се*л(о)*». Тобто йдеться про нинішнє с. Чарея неподалік від м. Лукомль (Вітебська обл., Біло-

[19] Цю думку підтримав В. Собчук, хоч і зазначив: «Але в оточенні Свидриґайла в Луцьку князів Степанських не видно — їх немає ні серед реципієнтів, ані серед свідків тих кільканадцяти відомих нині привілеїв, які він надав» [1, с. 111].

[20] Щоправда, у відомому «Списку руських городів», укладення якого останнім часом відносять до 1448—1449 рр., «Степань на Горыни» розпочинає рубрику «А се Волыньскыи» [13, с. 476]. Однак це джерело, створене далеко на півночі, містить численні неточності. Зокрема в тій самій рубриці зустрічаємо «Пинескъ на Пинѣ», який до Волині ніколи не належав. Натомість поліський Турів зараховано до рубрики «А се Киевьскыи гроди», а Слуцьк і Клецьк — «А се Литовьскыи».

[21] Княгиня Анастасія Гольшанська видала у Степані акт «под свѣдомом господина и отца нашого єпископа туровского и пинского Євъфимя», котрий засвідчив цей лист своєю печаткою [49, с. 89].

[22] Цей запис у так званій «Книзі данин Казимира» не датований, але вище за нього (на три позиції), а також нижче (на дві) містяться реґести, де литовський господар титулується лише великим князем, не королем, що вказує на період 1440—1447 рр. Звузити його на підставі згаданих у записі урядників неможливо, оскільки всі вони обіймали державні посади від 1440 до 1450-х рр.

русь) [23]. На користь такої локалізації свідчить ще один запис 1444 / 1445 р., хоч в його останній публікації також бачимо помилку: «Во*и*тъку, ма*р*шалъку, пять ч(о)л(о)в(е)ко*в* у Лукомли: Хилъко да Опана*с*, да Онисимъ; а в Остапъковичо*х*: Авзареи, Ива*н* да Нефе*д* по*д* Степа*н*скимъ» [50, с. 44] [24]. У сумі тут виходить не п'ять, а шість (3+3) підданих. Тому більш коректним є прочитання підкресленого нами слова в першій публікації 1897 р.: «а в Зареи» [51, с. 32], тобто як географічної назви «Зареи», а не власного імені «Авзареи» (до речі, відсутнього у церковному календарі). За такого варіанту в наданні дійсно перераховано імена п'яти підданих: у Лукомлі — трьох, в Остапковичах та у «Зареи» — двох. Останній топонім, на думку В. Носевича, потрібно розуміти як ту ж Чарею, і з таким тлумаченням варто погодитись, оскільки згадані Остапковичі також локалізуються неподалік від Лукомля [52, с. 167, 173, 182, рис. 4].

В. Носевич припускав, що Чарея могла належати до володінь одного з князів Лукомських, конфіскованих у нього як у прихильника Свидриґайла після перемоги Сиґізмунда 1435 р. [52, с. 167] чи трохи пізніше. Однак, зважаючи на те, що в наданні князеві Іванові Степанському «Черея се*л(о)*» фігурувало як «его *ж* о*т*чизна», не менш вірогідний інший варіант: Степанські отримали цю білоруську маєтність через шлюбну угоду з попереднім власником. Але 1444 / 1445 р. принаймні один підданий у Чареї «по*д* Степа*н*скимъ» був наданий маршалкові Войтку. Більше того, приблизно у цей час цілим маєтком володів уже боярин (не князь) Іван, який помер до 1454 р., розділивши Чарею між кількома синами [22, с. 669—670]. Звідси робимо вірогідний висновок, що князь Іван Степанський пішов із життя до 1445 р., не залишивши прямих нащадків-спадкоємців.

Ми не знаємо, коли помер згаданий вище князь Михайло Степанський (брат Івана?), відомий лише за патронімом його дочки. У 1594 р., зокрема, князі Збаразькі посилалися на давній акт свого «продка» князя Семена Васильовича Збаразького, який записав маєток Івачов дружині — «кн*яжне* Ма*р*и Миха*й*ловне Стєпаньско*й*» [25]. Достовірність цієї інформації підтверджує скарга 1507 р., що її подала до господарського суду сама княгиня Марія Ровенська (так вона звалася по смерті чоловіка), «о Степань, поведаючи, ижъ бы то было именье єє отъчизноє» [31, стп. 548]. Той факт, що Марія Михайлівна не змогла успадкувати / утримати Степань, за слушним здогадом В. Собчука, «міг зумовлюватися репресивними заходами Вільна, спрямованими на придушення сепаратистських настроїв верхівки Волині, частина якої [...] восени 1453 р. організувала навіть змову» [1, с. 112].

---

[23] Ідея генеалога-любителя С. Безносюка, висловлена у чат-дописі 23 липня 2023 р. (URL: https://imtw.org/topic/21965-ryurikovichi-gediminovichi-chingizidy-ili-drugie/page__st__680).

[24] Запис датовано 8-м індиктом, а один із наступних, тому ж маршалку Войтку, помічено: «Самъ великии кн(я)зь». Тобто йдеться про період 1440—1447 рр., у межах якого 8-й індикт припадав лише на 1444 / 1445 р.

[25] Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 84 зв. — 85.

Дійсно, як виявляється, чільні змовники мали прямий стосунок до княжни Марії Степанської. Ще О. Галецький переконливо довів, що це були луцький староста Немира Рязанович та впливовий волинський пан Олізар Шилович. Звинувачені в намірі піддати Луцьк татарам (!) чи, скоріше, Польщі, наприкінці 1453 р. вони перебували під арештом у Вільні, хоча врешті король Казимир і «зам'яв» цю справу [48, с. 221—231]. Так от, у 1450-х рр. дружиною Войни-Якова, сина пана Немири, була Марія, дочка Федьки, на той час дружини Олізара Шиловича. Та сама Марія, яка після ранньої смерті Войни Немирича вийшла за князя Семена Збаразького, а в 1480-х рр. згадувалася як «падчерица» Олізара Шиловича, княгиня Марія Семенова Ровенська, тобто уроджена княжна Степанська [34, с. 168—170]. Інакше кажучи, обидва очільники антилитовської змови 1453 р. були найближчими свояками Марії Михайлівни: Олізар Шилович — вітчимом (другим чоловіком матері), а Немира Рязанович — свекром. З іншого боку, «луцька змова» мала місце приблизно тоді ж, коли Степанську волость за волею литовського господаря отримав новий власник князь Юрій Гольшанський. Зважаючи на такі обставини, робимо майже впевнений висновок, що саме 1453 / 1454 р. король Казимир і позбавив княжну Марію Степанську права на «именье єє отъчизноє».

Юрій Семенович Гольшанський, хоч і православний, належав до кола вищої литовської аристократії, причому 1440 р. він був одним із головних вельмож, які запросили на віленський престол юного Казимира Ягайловича [22, с. 98—99]. На початку 1452 р., в очікуванні смерті старого Свидриґайла, саме пінський намісник князь Юрій очолив литовське посольство до Луцька, забезпечивши перехід Волині під пряму владу Литви [48, с. 175—180]. В нагороду за це Юрій Семенович міг отримати Дубровицьку волость, розташовану між його намісницьким Пінським повітом та власним маєтком Небле / Нобель [50, с. 57] і Волинською землею [26]. Про надання ж йому сусідньої Степанської волості згадано в королівському акті 1511 р.: «бо тое именье Степань да*л* былъ оте*ц* нашъ, коро*л* и велики*и* кн(я)зь его м(и)л(о)сть Казими*р*, кн(я)зю Юрью Семеновичу до своее воли» [47, с. 457]. В латинському варіанті документа фігурували не тільки «замок Степань із містечком і всім округом, інакше волостю», а ще й три двори «в землі Волинській розташовані, звані Золотиїв, Подоляни, Горбаків» («Szolothyow, Podolyany, Chorbakow») [27]. Причому тут уточнено, що «маєток Степань із (*cum*) названи-

[26] Про належність Дубровиці Гольшанським раніше Юрія Семеновича, всупереч історіографічній традиції [1, с. 47, 112; 48, с. 179], достовірна інформація відсутня. Лише Т. Нарбут писав, нібито Юліана Гольшанська, вдова Вітовта, «померла року 1448, маючи літ сімдесят, у Дубровиці під Львовом» («Umarła roku 1448, mając lat siedmdziesiąt, w Dąbrowicy pod Lwowem»), із посиланням на якісь «Замітки Верцинського рукоп.» («Notacye Wiercińskiego rękop.») [53, с. 562—563]. Однак це — типова вигадка Т. Нарбута, відомого фальсифікатора деяких своїх «джерел». Не кажучи про Дубровицю «під Львовом», насправді велика княгиня Уляна по смерті Вітовта була заарештована Свидриґайлом, який «велѣлъ еѣ вморити» не пізніше 1433 р. [30, с. 153, 532].

[27] Українські назви цих поселень та їх розташування (поза межами Степанської волості) див. на карті В. Собчука [1, с. 126].

ми трьома дворами волинськими, найясніший покійний володар Казимир [...] надав вельможному покійному Георгію Семеновичу князю Гольшанському» [54, с. 83—84]. Останній володів кількома маєтками на Волині, з яких Золотиїв («Zolotyw») разом зі Степанню успадкував молодший син Юрій, а «Житин і Подоляни і Горбаків і Країв» («Zyczun et Podolani et Horbatw et Krayw») — удова княгиня Юліана [55, с. 71—72].

Вказані володіння князь Гольшанський отримав не пізніше 1458 р., коли його бояри засвідчили приватний акт в Острозі: «а князя Юрєвих бояр было при том: пан Патрикєй *Краєвский* и пан Гаврило маршалько єго, а пан Митко воєвода *подолянский*» [1, с. 112—113; 49, с. 50]. І явно не раніше 1452 р., коли Юрій Семенович уперше з'явився на Волині. Найвірогідніше, король Казимир надав йому Степанську волость, конфіскованy спадщину Марії Михайлівни, разом із волинськими маєтками, невдовзі після викриття «луцької змови» її вітчима й свекра, тобто 1454 р. Князь Гольшанський добре відповідав інтересам Вільни на Волині, будучи авторитетним православним аристократом, хоч і прибулим із Литви. Крім того, якщо наші попередні міркування правильні, Юрій Семенович доводився близьким родичем (двоюрідним братом?) останнім князям Степанським у чоловічій лінії.

Остання представниця роду у жіночій лінії Марія Михайлівна свого права на Степань уже не повернула, однак за чверть століття дещо «компенсувала» його в інший спосіб. Її єдина дочка Анастасія, народжена у другому шлюбі з князем Семеном Збаразьким-Колоденським, наприкінці 1470-х рр. вийшла за князя Семена Юрійовича Гольшанського, який десь на початку 1480-х рр. (по смерті брата й матері) успадкував Степань, зробивши це місто своєю резиденцією [1, с. 113—114; 22, с. 99]. Тож дочка останньої княжни Степанської опинилась у родовому гнізді своїх предків, що фіксував її запис чоловікові від 1489 р. [49, с. 89]. А 1505 р., після смерті князя Семена Гольшанського, Степань узагалі перейшла в повну власність Анастасії Семенівни. В 1507 р., коли частки маєтку були присуджені іншим Гольшанським, стара княгиня Марія Ровенська нагадала, що «то было именье єє отъчизноє», але цю скаргу за давністю часу відхилено. Втім її дочка Анастасія Гольшанська й надалі зберегла дві третини Степані, які 1511 р. передала в розпорядження свого впливового зятя князя Костянтина Острозького, а той домігся надання йому всієї Степанської волості як «вислуги» [34, с. 227—229]. Марія Михайлівна за своє довге життя стала очевидицею періоду належності Степані Гольшанським (1454—1511 рр.), переживши навіть власну дочку. Княгиня Марія Ровенська померла після 24 липня 1516 р. — мабуть, незадовго до травня 1518 р.[28] Ця енергійна аристократка, утративши офіційне право на родову Степанську волость, вочевидь посприяла тому, щоб забезпечити її перехід до своїх прямих нащадків. Адже князь Костянтин Острозький доводився Марії Михайлівні внучатим зятем, а його син і майбутній спадкоємець Ілля був єдиним правнуком останньої уродженої княжни Степанської.

[28] Її біографію докл. див.: [34, с. 168—181]. Останній документ, який видала сама «княгиня Ма*р*я Семеновая Василевича Ровенская» спільно з князем К. Острозьким і його дружиною Анною 6 березня 1516 р., нещодавно повністю опублікований [56, с. 64—65].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Sobchuk, V. Vid korinnia do krony: Doslidzhennia z istorii kniazivskykh i shliakhetskykh rodyn Volyni XV — pershoi polovyny XVII st. Kremenets, 2014. 508 p. [in Ukrainian].
[Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родин Волині XV — першої половини XVII ст. Кременець, 2014. 508 с.].
2. Pryshchepa, B. Pohorynski mista v X—XIII st. Rivne, 2016. 298 p. [in Ukrainian].
[Прищепа Б. Погоринські міста в X—XIII ст. Рівне, 2016. 298 с.].
3. Ipatievskaia letopis (PSRL. T. 2). Moscow, 2001. 648 p. [in Old Russian].
[Ипатьевская летопись (ПСРЛ. Т. 2). Москва, 2001. 648 с.].
4. Halytsko-Volynskyi litopys. Doslidzhennia. Tekst. Komentar. Kyiv, 2002. 400 p. [in Ukrainian, Old Russian].
[Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. За ред. М.Ф. Котляра. Київ, 2002. 400 с.].
5. Nasonov, A. Istoriia russkogo letopisaniia XI — nachala XVIII v. Moscow, 1969. 556 p. [in Russian].
[Насонов А.Н. История русского летописания XI — начала XVIII в. Москва, 1969. 556 с.].
6. The Hustynja Chronicle. Ed. O. Tolochko. Harvard University Press, 2013. CXCVIII, 421 p. [in English, Ukrainian].
7. Rapov, O. Kniazheskie vladeniia na Rusi v X — pervoi polovine XIII v. Moscow, 1977. 264 p. [in Russian].
[Рапов О.М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. Москва, 1977. 264 с.].
8. Litopys Ruskyi za Ipatskym spyskom. Trans. L. Makhnovets. Kyiv, 1990. 592 p. [in Ukrainian].
[Літопис Руський за Іпатським списком. Пер. Л. Махновець. Київ, 1990. 592 с.].
9. Hrushevskyi, M. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. 2. Lviv, 1905. 633 p. [in Ukrainian].
[Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 2. Львів, 1905. 633 с.].
10. Karamzin, N. Istoriia gosudarstva Rossiiskogo. Vol. I. T. 4. Saint Petersburg, 1842. 186, 162 col. [in Russian].
[Карамзин Н.М. История государства Российского. Кн. I. Т. 4. Санкт-Петербург, 1842. 186, 162 стб.].
11. Soloviov, S. Sochineniia. Vol. II. Istoriia Rossii s drevneishikh vremen. T. 3-4. Moscow, 1988. 788 p. [in Russian].
[Соловьёв С.М. Сочинения. Кн. II. История России с древнейших времён. Т. 3-4. Москва, 1988. 788 с.].
12. Khmyrov, M. Alfavitno-spravochnyi perechen udelnykh kniazei russkikh i chlenov tsarstvuiushchego doma Romanovykh. Polovina 1: A—I. Saint Petersburg, 1871. 160 p. [in Russian].
[Хмыров М.Д. Алфавитно-справочный перечень удельных князей русских и членов царствующего дома Романовых. Половина 1: А—И. Санкт-Петербург, 1871. 160 с.].
13. Novgorodskaia Pervaia letopis starshego i mladshego izvodov. Ed. A. Nasonov. Moscow; Leningrad, 1950 [in Old Russian].
[Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. А.Н. Насонова. Москва; Ленинград, 1950].
14. Voitovych, L. Kniazha doba: portrety elity. Bila Tserkva, 2006. 782 p. [in Ukrainian].
[Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. 782 с.].
15. Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae. Ed. J. Darrouzès. Paris, 1981. XVI, 521 p. [in French, Old Greek].

16. Litskevich, O. "Letopisets velikikh kniazei litovskikh" i "Povest o Podolie": opyt kompleksnogo kriticheskogo razbora. Saint Petersburg, 2019. 928 p. [in Russian].
[Лицкевич О.В. «Летописец великих князей литовских» и «Повесть о Подолье»: опыт комплексного критического разбора. Санкт-Петербург, 2019. 928 с.].
17. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. 1376—1430. Ed. A. Prochaska (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. T. 6). Kraków, 1882. CXVI, 1114 p. [in Latin, Polish].
18. Wolff, J. Ród Gedimina. Kraków, 1886. VIII, 172 s. [in Polish].
19. Grusha, A. Mianownaia gramata kniazia Vasilia Narymontavicha i farmiravanne pismovai kultury w pravavoi sfery Vialikaga kniastva Litowskaga w aposhniai tretsi XIV — pershai tretsi XV st. Minsk, 2010. 96 p. [in Belarusian].
[Груша А.І. Мяноўная грамата князя Васіля Нарымонтавіча і фарміраванне пісьмовай культуры ў прававой сферы Вялікага княства Літоўскага ў апошняй трэці XIV — першай трэці XV ст. Мінск, 2010. 96 с.].
20. Tęgowski, J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań; Wrocław, 1999. 320 s. [in Polish].
21. Kelembet, S. Fedir-Fedot (Fediushko) Liubartovych, kniaz Lutskyi i Volodymyrskyi, derzhavtsia Siverskyi. *Siverianskyi litopys.* 2018. 6: 13-36 [in Ukrainian].
[Келембет С. Федір-Федот (Федюшко) Любартович, князь Луцький і Володимирський, державця Сіверський. *Сіверянський літопис*. 2018. № 6. С. 13—36].
22. Wolff, J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. XXV, 698 s. [in Polish].
23. Puzyna, J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza. V. Michał ks. Piński. *Miesięcznik Heraldyczny*. 1932. 7-8: 133-136 [in Polish].
24. Smolenskie gramoty XIII—XIV vv. Ed. T. Sumnikova & V. Lopatin. Moscow, 1963. 140 p. [in Old Russian].
[Смоленские грамоты XIII—XIV вв. Подг. Т.А. Сумникова и В.В. Лопатин. Москва, 1963. 140 с.].
25. Kuchkin, V. Dogovornye gramoty moskovskikh kniazei XIV v.: vneshnepoliticheskie dogovory. Moscow, 2003. 368 p. [in Russian].
[Кучкин В.А. Договорные грамоты московских князей XIV в.: внешнеполитические договоры. Москва, 2003. 368 с.].
26. Rodoslovnaia kniga po trem spiskam. *Vremennik Imperatorskogo Moskovskogo obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh*. 1851. X: VIII, 286 p. [in Old Russian].
[Родословная книга по трём спискам. *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских.* Москва, 1851. Кн. X. VIII, 286 с.].
27. Letopis po Voskresenskomu spisku (PSRL. T. 7). Saint Petersburg, 1856. X, 346 p. [in Old Russian].
[Летопись по Воскресенскому списку (ПСРЛ. Т. 7). Санкт-Петербург, 1856. X, 346 с.].
28. Rodoslovnaia kniga kniazei i dvorian rossiiskikh i vyezzhikh. P. I. Moscow, 1787. 352 p. [in Old Russian].
[Родословная книга князей и дворян российских и выезжих. Ч. I. Москва, 1787. 352 с.].
29. Odnorozhenko, O. Rodovi, dynastychni ta terytorialni znaky v lytovsko-ruskii kniazivskii heraldytsi XIV — pershoi polovyny XVII st. *Zapysky NTSh.* 2018. CCLXXI: 366-453 [in Ukrainian].
[Однороженко О. Родові, династичні та територіальні знаки в литовсько-руській князівській геральдиці XIV — першої половини XVII ст. *Записки НТШ.* Львів, 2018. Т. 271. С. 366—453].
30. Polekhov, S. Nasledniki Vitovta: Dinasticheskaia voina v Velikom kniazhestve Litovskom v 30-e gody XV v. Moscow, 2015. 712 p. [in Russian].

[Полехов С.В. Наследники Витовта: Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV в. Москва, 2015].
31. Litovskaia metrika. T. 1 (Russkaia istoricheskaia biblioteka. T. 20). Saint Petersburg, 1903. VII, 50 p., 1566 col., 258, IV p. [in Old Belarusian].
[Литовская метрика. Т. 1 (Русская историческая библиотека. Т. 20). Санкт-Петербург, 1903. VII, 50 с., 1566 стб., 258, IV р.].
32. Liubavskiy, M. Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdaniia Pervogo Litovskogo statuta. Moscow, 1892. VIII, 884, C, VI p. [in Russian].
[Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Москва, 1892. VIII, 884, C, VI с.].
33. Hrushevskyi, M. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. 4. Kyiv; Lviv, 1907. 538 p. [in Ukrainian].
[Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 4. Київ; Львів, 1907. 538 с.].
34. Kelembet, S. Kniazi Nesvizki ta Zbarazki: XIII — pochatok XVI st. Kremenchuk, 2021. 332 p. [in Ukrainian].
[Келембет С. Князі Несвізькі та Збаразькі: XIII — початок XVI ст. Кременчук, 2021. 332 с.].
35. Rozov, V. Ukrainski hramoty. T. 1. Kyiv, 1928. 176, 75, IX p. [in Old Ukrainian].
[Розов В. Українські грамоти. Т. 1. Київ, 1928. 176, 75, IX с.].
36. Piekosiński, F. Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne. *Studya, rozprawy i materyały z dziedziny historyi polskiej i prawa polskiego.* Kraków, 1907. T. 7/2: 18-138 [in Polish].
37. Puzyna, J. O pochodzeniu kniazia Fedka Nieświzkiego. *Miesięcznik Heraldyczny*. 1911. 5-6: 74-82 [in Polish].
38. Gumowski, M. Pieczęcie Książąt Litewskich. *Ateneum Wileńskie*. 1930. VII/3-4: 684-725 [in Polish].
39. Akta unji Polski z Litwą 1385—1791. Wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków, 1932. LVI, 571 s. [in Polish].
40. Polechow, S. & Butyrski, M. Pieczęć kniazia Iwana Olgimuntowicza Holszańskiego. *Inter Regnum et Ducatum: Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* Białystok, 2018. 441-461 [in Polish].
41. Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju Mełneńskiego z 1422 r. Wyd. P. Nowak i P. Pokora. Poznań, 2004. XVII, 101 s. [in Polish].
42. Guletskiy, D. & Petrunin, K. Russkie srednevekovye monety. Moscow, 2017. 660 p. [in Russian].
[Гулецкий Д.В., Петрунин К.М. Русские средневековые монеты. Москва, 2017. 660 с.].
43. Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej. T. I/1. Vyd. ks. J. Fijałek i W. Semkowicz. Kraków, 1932. 288 s. [in Polish].
44. Kelembet, S. The Khan, the Prince, his wife & her captor. *Ruthenica*. XIX (у друку).
45. Rusyna, O. Studii z istorii Kyeva ta Kyivskoi zemli. Kyiv, 2005. 347 p. [in Ukrainian].
[Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. Київ, 2005. 347 с.].
46. Codex diplomaticus Lithuaniae. Ed. E. Raczyński. Wrocław, 1845. XV, 391 p. [in Latin].
47. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499—1514): Užrašymų knyga 8. Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. Vilnius, 1995. 710 p. [in Old Belarusian, Lithuanian].
48. Halecki, O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. Kraków, 1915. VII, 315 s. [in Polish].
49. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Wyd. Z.L. Radzimiński. T. I. Lwów, 1887. XXIX, 204 s. [in Polish, Old Ukrainian, Latin].
50. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440—1498): Užrašymų knyga 3. Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. Vilnius, 1998. 166 p. [in Old Belarusian, Lithuanian].
51. Zapisi zemelnykh dach korolia Kazimira. *Dokumenty Moskovskogo arkhiva Ministerstva yustitsii. Ed. M. Dovnar-Zapolskiy.* Moscow, 1897. I: 1-62 [in Old Belarusian].

[Записи земельных дач короля Казимира. *Документы Московского архива Министерства юстиции. Т. I. Изд. М.В. Довнар-Запольский.* Москва, 1897. С. 1—62].
52. Nasevich, V. Lukoml i Lukomlskaia volasts. *Histarychna-arkhealahichny zbornik.* 1994. 4: 161-186 [in Belarusian].
[Насевіч В.Л. Лукомль і Лукомльская воласць. *Гістарычна-археалагічны зборнік.* Мінск, 1994. № 4. С. 161—186].
53. Narbutt, T. Dzieje narodu Litewskiego. T. 6. Wilno, 1839. 566, 50 s. [in Polish].
54. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. Wyd. B. Gorczak. T. III. Lwów, 1890. XI, XXXV, 556 s. [in Polish, Old Ukrainian, Latin].
55. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387—1546): Užrašymų knyga 25. Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. Vilnius, 1998. XXII, 462 p. [in Old Belarusian, Lithuanian].
56. Ruska (Volynska) metryka. Knyha za 1569—1572, 1574 r. Ed. P. Kulakovskyi & Yu. Sviatets. Kamianets-Podilskyi, 2023. 228 p. [in Ukrainian, Old Ukrainian].
[Руська (Волинська) метрика. Книга за 1569—1572, 1574 рр. Упор. П. Кулаковський, Ю. Святець. Кам'янець-Подільський, 2023. 288 с.].

Надійшла / Received 05.09.2025

Stanislav KELEMBET
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
stas.kelembet@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2174-627X

PRINCES OF STEPAN: A LITTLE-KNOWN "APPANAGE DYNASTY" OF THE 13th — MID-15th CENTURIES

The goal is to study the origin of the Princes of Stepan, analyze references to members of the family, and find out the time and reason for the confiscation of the Stepan district. **The methodology** is based on the principles of scientific impartiality and uses such methods as historical and chronological, comparative historical, textual analysis, and retrospective analysis. **Scientific novelty.** Arguments are presented against the belonging of the Princes of Stepan to the Gediminids dynasty. A hypothesis is proposed about their marriage with the Princes of Holshany, somewhere around 1400. The probable time and circumstances under which Stepan came into the possession of the Holshany Princes are specified. **Conclusions.** The early Princes of Stepan (13th century) came from the Turovo-Pinsk branch of the Rurikids. In the author's opinion, this family could have continued to exist as part of the Lithuanian State. Semen Stepanskyi, mentioned in 1387, should be identified with Semen Ivanovych, who in 1388 had some connection to Volyn and used a seal with the hippocentaur emblem. Probably around 1400, one of Stepan's Princes married the daughter of Prince Ivan of Holshany, the governor of Kyiv. It was as a result of this marriage that the Holshanski's borrowed the heraldic emblem hippocentaur from the Stepanski's (between 1401 and 1422). The male line of the Princes of Stepan was cut off in the 1440s. And their rightful heir, Mariia Mykhailivna, was deprived of the right to Stepan in connection with the events of the end of 1453, when the young Duchess's father-in-law and stepfather were arrested and accused of organizing an anti-Lithuanian conspiracy in Volyn. After that, the Stepan was granted to Prince Yurii of Holshany, a Lithuanian aristocrat and, according to the author, a relative of the Stepan Princes.

***Keywords**: Princes of Stepan, Rurikids, Gediminids, Princes of Holshany, hippocentaur, Volyn, Casimir Jagiellon.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.040
UDC 27-523(477)"1889/2023"+726.5+94(477)

Andrii TSEBENKO
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Doctor of Theology (Th. D.), Lecturer,
St. Andrew's College (Winnipeg, Canada)
tsebenko@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5774-0494

THE CULTURAL-RELIGIOUS TRANSFORMATIONS OF THE MONASTIC CHURCH OF THE ORDER OF FRANCISCAN SISTERS IN LVIV: FROM CATHOLIC TO ORTHODOX GOVERNANCE THROUGH SOVIET DESACRALIZATION

The objective of the study is a thorough analysis of the use of the church by various institutions: by the Franciscan Sisters of the Roman Catholic Church, by Soviet state institutions, and by the community of the Orthodox Church, as well as the transformations of its sacred space resulting from this process. **The methodology** is based on principles of scientific impartiality, employing problem-chronological, comparative-historical, and culturological approaches. **The relevance** is determined by the need for a comprehensive and multifaceted representation of the institutions that used the church and the dynamics of changes in the sacred space. The novelty lies in the fact that an extensive analysis of this topic has never been the subject of scholarly investigation. **The main results** consist of the reconstruction of the history of the church's functioning, the identification of changes caused by political and religious factors, and the scale of destruction during the Soviet period. It is noted that the contemporary Orthodox community, cooperating

Цитування: Tsebenko A. The Cultural-Religious Transformations of the Monastic Church of the Order of Franciscan Sisters in Lviv: From Catholic to Orthodox Governance through Soviet Desacralization. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 40—57. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.040

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

with local authorities and patrons, has preserved the church's functionality, restored its identity, and promotes it as a cultural and religious heritage site. Further research should be directed toward a comprehensive analysis of changes in other buildings of this sacred complex, where the Lviv Orthodox Theological Academy and the Monastery of St. John Chrysostom are currently located, taking into account their historical condition, changes during the Soviet era, and recent restoration works.

***Keywords**: Order of the Franciscan Sisters of the Holy Eucharist, Lviv, sacred space, Catholic governance, Orthodox governance, Soviet desacralization, sacred cultural heritage.*

According to the International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (ICCROM), religious heritage possesses characteristics that distinguish it from other forms of cultural heritage. These elements serve to articulate the relationship between humanity and the divine, conveying knowledge and appealing to the preservation of centuries-old traditions and values that are closely linked to the spiritual identity of communities.

A significant portion of Ukraine's preserved sacred architectural heritage is concentrated in the western regions of the country. Among the notable examples is the former Church and Monastery Complex of the Order of the Franciscan Sisters of the Holy Eucharist [1]. The history of this church can be divided into three key periods: 1) construction and sacred use by the Sisters of the Franciscan Order (1889—1946); 2) Soviet desanctification (1946—1990); and 3) sacred use by the Ukrainian Orthodox academic community (from 1991). At each stage, the church underwent various transformations.

This study comprehensively illuminates all aspects of the church's history. Previous research has primarily focused on the first period. Among the scholars of this era, special mention should be made of Piotr Krasny and Maria Immaculata Żyduch [1—2]. The founder of the monastery was written about by her "spiritual daughter," who likely wished to remain anonymous [3].

Information on the second and third periods remains fragmentary. Details about the "Orthodox period" are mainly found in individual interviews and comments from the church clergy, specifically protoiereus Yaroslav Oshchudliak and hieromonk Nazar Lozynskyi [2], as well as Liliia Onyshchenko, head of the Department of Historic Environment Preservation at the Lviv City Council. Some reflections are presented in the commemorative study "The Lviv Orthodox Theological Academy: From Idea to School" [4] and in the article [5]. Information about restoration work appears in the Church Chronicle [3]. Supplementary details are accessible via the official websites of the Lviv Orthodox Theological Academy and the Lviv City Council.

---

[1] The Franciscan Sisters of the Blessed Sacrament (later known as the «Poor Clares of Perpetual Adoration») is a cloistered women's religious order of the Roman Catholic Church, belonging to the Second Franciscan Order.

[2] According to the statute, the rector of the Lviv Orthodox Theological Academy is the head of the church, so protoiereus Yaroslav Oshchudliak fulfills this role by virtue of his position. hieromonk Nazar Lozynskyi holds the position of dean (administrator-assistant) of the church.

[3] Personal archive of hieromonk Nazar Lozynskyi. Church Register (from April 2, 2014).

* * *

The Order of the Franciscan Sisters of the Holy Eucharist was founded in France (Second French Empire) in 1854 as a cloistered religious community for women [4]. Its organization and expansion into Polish and Ukrainian territories were led by Ludwika Nałęcz-Morawska. Initially, in 1858, she received the religious name Catherine, and after joining the Franciscan order in 1866, she became known as Maria of the Cross [5]. During her profession of perpetual vows, Priest Alexander Jelovitsky, the head of the Polish Catholic Mission in Paris, remarked that "perhaps God wishes to use a Polish woman as an instrument to convey the worship of the Eucharist to our dear, albeit burdensome, homeland suffering from division" [6—7].

In 1870, Pope Pius IX permitted the establishment of a convent of Franciscan Sisters on Polish territory. Initially, Maria decided to organize the congregation in areas that, according to the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, had been ceded to the Kingdom of Prussia. Consequently, the convent began its activities in Granów but later relocated to Gniezno. However, in October 1873, the authorities of the Prussian kingdom closed the convent, and the sisters were forced to leave Gniezno on October 26 in search of a new location. As a result, on November 18, 1873, they arrived in Lviv, which at that time was the center of a new administrative formation of the Austro-Hungarian monarchy — the Kingdom of Galicia and Lodomeria [6].

During the first few years, the sisters did not have a permanent place of residence, and according to some sources, they changed their location twice. Among the locations where they lived are the present-day streets of Oleksandr Konyskyi and Piekarska, 45 [8].

In 1875, they obtained Austrian citizenship, and just a year later, they received approval from the secular authorities, consent from the Latin Archbishop of Lviv, Franciszek Weźchlejski, and a blessing from Pope Pius IX to open a novitiate. According to the plans of the abbess, the monastery complex (including the church) was to be constructed as *ex voto* [7] for the entire region, "as an unceasing plea for the Lord's mercy towards the Church and for [...] the Poles" [1].

---

[4] The Franciscan Sisters of the Blessed Sacrament (later known as the Poor Clares of Perpetual Adoration) is a cloistered women's religious order of the Roman Catholic Church, belonging to the Second Franciscan Order.

[5] The founder and general superior of the Franciscan community in Lviv was born on August 22, 1842, in the village of Rokosz (now in the Greater Poland Voivodeship, Poland). She became an orphan at a young age, and as researchers indicate, she dedicated her life to serving God from the age of 16. She passed away in Lviv on January 26, 1906.

[6] The Kingdom of Galicia and Lodomeria (abbreviated as the Crown Land) was an administrative-territorial unit of the Austro-Hungarian Empire, defined more by historical than ethnic criteria. This territorial unit included, in particular, Polish ethnic lands, which led to the Ukrainian toponym being used not only to denote Ukrainian ethnic territories. The Austrian government did not support the Ukrainian idea of having a separate ethnic territorial unit. Only in 1918, in an addendum to the Brest-Litovsk Peace Treaty, did the Austrian government promise Ukrainian People's Republic the establishment of a separate crown land comprising Ukrainian territories; however, this treaty was soon annulled.

[7] *Ex voto* is a Latin term that means "from a vow" or "by a wish." In this context, *ex voto* refers to the construction of the monastery and temple as a sign of acknowledgment of God's mercy and blessing for the Polish people.

To realize this intention, the abbess of the community was able to secure generous support not only from the Polish aristocracy in the Kingdom of Galicia and Lodomeria but also from representatives from other regions of the Habsburg monarchy and the Kingdom of Prussia. In May 1877, she traveled to Vienna for the purpose of fundraising, where she was received by the monarch, Francis Joseph I. There, she also received material support from Maria Theresa, the wife of the monarch's brother Karl Ludwig, who took on the honorary patronage of the monastery's construction [1].

On July 10, 1877, Maria Morawska purchased a plot of land for the construction of the church on Kurkowa Street [8], measuring 2 hectares, 4 ares, and 34 square meters, while the area of the actual building was 35 ares and 50 square meters [9]. Already on September 13 of the same year, the Papal Nuncio in Vienna Archbishop Ludovico Jacobini consecrated the cornerstone of the building [1, p. 78].

The design of the future monastic complex sparked certain discussions. The first project, developed by architect Karl Gregor in 1877, did not receive approval from the Lviv magistrate. According to the abbess, the project was "too modest and did not correspond to such high goals" [1, p. 78]. This opinion was supported by the prominent architect and professor at the Higher Polytechnic School [10]. Julian Zachariewicz who approached the abbess with a proposal to develop a new project free of charge and oversee the construction work. Ultimately, as noted by the abbess, he "created a beautiful project" that was approved by the magistrate [1, p. 78]. The execution of land and masonry work was entrusted to Karl Gregor's firm. The construction management was carried out by architect Jan Janowski [11], while the stone decorations were designed by sculptor and extraordinary professor at the Higher Polytechnic School, Leonardo Marconi, and others. As we can see, the design, oversight of the construction, and interior decoration were executed by distinguished specialists of the time, specifically faculty members (associate professors, professors, and extraordinary professors) of the Higher Polytechnic School in the city.

Despite numerous donations from wealthy individuals and the fact that fundraising efforts reached believers from various regions of the Austrian and Prussian territories, there were still insufficient funds for construction. On November 10, 1880, the Franciscan sisters moved into the first monastic building (the west wing), while the construction of the second building (the east wing) continued until 1883 [1, p. 79; 2, p. 92]. The next step was the completion of the church, which took 12 years, finishing in 1889. The church, oriented to the north, was built as a three-nave basilica without

[8] The modern name of the street is Lysenko M. Until 1871, part of this street, specifically the area where the mentioned plot is located, was called Saint Anthony because there was a church dedicated to him nearby, belonging to the male congregation of Franciscans.

[9] Sources indicate that the nuns referred to this mountain as *Alwernija*, evidently appealing to the Franciscan tradition, particularly the story of Francis of Assisi, a saint in the Catholic Church. According to tradition, he spent many days on the mountain of the same name in fasting and prayer. This designation may reflect an attempt to emphasize the spiritual connection of the nuns to their Franciscan heritage.

[10] The Higher Polytechnic School is today known as the National University "Lviv Polytechnic".

[11] He was a member of the Polytechnic Society in Lviv and served as an associate professor at Lviv Polytechnic from 1889 to 1902.

plastering, using red and yellow bricks, adorned with stone elements that emphasized its architectural style.

The solemn consecration of the church in honor of the Most Sacred Heart of Jesus took place on September 29, 1889. The rite of consecration was performed by the Apostolic Nuncio of Austria-Hungary, Dr. Alessio (Luigi) Galimberti, assisted by the archbishops of Lviv, who represented the three Catholic rites of the city: the Latin rite — Severyn Moravski, the Byzantine (Ukrainian-Catholic; Union 1596) rite — Sylvester Sembratovych, and the Armenian-Catholic rite (Union 1630) — Izaak Isakowicz [1, p. 79—80; 2, p. 157].

According to tradition, the "reliquary" [12] in the main altar of the church was to be sealed by its architect, Professor Julian Zachariewicz. However, because he was a Protestant, he was denied this honorable task, which was then performed by another architect, Associate Professor Jan (Józef) Kajetan Janowski of the Lviv Polytechnic [1, p. 81].

The festive celebrations marking the consecration of the monastery church, attended by numerous members of the Polish aristocracy, lasted for eight days [1, p. 81; 2, p. 157]. The newly built sanctuary was recognized as a true gem of Lviv and a decoration of the Crown Land, both for its architectural design and its rich artistic embellishments. Nuncio Alessio (Luigi) Galimberti and other distinguished guests were impressed by the interior of the church, noting that "everything [in it] creates a fullness of harmony, architectural beauty, and richness, all worthy of its purpose" [1, p. 81; 3, p. 143].

Due to the high quality of construction, the church did not require repair and restoration work for a long time. Some "project additions" were made in connection with the death of the abbess Maria Morawska on January 26, 1906. According to the original design by Julian Zachariewicz and the wishes of the sisters, it was planned to arrange a crypt under the choir for the burial of the nuns. However, the city authorities did not grant permission to use the crypt for burials, and in 1894, a burial vault was constructed at the Lychakiv Cemetery [1, p. 81; 3, p. 93]. Nevertheless, due to public sentiment, permission was granted for her burial beneath the church. Another crypt was arranged to the left of the altar, where the abbess was buried on February 10, 1906. Her grave was covered with a slab of white marble.

The process of joining the Lviv monastery of the Sisters of the Blessed Sacrament of the Franciscan order in Kenty (modern-day Poland) was activated at the end of the first decade of the 20th century. This process was caused by difficulties in the official approval of the Kenty monastery by both secular and ecclesiastical authorities. In these circumstances, as Rafaela Rapacz notes, "the Capuchin sisters from Kenty decided to unite with another religious family, spiritually related to them and one that had official permission" [8]. On January 10, 1910, a delegation from Lviv arrived in Kenty, led by Ab-

[12] A reliquary is a small, specialized container or capsule in which the relics, usually a small piece of the body, of saints are stored. In the Christian tradition, particularly in Catholicism and Orthodoxy, relics are often included in the altars of newly built churches or chapels, although in different ways. Placing a relic in the main altar is a symbolic act that emphasizes the sacredness of the space and its connection to the heavenly realm, and it is also part of the ritual of consecrating the church.

bess Izabela Markewicz, to solemnly confirm the act of incorporation. This group also included sisters appointed to key positions in the Kenty monastery: the newly appointed abbess Anna Pozorska (1875—1944) and her vicar Michaela Żychalska (1871—1941). From that time on, the Lviv monastery obtained a branch in Kenty [8].

In the second decade of the 20th century, significant geopolitical changes occurred in Europe due to World War I (1914—1918). The loss of power by Austria-Hungary activated national movements in its former territories, notably the Ukrainian and Polish movements. In November 1918, Ukrainians proclaimed the West Ukrainian People's Republic in Lviv, while the Poles expressed claims to Ukrainian territories, leading to the Polish-Ukrainian War of 1918—1919. For a certain period, the front line passed through Lviv. This affected the church, which sustained minor damage: on October 22, 1918, two bullets struck a stained-glass window depicting Saint Melania the Roman, and on April 19, 1919, a shell damaged the wall of the altar area.

After the defeat of the Ukrainian national struggles, most of the territories of the West Ukrainian People's Republic became part of interwar Poland. The community continued to develop the monastery. The abbess of the monastery, Maria-Izabella Markewicz, even initiated interior enhancements in the church [1, p. 83]. It is likely that in the 1930s, a mural appeared in the church, the author of which, as researchers suggest, was Julian Krupski, a well-known artist and teacher at the School of Applied Arts.

With the onset of World War II, significant geopolitical changes once again impacted the religious life of the region, particularly concerning the status of numerous sacred structures. Following the establishment of Soviet authority, a systematic campaign was launched to destroy, close, and desacralize religious objects, repurposing them into archives, hospitals, museums, warehouses, and other secular facilities.

A portion of the monastic premises of the Franciscan sisters was requisitioned by the Soviet authorities as early as December 1939 for archival purposes [9]. Other premises remained under their management until May 13, 1946 [1, p. 83; 3, p. 176]. During their departure to Poland, they were prohibited from taking any property; however, some monks managed to secretly transport certain relics and portions of the monastery's assets [1, p. 83]. All requisitioned monastic premises, including the church, were transferred by the Soviet authorities to the Ministry of Health. Here, a hospital for veterans of the German-Soviet War (1941—1945) was established, which later became the 7th department of the 1st Infectious Clinical Hospital. The frescoes were whitewashed, the altar dismantled, and numerous unique interior elements, including altars, the pulpit, pews, and sculptures, were destroyed. Among the few preserved artifacts is a white marble statue of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary, which was transferred to the Museum of Religion and Atheism (now the Museum of the History of Religion).

A new socio-political and religious reality began to take shape in the late 1980s and early 1990s. The intensified activities of the Ukrainian Greek Catholic Church and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, coupled with the conservative policies of the Russian Orthodox Church and the inconsistent actions of the state authorities, exacerbated inter-confessional relations, leading to disputes over ecclesiastical properties [4, p. 55]. Local authorities often acted in a "conjunctural" manner, influenced by

their own religious affiliations. As a result, Ukrainian Orthodox communities not only lost access to "contested sacred territories" but, in some instances, were deprived of churches that were part of their historical and spiritual heritage.

Thus, Orthodox communities were largely forced to finance the construction of new churches independently. At the same time, despite their active involvement in interconfessional processes, public authorities did not initiate any effective compensation mechanisms — unlike, for example, the Slovak government, which partially implemented such a policy in similar circumstances [10].

The Roman Catholic community in Lviv had diminished in both size and influence compared to the pre-war period. Most of its inactive churches were transferred by the local authorities to Catholic communities of the Byzantine (Eastern) rite. However, among these, two former churches — St. Nicholas [13] and the Most Sacred Heart of Jesus — along with their monastic buildings, were handed over to Orthodox communities. It is likely that the local authorities viewed this decision as a form of "compensation" to the Orthodox for the loss of numerous other churches, including the cathedral, which had been transferred to the Ukrainian Greek Catholic Church, affiliated with the Roman Catholic Church.

The decision to transfer the building of the Church of the Most Sacred Heart of Jesus and the left wing of the former monastery of the Franciscan Sisters to the Lviv Diocese of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church was adopted by the Lviv Regional Council in 1991. Within a year, the diocese relocated the Lviv Spiritual Seminary (today Lviv Orthodox Theological Academy), which had been temporarily operating in the town of Briukhovychi, to these premises [11, p. 14]. Starting from March 1993, the seminary and the church came under the newly established [14] jurisdiction of the Ukrainian Orthodox Church (Kyiv Patriarchate) [15].

Thus, the desecrated space of the former Roman Catholic Church was repurposed and consecrated as an Orthodox seminary church. The process of resacralization required significant resources, which the Orthodox community lacked, so many of the repair and restoration works were carried out by students and graduates of the Theological Seminary, as well as by clergy members [16]. Since the devotion to the Sacred Heart

[13] The Church of St. Nicholas of the Latin monastic order of the Holy Trinity was desacralized by the Soviet authorities and repurposed as a library space. Currently, the building has been adapted to function as the cathedral of the Lviv-Sokal Eparchy of the Orthodox Church of Ukraine.

[14] The jurisdiction was established after the Unifying Council between the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and a part of the Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate) on June 25—26, 1992.

[15] That same year, the representative of the President of Ukraine in the Lviv region issued Order No. 223 on March 23, 1993, which transferred the premises to the Lviv Eparchial Administration of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate for free use for the needs of the seminary. The right wing of the monastery, which was still occupied by the city's skin and venereal diseases dispensary for some time, was also transferred to the Lviv Theological Seminary in 1998 — now the Lviv Orthodox Theological Academy of the Orthodox Church of Ukraine.

[16] The first priests of the church were appointed as follows: Rostyslav Protsiuk, Ivan Bonys, Dmytro Andrukhiv, Oleksandr Matviienko, and Oleh Hrytsyniak (2003—2004).

of Jesus is characteristic exclusively of the Catholic Church, the Orthodox community decided to dedicate the chapel to Saint John Chrysostom — a saint revered by both Orthodox and Catholics. This renaming may reflect the church's adaptation to a new identity while respecting those who had previously worshiped there, which may emphasize the inclusiveness of the shrine's new status.

From November 2004, for a period of nine years (16.11.2004 — 12.03.2013), the administrative duties in the church were performed by Priest Petro Hatala. Under his leadership, the restoration of the stained glass located above the choir, depicting the Mother of God, was completed. After Priest Petro took monastic vows and was consecrated as a bishop, Priest Andrii Lototskyi cared for the church for a certain period. In 2013, Priest Nazar Lozynskyi was appointed as the priest for the academic church, and he continues to fulfill his duties to this day [17]. Since then, under his guidance, a number of important repair, restoration, and renovation works have been carried out on both the interior and exterior of the church (see Fig. 1, 2).

On January 6, 2019, the Ukrainian Church joined the family of Orthodox Churches as an autocephalous Church. A year later, in 2020, the Lviv City Council transferred the church and monastery buildings into the ownership of the Lviv Orthodox Theological Academy [18]. One of the important aspects of the modern functioning of this architectural complex is the fact that the LOThA and the Men's Monastery of St. John Chrysostom operate simultaneously in two wings of the monastery premises. Thus, the church functions under conditions of dual use, serving as both an academic (for a theological seminary) and a sacred monastic space. This organization of the space of the church facilitates the integration of spiritual and educational life, providing the necessary conditions for forming new generations of clergy and monks.

It is worth noting that an interesting opinion is that the cultural and sacred process continues here not only in the Orthodox tradition but also in the Franciscan tradition. Evidence supporting this may be the burial of the monastery's founder, Maria Morawska, in the crypt [19] of the church, along with the active interest in her figure today.

Interest in her and her burial site, especially after the church was transferred to the Orthodox community, gradually grew due to the attention from the Franciscans, including both the Poor Clare sisters from Poland and the male Franciscan congregation with a nearby church. From time to time, representatives of the Roman Catholic Church have made prayer visits to the crypt of the church. As a result, the beatification process of Maria Morawska was initiated on October 25, 2002, under the leadership of the Latin Archbishop-Metropolitan of Lviv, Cardinal Marian Jaworski, and with the participation of the Poor Clare sisters. On January 29, 2006, marking the 100th anniversary of her death, a Mass was celebrated in the crypt, led by Marian Buczek, Auxiliary Bishop of the Roman Catholic Archdiocese of Lviv. Two years later, the

[17] On April 19, 2021, he took monastic vows with the name Kyprian.

[18] Archive of the Lviv Orthodox Theological Academy (hereafter — ALOThA). Resolution of the Executive Committee of the Lviv City Council dated July 19, 2019, No. 693 (copy).

[19] Currently, the marble tombstone has several damages, likely caused during the Soviet period.

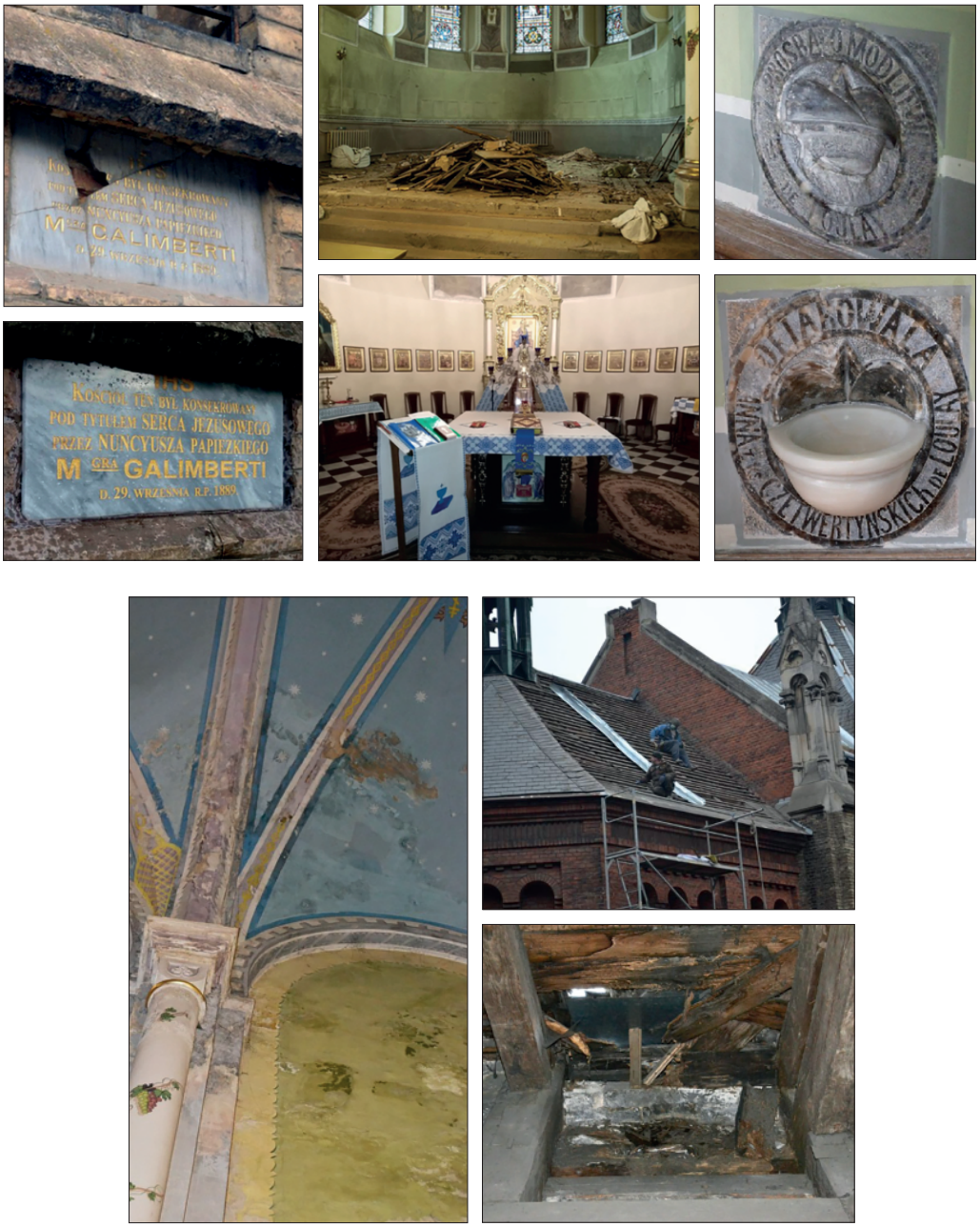

Fig. 1, 2. Image of some restoration and renovation works

Congregation for the Causes of Saints in Rome issued a decree confirming the validity of the canonization process.

In 2016, the head of the Federation of Monasteries of the Poor Clares of Perpetual Adoration in Poland, in a letter addressed to the "church authorities of the temple,"

expressed gratitude for providing free access to the crypt "for the sisters of the order and for a group of Roman Catholic faithful" [20]. She also requested permission for the exhumation of the remains of Maria Morawska. The letter noted that in recent years, trips to Lviv had been neglected due to "the great distance and political situation," and also clarified that the Federation of Monasteries had made the decision to exhume and transfer the remains to one of their monasteries in Poland [21].

In response, the leadership of the Lviv Theological Academy expressed consent to the reburial; however, the process was never carried out. It is assumed that the secular authorities of Lviv and the local leadership of the Roman Catholic Church prefer to keep the relics of Maria Morawska in Lviv due to the potential increase in pilgrimage and tourist flow in the event of her beatification. Meanwhile, the beatification process is ongoing, and during this time, thanks to cooperation with the clergy and the Academy's administration, representatives of the Roman Catholic Church have the opportunity to pay devotional homage to Maria Morawska directly in the crypt.

An important aspect of the researched topic is the Soviet desacralization of the church and the process of resacralization by the Orthodox community. Soviet governance, after which the church was transferred to the Orthodox community, led to numerous damages and even destruction. A critical issue in the exterior was the emergency state of the church's roofing, which caused further damage to the interior. However, the lack of funding to address the leaking roof resulted in a prolonged delay in resolving this issue. Negotiations with the city authorities dragged on, and it was not until the early 21st century that certain progress began to emerge on this matter.

In 2012, there was an intention to commence roofing work; however, due to changes in the documentation submission process, the city council postponed the project's implementation. The discussion of the problem was resumed in 2014. In an interview with the newspaper *Lvivska Poshta*, the head of the Department for the Protection of Historical Heritage of the Lviv City Council, Liliia Onyshchenko, noted that the department was preparing the necessary documentation for the project's implementation, and subsequently, it planned to seek a contractor to carry out the work. She emphasized that currently, a small volume of work was planned for this site, and to accomplish everything needed would take "years and considerable funds" [12]. The most problematic areas of the roof, where the covering was completely destroyed, were identified as priorities. According to her, the complexity of this work lies in the fact that the church used a roofing material that is uncharacteristic for Lviv, which was applied only on a few buildings. According to her, the last time restoration with such material was carried out in Lviv, it was brought from the Czech Republic [22]. Additionally, the complexity of the roof's structure was noted [23].

---

[20] ALOThA. Letter of the President of the Federation of Monasteries of the Poor Clares of Perpetual Adoration in Poland, dated May 11, 2016.

[21] Ibid.

[22] The church covering was made of eternit, while the roofing of the monastery complex was made of slate.

[23] The roof structure over the narthex, presbytery, and apse is gabled, while a tented roof covers the nave. Above the nave rises a small octagonal tower, clad in sheet metal, with a sharp spire topped by a cross.

As of December 2014, information about the completed work on the dismantling of damaged asbestos-cement sheets and shingles, the replacement of part of the cladding, and the roofing of the church's part with sheet steel was published on the Lviv City Council website [13]. According to the report of the Department for the Protection of Historical Heritage for 2015, "repair and restoration work on the roofs of the church of Saint John Chrysostom" was "completed based on the developed project and cost documentation" [14].

The facade of the church has required restoration work [24]. Some of these were completed by 2023; however, some remain unfinished. For example, the pediment, which was originally topped with a stone cross (lost, presumably, during the Soviet period), still needs restoration. The church portal features a distinct triangular pediment supported by two columns with capitals adorned with floral ornamentation, crowned with a large stone cross. At the center of this pediment is a semicircular arch with a stepped profile, above which is a round niche containing a Florentine mosaic of *The Most Holy Sacraments* [25]. Over time, this mosaic began to deteriorate, prompting restoration and conservation work in the summer of 2016 to prevent its complete destruction. This work was carried out by a team of restorers led by Sviatoslav Primate of the Ukrainian Greek Catholic Church, with funding provided by the church community [15]. Additionally, above the door in the semicircular arch is another mosaic, significantly larger than the previous one, depicting Christ [26]. In 2016, the entrance doors were also restored, and new white stone steps were installed. Three years later, in 2019, stone railings were constructed for the stairs.

In the lower part of the facade (to the right) is a damaged ancient memorial plaque, likely from the Soviet period, commemorating the consecration of the church on September 29, 1889. This plaque was renewed in 2017. Furthermore, on the other side, a memorial plaque dedicated to the first rector of the Lviv Theological Academy and Seminary (now Lviv Orthodox Theological Academy), Priest Vitalii Politylo, was installed in 2020.

Compared to the exterior, the interior of the church sustained significantly greater damage, requiring considerable effort and time to restore it to its original condition. The restoration involved undertaking a series of comprehensive restoration and rehabilitation works aimed at preserving the architectural value and cultural heritage of the church. The original altar was destroyed during the Soviet period. Consequently, the Orthodox community, upon receiving the church, installed a new altar. During the renovation works in the altar area from 2014 to 2015, heating connections for the floor were installed, new tiles were laid, the stairs from the presbytery to the apse were reconstructed, and the altar was replaced with a new one [16].

[24] The distinctive feature of the church's construction lies in the fact that the side walls are fully integrated with the monastery buildings. Although windows were designed in the nave's side walls, their function has been lost.

[25] The mosaic depicts a monstrance with the monogram of Jesus Christ, surrounded by rays and two cherubim.

[26] The mosaic depicts Christ in a crimson robe, blessing with his right hand while holding the Globus cruciger in his left. Above the halo, on both sides of the mosaic, are the inscriptions *IC* (Jesus) and *XC* (Christ).

Arguably, the most valuable preserved heritage of the church is the stained glass windows from the late 19th century (1887—1889), crafted by the Ferenc Mayer company in Munich. These windows impress with their vibrant colors, intricate designs, elegant compositions, and the skillful use of large glass surfaces, a trend in stained glass art at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries [17, p. 747]. In the apse of the altar area, there are three stained glass windows: the central one depicts the *Sacred Heart of Jesus*, while the side windows are dedicated to St. Melania the Roman and the Archangel Michael. Although these stained glass windows were neither destroyed nor dismantled during the Soviet period, they required restoration [18]. The restoration work was carried out in 1994 by the *Ukrzakhidproiektrestavratsiia Institute.* Later, another Mayer glass window, located above the choir, was also restored.

The church's wall paintings suffered almost irreparable damage due to repeated whitewashing with various materials during the Soviet era. Additionally, prolonged water leakage from the damaged roof contributed to the growth of mold on the walls. Some of the original paintings were discovered in the early 1990s when fragments of the original artwork appeared during the removal of Soviet whitewash. However, due to a lack of financial resources, it was decided to conserve these areas using temporary whitewashing with "chalk," over which decorative ornaments were applied in some places. This measure was considered temporary, as the roof leakage problem remained unresolved until 2015. However, some fragments of the paintings in the altar area were left uncovered. In February 2021, restorers began examining the wall paintings to assess the scope of the necessary work and the required resources [19]. Probes were conducted on several sections of the walls, revealing cherubim images under the altar columns, as well as gilded decorations on the columns themselves [19] (see Fig. 3).

As for the church's interior, there were originally five altars, all of which were destroyed during the Soviet period. It is believed that their remnants were used to reinforce the embankment at the entrance to the monastery courtyard [20]. During the same period, the ambo, wooden confessionals, pews adorned with carvings and inlays, and other elements were also destroyed. However, today, the church is once again filled with wooden pews, giving it an authentic appearance. It is worth noting that the marble floor in the main part of the church has been preserved and remains authentic. The wooden partition wall, featuring authentic carvings of the Resurrection of Christ and the Evangelists, which separates the choir from the nave, also holds historical value.

In the narthex, as part of restoration work, the "inserts" for holy water in the narthex wall were restored. These marble elements, designed by Leonardo Marconi, were destroyed during the Soviet era. During that same time, the altars located in the side sections of the narthex, which serve as passageways connecting the eastern and western parts of the monastery complex, were also destroyed. While examining the state of the wall paintings in these sections, fragments were discovered that provide evidence of the original decor.

In the context of the Russo-Ukrainian war, particularly after the full-scale invasion by the Russian Federation into Ukrainian territory in 2022, local authorities implemented a series of measures to protect sacred buildings. One of the key aspects of these measures was ensuring the safety of churches, which involved covering stained glass windows with

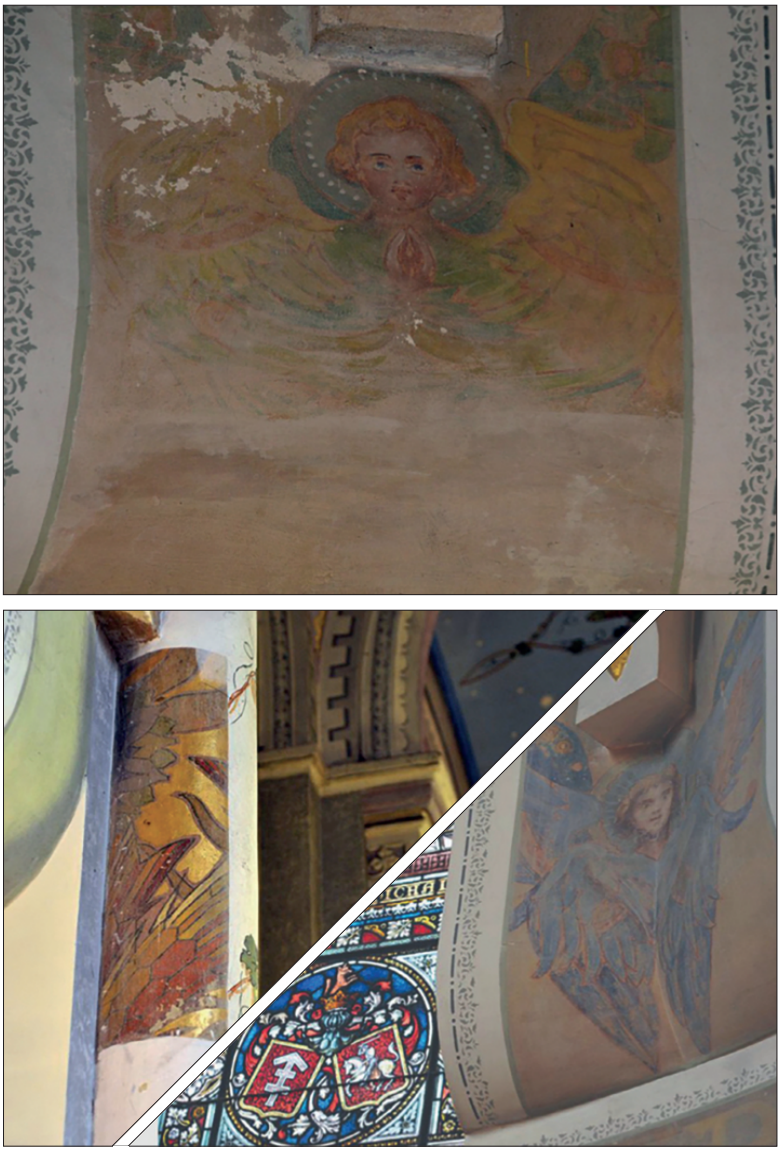

Fig. 3. Image of preserved fragments of murals

protective elements to prevent damage from blast waves. The large stained glass windows in the altar area of the church were fitted with special protective structures. However, the round stained glass window above the entrance could not be protected on-site due to its poor condition, so it was temporarily dismantled. The restoration work was funded by the *ALIPH Foundation* and carried out by restorer Mariia Shumska-Barvinok [21].

It is worth noting that one of the most effective methods today for documenting virtually every element of cultural heritage monuments — color, size, texture, and more — is 3D scanning. Data converted into a 3D model can also facilitate the resto-

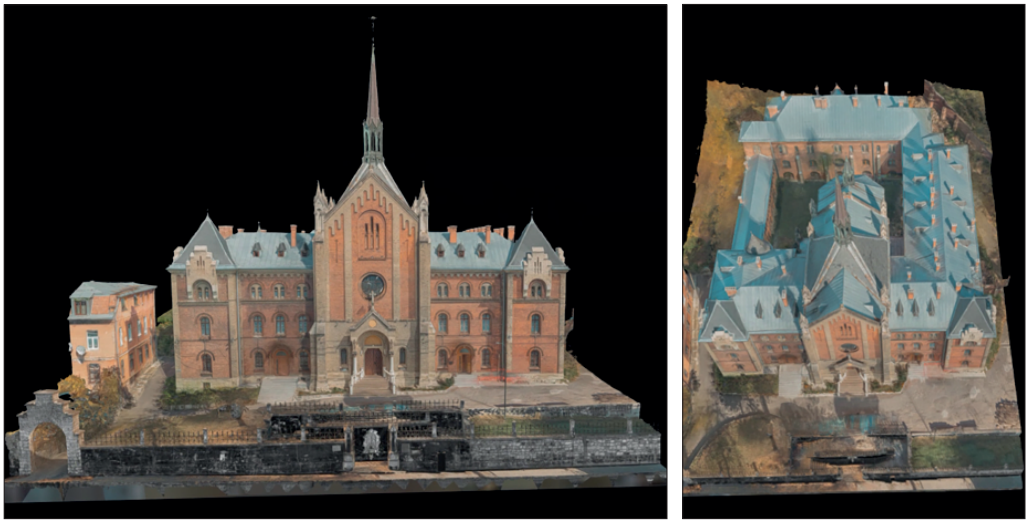

Fig. 4. 3D model of the Franciscan Sisters Monastery complex

ration or reconstruction of buildings. As noted on the website of the Department for the Protection of the Historical Environment of the Lviv City Council, the creation of 3D models of monuments has gained particular importance since the beginning of Russia's full-scale invasion of Ukraine. The *Skeiron Team* processed over 40 objects with financial support from the *Polonika Institute*, the *ALIPH Foundation*, and later other international funds and institutions [22]. The priority for digitization was determined in collaboration with the Department for the Protection of the Historical Environment and preservation experts. Among these was a 3D model of the former Franciscan monastery complex, including its church (see Fig. 4).

* * *

A historical analysis of the monastic church of the Order of the Franciscan Sisters of the Holy Eucharist in Lviv reveals the multifaceted impact of political, religious, and cultural transformations on the development of this sacred architectural monument. The arrival of the Franciscan Sisters in this region was directly tied to the dissolution of their Polish Catholic mission in the Kingdom of Prussia, a consequence of broader political shifts, including the aftermath of the Reformation and changes in state-church relations. However, the favorable conditions in the Habsburg Monarchy, particularly in the capital of the Kingdom of Galicia and Lodomeria — Lviv, allowed the Franciscans to reestablish their mission. They received authorization for their novitiate, citizenship, and financial support to expand their monastery. During the interwar period, when Lviv was under Polish rule, the monastic community even expanded the boundaries of its presence and influence and actively took care of enhancing the church's interior.

However, the onset of World War II and the Soviet occupation drastically altered the situation. The USSR's policies toward religious institutions, marked by atheism and

totalitarianism, led to the desanctification of the church. The Franciscan complex suffered extensive interior and exterior damage, and the church lost its sacred function.

Following the dissolution of the Soviet Union, there was a revival of religious communities, accompanied by strong societal and institutional responses. The restitution of religious property led to the return of many buildings to religious denominations, including both the Orthodox and Catholic Churches. A notable feature of this period was the "exchange" of religious buildings, with Eastern Rite Catholics receiving former Orthodox churches or monasteries, while Orthodox communities gained structures that had belonged to Latin Rite Catholics. The Franciscan church followed this pattern, as it was transferred to an Orthodox community and rededicated to a saint venerated in both Orthodox and Catholic traditions — Saint John Chrysostom, a father and teacher of the Church.

The transfer of the church to the Orthodox community (initially the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, later the Ukrainian Orthodox Church (Kyiv Patriarchate), and now the Orthodox Church of Ukraine) marked the beginning of a restoration process that continues to this day. Over the past three decades, significant repair efforts have been made to restore the building's authentic appearance. However, due to the scale of the damage, restoration work requires substantial financial investment.

Today, the church serves as a place of worship for the students of the theological academy, monks, and the local community. The presence of the remains of the monastery's founder, Maria of the Cross Morawska, in the crypt — whose beatification process is ongoing — symbolically bridges the Roman Catholic and Orthodox traditions. This merging of the past and present seems to emphasize their ancient shared religious ties. The church's new dedication to Saint John Chrysostom serves as a testament to this common spiritual heritage, uniting both traditions around a figure revered by both.

REFERENCES

1. Krasny, P. Kościół p. w. Najświętszego Serca Jezusa i klasztor SS. Franciszkanek. *Kościoły i klasztory Lwowa z wieków XIX i XX.* T. 12, cz. I. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2004. 77-101 [in Polish].
2. Żyduch, M. Zakon Franciszkanek Najświętszego Sakramentu w Polsce w latach 1871—1939. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 1981 [in Polish].
3. Żywot Matki Marii od Krzyża (Ludwiki Nałęcz-Morawskiej). Fundatorki Franciszkanek N. Sakr. w Polsce, 1938 [in Polish].
4. Tsebenko, A. & Kmet, V. Lvivska pravoslavna bohoslovska akademiia: vid idei do shkoly. Lviv, 2021 [in Ukrainian].
[Цебенко А., Кметь, В. Львівська православна богословська академія: від ідеї до школи. Львів, 2021].
5. Tsebenko, A. Architects of the Higher Polytechnic School and the Construction of the Neo-Gothic Sacred Space on Lychakiv Hill. URL: https://lpnu.ua/news/arkhitektory-vyshchoi-politekhnichnoi-shkoly-ta-sporudzhennia-neohotychnoho-sakralnoho [in Ukrainian].
[Цебенко А. Архітектори Вищої політехнічної школи та спорудження неоготичного сакрального простору на Личаківському пагорбі. URL: https://lpnu.ua/news/arkhitektory-vyshchoi-politekhnichnoi-shkoly-ta-sporudzhennia-neohotychnoho-sakralnoho (дата звернення: 28.07.2025)].

6. Ostrowska, W. Klaryski od Wieczystej Adoracji. URL: https://kapucynki.pl/klaryski-od-wieczystej-adoracji/ (дата звернення: 27.07.2025) [in Polish].
7. Matka Maria Od Krzyża. URL: https://kety.klaryski.org/2022/10/18/matka-maria-od-krzyza/ (дата звернення: 28.07.2025) [in Polish].
8. Rapacz, M.R. Lwowskie ślady w kęckim klasztorze Klarysek od Wieczystej Adoracji. URL: https://kety.klaryski.org/wp-content/uploads/2022/10/Lwowskie-slady-w-keckim-klasztorze-Klarysek-od-Wieczystej-Adoracji.pdf (дата звернення: 27.07.2025) [in Polish].
9. Khram sviatytelia Ioana Zolotoustoho. URL: http://lpba.org.ua/hram/istoriya2/ [in Ukrainian] [Храм святителя Іоана Золотоустого. URL: http://lpba.org.ua/hram/istoriya2/ (дата звернення: 28.07.2025)].
10. Tsebenko, A. Pravoslavna tserkva v Cheskikh zemliakh i Slovachchyni v 1945 r. — na pochatku XXI st.: orhanizatsiinyi rozvytok i diialnist. *Candidate diss. of the historical sci.* Lviv, 2014 [in Ukrainian].
[Цебенко А. Православна церква в Чеських землях і Словаччині в 1945 р. — на початку XXI ст.: організаційний розвиток і діяльність: Дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2014].
11. Tsebenko, A. Piv tysiacholittia z Khrystom: narys istorii pravoslavnoi parafii smt. Briukhovychi. Lviv, 2023 [in Ukrainian].
[Цебенко А. Пів тисячоліття з Христом: нарис історії православної парафії смт. Брюховичі. Львів, 2023].
12. Yashchenko, I. Chy buva ne rozvalytsia Lviv? URL: https://archive.lvivpost.net/lviv-news/n/26336 [in Ukrainian].
[Ященко І. Чи бува не розвалиться Львів? URL: https://archive.lvivpost.net/lviv-news/n/26336 (дата звернення: 27.07.2025)].
13. U Lvovi restavruiut dakhy dvokh tserkov. URL: https://city-adm.lviv.ua/news/culture/architecture-and-historic-heritage/221895-u-l-vovi-restavruyut-dakhi-dvokh-tserkov [in Ukrainian].
[У Львові реставрують дахи двох церков. URL: https://city-adm.lviv.ua/news/culture/architecture-and-historic-heritage/221895-u-l-vovi-restavruyut-dakhi-dvokh-tserkov (дата звернення: 26.07.2025)].
14. Zvit pro robotu upravlinnia okhorony istorychnoho seredovyshcha za 2015 r. URL: https://city-adm.lviv.ua/lmr/proekty-upravlinnia-okhorony-istorychnoho-seredovyshcha/2730-zvit-pro-robotu-upravlinnia-okhorony-istorychnoho-seredovyshcha-za-2015-rik [in Ukrainian].
[Звіт про роботу управління охорони історичного середовища за 2015 р. URL: https://city-adm.lviv.ua/lmr/proekty-upravlinnia-okhorony-istorychnoho-seredovyshcha/2730-zvit-pro-robotu-upravlinnia-okhorony-istorychnoho-seredovyshcha-za-2015-rik (дата звернення: 26.07.2025)].
15. U khrami sviatoho Ioana Zolotoustoho vidnovyly florentiisku mozaiku. URL: https://galinfo.com.ua/news/u_hrami_svyatogo_ioana_zolotoustogo_vidnovyly_florentiysku_mozaiku_234748.html [in Ukrainian].
[У храмі святого Іоана Золотоустого відновили флорентійську мозаїку. URL: https://galinfo.com.ua/news/u_hrami_svyatogo_ioana_zolotoustogo_vidnovyly_florentiysku_mozaiku_234748.html (дата звернення: 28.07.2025)].
16. V akademichnomu khrami svt. Ioana Zolotoustoho tryvaiut kapitalni remontni roboty. URL: https://gradleva.in.ua/news/v-akademichnomu-khrami-svt-ioana-zolotoustoho-tryvayut-kapitalni-remontni-roboty [in Ukrainian].
[В академічному храмі свт. Іоана Золотоустого тривають капітальні ремонтні роботи. URL: https://gradleva.in.ua/news/v-akademichnomu-khrami-svt-ioana-zolotoustoho-tryvayut-kapitalni-remontni-roboty (дата звернення: 26.07.2025)].
17. Tserkovne mystetstvo Ukrainy: u 3-kh t. T. I: Arkhitektura. Monumentalne mystetstvo. Kharkiv, 2018 [in Ukrainian].

[Церковне мистецтво України: у 3-х т. Т. І: Архітектура. Монументальне мистецтво. Харків, 2018].
18. Novyk, A. Tserkva Ioanna Zlatoustoho: Unikalni vitrazhi chudom vtsilily, koly khram nyshchyla radianska vlada. URL: https://galinfo.com.ua/photo/tserkva_ioanna_zlatoustogo_unikalni_vitrazhi_chudom_vtsilily_koly_hram_nyshchyla_radyanska_vlada_foto_188075.html [in Ukrainian].
[Новик А. Церква Іоанна Златоустого: Унікальні вітражі чудом вціліли, коли храм нищила радянська влада. URL: https://galinfo.com.ua/photo/tserkva_ioanna_zlatoustogo_unikalni_vitrazhi_chudom_vtsilily_koly_hram_nyshchyla_radyanska_vlada_foto_188075.html (дата звернення: 26.07.2025)].
19. Oblychchia kheruvymiv: unikalni rozpysy, prykhovani za radianskoiu pobilkoiu. URL: https://galinfo.com.ua/news/oblychchya_heruvymiv_unikalni_rozpysy_pryhovani_za_radyanskoyu_pobilkoyu_361506.html [in Ukrainian].
[Обличчя херувимів: унікальні розписи, приховані за радянською побілкою. URL: https://galinfo.com.ua/news/oblychchya_heruvymiv_unikalni_rozpysy_pryhovani_za_radyanskoyu_pobilkoyu_361506.html (дата звернення: 27.07.2025)].
20. Khram sviatytelia Ioana Zolotoustoho. URL: http://lpba.org.ua/hram/istoriya2/ [in Ukrainian].
[Храм святителя Іоана Золотоустого. URL: http://lpba.org.ua/hram/istoriya2/ (дата звернення: 28.07.2025)].
21. Tserkva sviatoho Ioana Zolotoustoho: yak u Lvovi pid chas viiny restavruiut vitrazhi. URL: https://www.uois.lviv.ua/tserkva-sviatoho-ioana-zolotoustoho-iak-u-lvovi-pid-chas-vijny-restavruiut-vitrazhi/ [in Ukrainian].
[Церква святого Іоана Золотоустого: як у Львові під час війни реставрують вітражі. URL: https://www.uois.lviv.ua/tserkva-sviatoho-ioana-zolotoustoho-iak-u-lvovi-pid-chas-vijny-restavruiut-vitrazhi/ (дата звернення: 26.07.2025)].
22. Spadshchyna Lvova u 3D. URL: https://www.uois.lviv.ua/spadshchyna-u-3d/ [in Ukrainian].
[Спадщина Львова у 3D. URL: https://www.uois.lviv.ua/spadshchyna-u-3d/ (дата звернення: 27.07.2025)].

Received 09.08.2025

Андрій ЦЕБЕНКО
кандидат історичних наук, доктор богослов'я, викладач,
Колегія св. Андрея (Вінніпег, Канада)
tsebenko@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5774-0494

КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ МОНАСТИРСЬКОЇ ЦЕРКВИ ОРДЕНУ СЕСТЕР-ФРАНЦИСКАНОК У ЛЬВОВІ: ВІД КАТОЛИЦЬКОГО ДО ПРАВОСЛАВНОГО УПРАВЛІННЯ ЧЕРЕЗ РАДЯНСЬКУ ДЕСАКРАЛІЗАЦІЮ

Мета — аналіз використання храму різними інституціями: римо-католицькими сестрами-францисканками, радянськими державними установами, православною церквою (академічною спільнотою та монастирем), а також відповідних трансформацій його сакрального простору. **Методологія** базується на принципах наукової неупередженості, застосовуються проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, культурологічний підходи. Актуальність визначається потребою всебічного й комплексного представлення інституцій, які використовували храм, та динаміки змін у сакральному просторі. **Наукова новизна**

полягає в тому, що комплексний аналіз цієї теми ще ніколи не був предметом фахового дослідження. **Основні результати.** Реконструйовано історію функціонування храму, виявлено зміни, зумовлені політичними й релігійними чинниками, а також визначено масштаби втрат у радянський період. Відзначено, що православна спільнота, співпрацюючи з місцевою владою та благодійниками, забезпечила функціональність храму, відновила його ідентичність і презентує його як об'єкт культурно-релігійної спадщини. **Перспективи подальших досліджень** пов'язані з комплексним аналізом змін в інших спорудах сакрального комплексу, де нині розташовані Львівська православна богословська академія й монастир Св. Іоанна Золотоустого, з урахуванням їх історичного стану, змін у радянський час і новітніх реставраційних робіт.

***Ключові слова**: орден сестер-францисканок, Львів, сакральний простір, католицьке управління, православне управління, радянська десакралізація, сакральна культурна спадщина.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.058
УДК 305-055.2:ОУН (342.7+316.7)“1929/1941”

Володимир ДЗЬОБАК
кандидат історичних наук, докторант,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
v.v.dzobak@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-2187-6554

ЖІНКИ В ІДЕОЛОГІЇ ТА ПРАКТИЦІ ОУН (1929—1941 рр.): ВІД «НЕВИДИМОСТІ» ДО МОБІЛІЗАЦІЇ

Мета полягає у виявленні механізмів формування і трансформації ґендерних уявлень в Організації українських націоналістів у 1929—1941 рр., у спробі через критичний аналіз джерел (програмні документи, мемуари, партійна преса, праці ідеологів, архівні матеріали) проаналізувати ідеологічні, інституційні й соціокультурні підходи до «жіночого питання» в теорії і практиці ОУН. **Методологія** базується на міждисциплінарних підходах із використанням дослідницького інструментарію історії ідей, соціальної історії, воєнної антропології та ґендерних студій. **Наукова новизна.** Досліджується амбівалентна ґендерна політика ОУН, яка поєднувала декларативну повагу до жіночої саможертовності з практичним відтворенням традиціоналістських ієрархій. Уперше комплексно поєднуються ідеологічні декларації, практична діяльність і повсякденний досвід жінок у націоналістичному русі. **Висновки.** Встановлено, що хоч керівництво ОУН і не мало цілісної програми й політичної лінії стосовно участі жіноцтва в національно-визвольному русі, на практиці (розвідка, зв’язок, пропаганда, медична допомога) організація отримувала критично необхідні для існування підпільної мережі ресурси. Жінки забезпечували сталість комунікацій, оперативність поширення інформації та відновлення втрачених ланок, що дозволяло руху, зберігаючи дієздатність, витримувати репресії. Особливу увагу приділено впливу європейських авторитарних і тоталітарних ідеологій на ґендерні

Цитування: Дзьобак В. Жінки в ідеології та практиці ОУН (1929—1941 рр.): від «невидимості» до мобілізації. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 58—77. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.058

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

уявлення в ОУН та взаємодії з жіночими організаціями, зокрема Союзом українок. Також простежуються зміни ролей жінки під впливом внутрішніх трансформацій націоналістичного руху й зовнішнього політичного контексту. Окреслено значення жіночого внеску для різних форм повсякдення у середовищі українських підпільників, а також формування образів національного мучеництва.

***Ключові слова**: ОУН, «жіноче питання», націоналізм, ідеологія, фемінізм.*

Дослідження ролі жінок у діяльності Організації українських націоналістів надзвичайно важливе для глибшого розуміння особливостей ідеологічних засад визвольного руху 1920—1940-х рр., а також підпільно-повстанського повсякдення. Спроби ґлорифікації ОУН в умовах нинішнього відкритого протистояння з Росією нерідко створюють спрощений та однобічний образ цієї інституції, вихолощують складні, часом суперечливі аспекти в її діяльності. Це, своєю чергою, спричиняє гостру реакцію частини суспільства на будь-які альтернативні візії й неодномірні оцінки, стереотипні уявлення.

Архівні документи, мемуари, наукові студії свідчать про складність і багатогранність історії жінок у націоналістичному підпіллі. Завдяки участі їх у розвідці, зв'язку, пропаганді, медичній допомозі ОУН отримувала критично необхідні для існування нелегальної мережі ресурси. Ґендерний аналіз уможливлює опис участі жінок не лише крізь призму традиційних ролей, відведених їм в організації, а й у контексті ширших соціокультурних змін, що відбувалися в міжвоєнний період. Опрацювання відповідних аспектів дає змогу з'ясувати, наскільки ідеологія ОУН відповідала або суперечила загальноєвропейським тенденціям у жіночому русі, зокрема щодо феміністських ініціатив і тогочасних уявлень про роль жінок у суспільстві. Історія ідей виступає ключовою методологічною засадою для дослідження еволюції поглядів лідерів ОУН на «жіноче питання», а також ставлення їх до ролі жінок у націоналістичному русі. Аналіз програмних документів, публікацій у партійній пресі, праць ідеологів дає змогу простежити, чи існувала цілісна концепція участі жіноцтва в ОУН, а чи це було питання ситуативних політичних потреб. Засади соціальної історії уможливлюють проведення повноцінної реконструкції залученості жінок у структури підпілля, їхніх функцій та рольових моделей, щоденних практик і повсякденних викликів, що з ними вони стикалися. Особливу увагу приділено взаємодії ОУН із жіночими організаціями, а також реальним практикам діяльності жінок у націоналістичному підпіллі в порівнянні з ідеологічними деклараціями.

Історіографія

До 1991 р. тема жінок в ОУН у радянській історіографії або замовчувалася, або ідеологічно спотворювалася, натомість у діаспорній — здебільшого ідеалізувалася. Так, у перших закордонних публікаціях спроби осмислення жіночої участі в ОУН та УПА мали радше апологетичний, ніж аналітичний характер. Показовою стала публікація 1953 р. у журналі «Визвольний шлях», де робився акцент на рівноправності жінок із чоловіками в українському суспільстві («В нас жінка завжди

рівноправна з мущиною. В родині немає верховодства одного, але спільна праця й турбота за дітей, гармонійна співпраця, взаємна порада і спільне обміркування всіх справ»). Також наводилися декілька прикладів жертовної боротьби жінок у націоналістичному підпіллі [1, с. 1—4]. Такий підхід не стільки прагнув до наукового узагальнення, скільки до створення героїзованого образу руху в очах еміграційної громадськості, його завданням була політична мобілізація, утвердження позитивного образу, а не критичний аналіз соціального чи ґендерного досвіду. Цікавий також допис Д. Ребет у часописі «Наше життя» 1984 р., де подавалися відомості про підпільну діяльність малознаних активісток ОУН А. Чемеринської (Барановської), Н. Винників та ін. [2, с. 45—47].

В українській історіографії після 1991 р. простежується зростання інтересу до ґендерної проблематики та поступовий перегляд усталеної традиції. Найвагомішим внеском відзначилася О. Кісь. Застосовуючи сучасні підходи європейських і північноамериканських жіночих студій, вона у своїх працях показала жінок «видимими» «для воєнних стратегій, що відображає поширене припущення щодо суто чоловічої природи війни» [3, с. 15]. Це стосується як окремих учасниць національно-визвольного руху [4, с. 79—116], так і жінок у складі ОУН й УПА загалом [5, с. 101—125]. Глибокий аналіз ґендерних аспектів національно-визвольної боротьби запропонувала М. Гавришко, котра системно осмислює політику ОУН та УПА щодо жінок, форми їх залученості до повстанської боротьби, на основі значного архівного матеріалу подає цікаві аспекти жіночої історії в національно-визвольному русі 1920—1950-х рр. [6, с. 89—107; 7, с. 199—213; 8, с. 85—97; 9, с. 123—141]. О. Маланчук-Рибак розкриває широке коло питань, пов'язаних з ідеологічними аспектами та практиками жіночого руху наприкінці XIX — в першій третині XX ст. на західноукраїнських землях [10]. М. Богачевська-Хом'як дослідила різні сфери взаємодії і взаємовпливів феміністського й націоналістичного рухів у Західній Україні [11]. Колишня віце-президентка Союзу українок Америки зазначає, що «жінки, включаючись у боротьбу за права народу, відвертають свою увагу від статевого приниження. Вони припускають, що здобуття національних чи політичних прав автоматично обезпечить і статеву рівноправність». Але, беручи участь у національно-визвольній боротьбі, силою обставин, проявами дискримінації у власному середовищі «жінки все ж таки згодом змушені цікавитися боротьбою за рівні права. Цей аспект їхньої діяльності звичайно не потрапляє в аннали визвольної боротьби поодиноких народів» [12]. Цінним доповненням до висвітлення теми став доробок Я. Лис [13]. Л. Онишко показує роль жінок у різноманітних сферах повстанської діяльності, насамперед в Українському Червоному Хресті [14]. Значну джерельну базу сформував П. Мірчук, який опублікував внутрішню документацію ОУН, що дає змогу простежити еволюцію керівництва організації стосовно жіночого питання [15, с. 129]. Окремі аспекти ролі та місця жінок в ідеології й практиці ОУН можна знайти у працях М. Посівнича [16], Я. Лялька [17], М. Гаєвого [18], М. Чорної [19] та ін.

У 1990—2000-х рр. тема жінок в ОУН й УПА почала отримувати ширше висвітлення. Водночас більшість праць залишалися переважно описово-біогра-

фічними: дослідники зосереджувалися на окремих постатях та їхніх життєвих історіях, не виробивши цілісної концептуальної рамки. Натомість у студіях, починаючи з 2010-х рр., відбулася важлива зміна: від зосередження на питанні, що робили жінки у визвольному русі до аналізу того, як у націоналістичному середовищі конструювалися уявлення про жіночність. Це дозволяє перейти від описових реконструкцій до інтерпретаційних підходів, які поєднують історію повсякденності, ґендерні дослідження та антропологію війни. Саме ця трансформація і створює простір для нашої статті. Аби зрозуміти, як у національно-визвольному таборі вибудовувалися уявлення про жіночність, важливо простежити чинники, що формували жіноче питання в ідеології ОУН у міжвоєнний період. Наприкінці 1920 — у 1930-х рр. на це впливали, серед іншого, розвиток авторитарних і тоталітарних ідеологій в Європі, ліберальний феміністський рух й ініціативи легальних українських партій у Польщі, що включали жіноцтво до своїх структур, а також консервативні позиції католицької церкви.

Жіноче питання в контексті наростання авторитарно-тоталітарних тенденцій в Європі 1930-х рр.

У 1930-х рр. демократія, явно програючи у двобої з авторитарними й тоталітарними системами, зазнавала всебічної критики. Однієї лише Великої кризи 1929—1932 рр. було достатньо, аби «твереза людина» запитала: що негаразд із демократією? [20, с. 5].

Саме тому в міжвоєнній Європі спостерігалося поширення праворадикальних ідей, що суттєво впливало на суспільно-політичне життя і правову культуру в тому числі й на західноукраїнських землях у складі Польщі. Авторитарні, тоталітарні ідеології торували шлях до обмеження або скасування ліберальних і демократичних норм, залишаючи їх лише формальними атрибутами державної політики. Це супроводжувалося переслідуванням або суттєвими обмеженнями діяльності ліберально-феміністських організацій, які активно виступали за ліквідацію дискримінаційних норм стосовно жінок. У суспільстві посилювалося розчарування в ліберальних цінностях, що сприяло поверненню до патріархальних стереотипів та норм. Вплив фашистської Італії й нацистської Німеччини на формування світоглядних орієнтирів провідників, ідеологів Організації українських націоналістів у питанні ролі жінок у суспільстві був значним і багатоаспектним. Це зумовлювалося як загальними політичними тенденціями в міжвоєнній Європі, так і прагненням українських націоналістів виробити ефективну модель державного будівництва, яка сформувала б засоби консолідації нації та її самостійного розвитку.

Перша світова війна, наступна гостра економічна криза спровокували в низці європейських країн, які зазнали поразки в 1918 р., пошук альтернативних демократії шляхів державного розвитку. В Італії та Німеччині такі зусилля вилилися у встановлення режимів, котрі, використовуючи мобілізаційні стратегії, досягли швидких економічних і соціальних зрушень. Так, Б. Муссоліні в Італії зміг подолати системні кризи: зменшити рівень безробіття, стабілізувати фінансову систе-

му, забезпечити ріст економіки. Особливо вражаючим успіхом стала боротьба з організованою злочинністю, коли за короткий період мафіозні структури були суттєво послаблені й деморалізовані.

Після поразки Української революції 1917—1921 рр. національно-визвольний рух опинився у кризовому стані, що змусило його діячів переглянути власні стратегічні й тактичні підходи, спонукало до пошуку нових ідей та організаційних форм боротьби за державну незалежність. Фашистська революція в Італії і прихід до влади в Німеччині нацистів видавалися багатьом доказом ефективності внутрішньої мобілізації, побудованої на принципах авторитарного керівництва, соціальної інтеграції та боротьби з комунізмом. Ідея сильної держави, очолюваної харизматичним лідером, який здатен консолідувати націю, значною мірою відповідала баченню майбутнього державного устрою, що формувалося серед українських націоналістів у міжвоєнний період. «Фашизм, — зазначав М. Сціборський, — це насамперед ідейна й духовна реакція на стан сучасності, що його витворили демократія, соціалізм і комунізм» [20, с. 48]. Ця ідеологія позиціонувала націю як вищу цінність, що визначало спорідненість з іншими націоналістичними рухами: «Фашизм приймає націю за найвищу історичну, духовну, традиціональну й реальну спільноту, в рамках якої переходять процеси існування та творчості цілих поколінь — вмерлих, живих, ненароджених, — що зв'язані між собою нерозривно» [20, с. 49]. Симпатії до італійського фашизму посилювалися й тим, що Б. Муссоліні ще 1919 р. у своїй газеті «Il Popolo d'Italia» відкрито висловлював підтримку боротьбі українців за незалежність. Це породжувало надії, що лідер Італії й надалі буде прихильним до українських визвольних прагнень [21].

На шпальтах оунівських видань почали з'являтися публікації про певні прояви соціального, політичного й культурного життя. Так, О. Мицюк указував, що «італійська нація є орґанізм [...], де єдинство моральне, політичне та економічне, реалізоване в державі фашизму» [22, с. 262—270]. Це автоматично усувало жіноче питання з порядку денного. Позитивні оцінки фашизму звучали й від Д. Донцова, котрий писав: «Не уважаємо фашизму за щось злого. Навпаки!» [23, с. 73].

У другій половині 1930-х рр. інтерес ОУН до італійського фашизму сягнув апогею. Про це свідчить, зокрема, начерк плану видавничої діяльності культурної референтури, укладений її керівником О. Ольжичем (Кандибою), де передбачалося надрукувати п'ять книжок про фашизм [21]. Утім удалося видати лише перший том — «Доктрина фашизму» Б. Муссоліні [24].

Італія періоду правління дуче була загалом антифеміністською у своїй політиці. Жінкам відводилася роль «берегині домашнього вогнища», а демографічна політика режиму акцентувала увагу на їхньому обов'язку забезпечувати відтворення нації [25]. Права жінок у політичному житті залишалися суттєво обмеженими. Одним із небагатьох досягнень у цьому напрямі стало отримання ними голосу на місцевих виборах 1925 р., проте цей крок не спричинив суттєвих змін у загальній соціальній структурі. Ці та багато інших фактів указують на певну роздвоєність «жіночої політики» фашизму. З одного боку, «фашизм намагався реставрувати традиційне уявлення сім'ї, яке базувалось на виключенні жінок зі суспільного

життя, проте з іншого, фашизм потребував жінок — він шляхом розбудови соціального сервісу мобілізовував їх до національного життя» [26].

Ще більш консервативним було трактування ролі жінки в ідеології німецьких нацистів. «Діти, кухня, церква» («три К», від нім. «Kinder, Küche, Kirche») — чи не найвідоміший імператив, що в лаконічній формі репрезентував консервативну логіку у визначенні соціальної ролі жінки. Один із керівників Третього Райху Й. Ґеббельс так озвучував жіночу роль: «Місія жінки в тому, щоб бути прекрасною і приносити у світ дітей. Це звучить не так уже грубо й застаріло. Жінка наче пташка, що чепуриться для свого самця та несе для нього яйця. Самець же покладає на себе клопіт знаходити здобич і їжу, а також захищати гніздо, проганяти ворогів». А за словами А. Гітлера: «Жінка має власне поле бою. Народжуючи, вона б'ється за всю націю» [27].

Беручи в багатьох аспектах за взірець фашистську Італію та нацистську Німеччину, ідеологи й керівництво ОУН не могли оминути їх підходи до ґендерного питання. Вказана обставина уможливлювала проєкцію панівних у фашизмі та націонал-соціалізмі консервативних ідей (визначення основними жіночими функціями материнства, виховання молоді, підтримання етнокультурної спадкоємності нації) на ідеологічне бачення ролі жінки в ОУН. Утім не лише авторитарні й тоталітарні режими впливали на уявлення про жіноче питання. В міжвоєнній Польщі, наприклад, відчутним був також інший чинник — ліберальний феміністський рух, що розвивався в руслі загальноєвропейських тенденцій ґендерної емансипації.

Ліберальний феміністський рух у міжвоєнній Польщі

Жіноче питання в Польщі 1920—1930-х рр. формувалося під впливом попередньої діяльності відповідних організацій та прихильників ґендерної рівності у суспільстві. Це відображало загальноєвропейські тенденції кінця XIX — початку XX ст. Радикальні зміни у правове становище жінок внесла Перша світова війна та постання нових держав. Більшість із них декларували відмову від юридичної дискримінації за статями.

Одним із ключових положень феміністської ідеології виступає принцип правової рівності чоловіків і жінок. При цьому першочерговими були вимоги «встановлення повноцінного контролю жінок над своєю власністю і заробітком, рівна з чоловіком оплата за однакову працю, запровадження права на освіту та права опіки над своїми дітьми, права на розлучення, врешті-решт поширення і на жінок конституційних, зокрема виборчих, прав» [10, с. 217].

Правове трактування статусу жінок у міжвоєнній Польщі насамперед визначалося конституційними (1921 р.) нормами: рівність усіх громадян перед законом, громадянські права, в тому числі виборчі [10, с. 134]. Тогочасні діячки жіночого руху трактували фемінізм як «рух за рівність статей; залучення жінок до всіх галузей науки та суспільства; розуміння відмінностей між чоловічим та жіночим і подолання цих відмінностей» [11].

Головними представниками ідеології ліберального фемінізму, зокрема на Галичині, в досліджуваний період були Союз українок та його пізніша політична надбудова — Дружина княгині Ольги. Для того, щоб вільно розвиватися у правовому полі Польської держави, керівництво згаданої інституції вирішило не брати участі в діяльності націоналістичного підпілля. Її очільниці вважали, що «як тільки юридичні перешкоди для реалізації прав жінок буде усунено, боротьба за права жінок спрямовується проти неконкретних об'єктів — соціально-політичної системи; структури суспільства; особистісних стосунків; сім'ї, ґендерних ролей — тобто того, чому завжди відводиться другорядна роль у визвольній національній боротьбі» [11].

Провідниці Союзу українок підтримували неофіційні контакти з оунівцями. Так, М. Рудницька листувалася та особисто зустрічалася з членами Проводу українських націоналістів В. Мартинцем, Д. Андрієвським, О. Бойдуником, секретарем Є. Коновальця О. Бойківим, приязно ставилася до самого керівника ОУН, підтримувала відносини з його сім'єю [8, с. 87]. Така співпраця на початку 1930-х рр. була спричинена не стільки спільністю засадничих позицій, як розумінням необхідності об'єднання зусиль в умовах актуалізації «українського питання» на міжнародній арені, пов'язаного з порушенням національних прав українців у II Речіпосполитій і Голодомором в УСРР.

Але у самій ОУН не було одностайної позиції щодо відносин організації з легальними українськими політиками, зокрема й Союзом українок. На конференції в Берліні 1933 р. «крайовики» С. Бандера та І. Габрусевич виступили проти контактів проводу з «опортуністами» — З. Пеленським, М. Рудницькою, Д. Паліївим й ін. [28, с. 476]. Непросто було і керівництву Союзу українок залишатися осторонь від участі його учасниць у підпільній роботі, адже, згідно з даними польської поліції, до 10 % членкинь місцевих осередків цього об'єднання в 1934—1935 рр. належали до ОУН [8, с. 87].

Та все ж більшість провідниць згаданої жіночої організації не підтримували політизацію молоді, залучення її до терористичних актів. Вони вважали, що «політика безкомпромісної і збройної боротьби проти Польщі та самопожертва за будь-яку ціну — не спосіб будувати Україну та рятувати народ» [29, с. 89]. М. Рудницька, зокрема, переймалася тим, що «дівчата вважають фемінізм непотрібним і суперечним ідеології українського націоналізму» [8, с. 92].

Симптоматичним у цьому плані став загальний з'їзд Союзу українок 9—10 жовтня 1937 р. Дружина провідного діяча ОУН О. Гасина Ольга виголосила реферат, в якому акцентувала увагу на тому, що «фемінізм або жіночий рух є шкідливим для нації, бо він має на меті тільки егоїстичне добро жінки... Сьогодні українське жіноцтво поділилося на два табори: ті, що мають на цілі добро нації, і другі, які хочуть тільки добра для жінки. Фемінізм шкідливий також тому, що ділить суспільство на мущин і жінок. Національну консолідацію вважає нереальною, а консолідація може наступити тільки тоді, коли всі приймуть націоналістичний світогляд» [30].

У другій половині 1930-х рр. спостерігалося посилення негативного ставлення ОУН до Союзу українок, спричинене не лише гострою полемікою з приводу

жіночого питання, а й через політичну тактику націоналістичного руху в той період. ОУН уникала участі в консолідаційних процесах українських політичних партій і рухів, убачаючи у цьому загрозу зменшення свого впливу.

Попри ідейні розбіжності між жіночими організаціями та націоналістичним підпіллям, у міжвоєнний період розвивалися й інші форми політичної активності українок. Їх ініціювали передусім легальні партії, які прагнули включити жіночі ініціативи до власних програм та організаційних структур.

Жінки в легальних українських політсилах у Польщі 1920—1930-х рр.

Бачення М. Рудницькою шляхів і методів вирішення головних проблем жінок формувало позицію з цього питання однієї з найбільших тогочасних легальних політсил — Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), що позиціонувало себе центристським. Лідерка Союзу українок була тут не тільки співзасновницею, а й членкинею ЦК (1927—1935 рр.). Крім того, вона обиралася також депутаткою польського Сейму.

Інша політична сила, яка діяла в Польщі в 1920—1930-х рр., — Українська соціалістична радикальна партія (УСРП), що репрезентувала себе як ліву альтернативу УНДО. Навіть на початку своєї діяльності, коли вона мала назву Русько-Української радикальної партії, серед її пріоритетів було й активне залучення жінок до політичного життя, а відповідно вирішення головних на той час проблем жіноцтва. Важливу роль відіграли лідери — І. Франко та М. Павлик, котрі намагались інтегрувати жіночий рух у національний проєкт, використавши його потенціал із політичною метою. Для активізації роботи серед жінок і залучення їх до громадсько-політичної діяльності керівництво партії ініціювало створення Союзу українських працюючих жінок «Жінки спільноти» (СУПЖ), який під патронатом та за підтримки УСРП провадив роботу, спрямовану на підвищення культурного рівня, розширення участі й національне виховання українок. Своєю чергою, діяльність цієї організації забезпечила додатковий приплив жіноцтва до лав УСРП.

Тож як УНДО, так й УСРП у міжвоєнний період розробили реальні механізми залучення жінок до громадсько-політичного життя. Якщо для УНДО, що зосереджувалося на поетапних реформах та роботі в межах легального парламентського поля, вирішальним було жіноче представництво у центральних органах партії й у законодавчих інституціях, то УСРП робила ставку на мережеву організаційну діяльність через жіночі товариства, котрі функціонували безпосередньо у громадах. Обидві моделі сприяли розширенню простору суспільної активності українок, формували нові політичні навички та зміцнювали національно орієнтовані середовища.

На відміну від УНДО й УСРП, які намагалися формалізувати участь жінок у своїх програмах і створювали окремі організаційні платформи, ОУН не виробила настільки системного підходу, що виразно простежується під час аналізу її програмних документів 1929—1941 рр. Очевидно, це було пов'язане й з відсутністю можливості для легальної суспільно-політичної діяльності оунівців у міжвоєнній Польщі.

Жіноче питання у програмних документах ОУН

Ідеологи й теоретики українського націоналізму, очільники ОУН не виробили чіткої позиції з відповідного питання. І це можна зрозуміти, адже серед засновників організації не було жодної жінки [15, с. 88]. Однак, якщо простежити процес підготовки до конгресу 1929 р., серед запланованих виступів знаходимо відповідний реферат [31, с. 50]. Утім пізніше, під час дебатів, жіноче питання було зняте. Економічно-соціальний реферат стосувався лише аграрної, торговельної, фінансової політики [31, с. 126]. Основні розробники концепції державного устрою України Д. Андрієвський та Ю. Вассиян також не порушували у своїх виступах жіноче питання [31, с. 167]. Більше того, Д. Андрієвський чітко вказував: «Так звані ліберальні режими, що відкривають всі можливості особам і групам, без огляду на їх вартість з точки зору національного інтересу — суть просто безсилими і безпринципними, до певної міри нігілістичними і небезпечними для громад» [31, с. 179]. Його підтримав і Ю. Вассиян, стверджуючи: «Національність — це найглибша, найзагальніша й найтривкіша підстава людської соціяльности». А «вартість» тієї чи іншої групи населення належало визначати «вождеві» й національній еліті. Водночас останній усвідомлював певну обмеженість традиціоналізму як основи буття нації [31, с. 185, 188]. Такі погляди відкривали можливості для перегляду усталених позицій суспільного життя, зокрема вирішення жіночого питання.

Програмні документи Організації українських націоналістів періоду 1929—1941 рр. не містять чітких указівок щодо ролі та місця жіноцтва в русі. Однак їх аналіз дає підстави для певних висновків відносно позицій керівництва. Відомо, що ОУН було створено на установчому конгресі у Відні 1929 р. Основні матеріали цього періоду фокусувалися на загальних засадах націоналістичного руху [32]. Крім офіційних документів, якими мали користуватися всі партійці, було розроблено доповнення — «Декалог», «12 прикмет характеру українського націоналіста», «44 правила життя українського націоналіста». Щоправда, два останніх не стали такими відомими, як перший, та все ж усі провідні оунівці були зобов'язані самі знати їх та пояснювати рядовим під час ідеологічного вишколу. У «44 правилах життя українського націоналіста» містилися згадки про жінок. Зокрема правило 39 указувало: «Шануй жінок, що мають стати тобі товаришками духа, ідеї й чину, але гидуй розгнузданими» [15, с. 129]. Певним доповненням виступало 40-ве: «Ціни високо материнство як джерело продовження життя. З твоєї родини зроби кивот чистоти твоєї раси і нації» [15, с. 129]. Примітно, що наведені гасла адресувалися чоловікам.

ІІ Великий збір ОУН, що відбувся у серпні 1939 р. в Римі, став переломним моментом у розвитку організації. Саме це зібрання закріпило тенденцію до централізації влади, підсилення ролі провідника («вождя») та утвердження авторитарних принципів керівництва, що певним чином відповідало духу часу. Місце проведення з'їзду виявилася невипадковим: Рим як столиця фашистської Італії демонстрував успішність диктаторської моделі та слугував прикладом для багатьох націоналістичних осередків (включно з ОУН).

У цьому контексті авторитарна ієрархія, утвердження вождистського культу та посилення централізації влади також мали вплив на бачення місця жінок у структурі організації. Поглиблення консервативних, традиціоналістських поглядів стосовно ґендерних ролей призвело до того, що жінкам в ОУН переважно відводилися допоміжні, хоч і важливі, функції. Вони, отже, в ієрархії націоналістичного руху опинилися на узбіччі, підпорядковуючись чоловічому керівництву та чітким стереотипам, які відповідали загальному авторитарно-консервативному характеру змін, закріплених на II Великому зборі.

Після розколу ОУН на два крила в лютому 1940 р. кожне з них сформувало власні ідеологічні документи, в яких певною мірою артикулювалося бачення ролі жінок у суспільно-політичному житті. Маніфест бандерівського угруповання від березня 1940 р., що мав виразний програмний характер, чітко заявляв, що організація боротиметься «проти обтяжування жінок найтяжчими обов'язками під брехливою заслоною "урівноправлення"». Ця позиція відображала традиціоналістське бачення жіночої ролі, в якій жінка захищена від надмірних фізичних чи суспільно-політичних навантажень, але відмежована від рівноправної участі у «важкій» сфері національної боротьби. Однак уже за рік у програмних постановах II Великого збору ОУН(б) (квітень 1941 р.) жіноче питання окремо вже не згадувалося.

На відміну від бандерівців ідеологи й діячі мельниківської ОУН у своїх програмних текстах намагалися продемонструвати прихильність до формальної рівності чоловіків і жінок. Найвиразніше це зафіксовано в «Нарисі проєкту Основних законів (Конституції) Української Держави» (1939 р.), укладеному М. Сціборським, де зазначалося, що всі громадяни, як чоловіки, так і жінки, рівні перед законами, та що жінки «мають усі цивільні й політичні права нарівні з чоловіками». Водночас така декларація мала радше ідеологічний характер: механізмів практичної реалізації рівності не передбачалося, а реальна участь жінок у діяльності організації залишалася обмеженою переважно сферами культурно-освітньої, пропагандистської, допоміжної роботи. Тож у питанні жіночих ролей бачимо певний контраст: ОУН(м) апелювала до формального принципу рівності, натомість ОУН(б) схилялася до традиціоналістських ієрархій, але обидві течії на практиці зберігали патріархальну модель внутрішнього устрою.

Отже документи ОУН 1929—1941 рр. не містили чітко сформульованої програми стосовно ролі та місця жінок у націоналістичному русі, що свідчило як про відсутність системного підходу, так і про те, що питання жіночої участі в боротьбі не перебувало серед пріоритетних або спеціально регламентованих на вищому рівні. Брак виразних настанов призводив до того, що роль жінок визначалася на місцевому рівні або залежала від конкретних обставин, потреб організації, суб'єктивних поглядів окремих лідерів.

Роль і призначення жінки у працях ідеологів українського націоналізму

Ідеологічне підґрунтя політики ОУН щодо жінок можна реконструювати на основі праць помітних діячів націоналістичного руху, зокрема Д. Донцова [33], М. Сціборського [20], Ю. Липи [34], О. Теліги [35].

Головні складові концепції українського націоналізму, яка остаточно сформувалася в 1920—1930-х рр., викладено у «триптиху»: «Націоналізм» Д. Донцова, «Призначення України» Ю. Липи, «Націократія» М. Сціборського. Ці автори не тільки формально були причетні до ОУН (як другий і третій), а й, перебуваючи поза межами організації (як перший), справляли величезний вплив на світоглядні орієнтири її членів та прихильників.

Д. Донцов мав специфічні погляди на роль жінки у суспільстві. У своїх працях він часто підкреслював важливість жінок, котрі демонстрували «чоловічі» риси, як-от твердість характеру, непохитність переконань. Наприклад, у статті 1931 р., присвяченій Олені Пчілці, Д. Донцов героїзував постать письменниці, відзначаючи її співпрацю з Н. Кобринською у жіночому русі. Він описував Пчілку як жінку з «твердим характером, невгнутими переконаннями», що, на його думку, робило її «жінкою-мужчиною». Високо оцінював, що за поетичний образ героїнь авторка брала не «тих ніжних коханок, сестер і жінок, а постать жінки-патріотки» [33]. Такий підхід свідчив про те, що Д. Донцов цінував жінок, котрі відповідали його уявленням про «мужні» риси, вважаючи їх здатними робити значний внесок у націоналістичний рух. Водночас його позиція може вказувати на стереотипне, функціонально обмежене сприйняття ролі жінок, коли їхній суспільний «рейтинґ» визначається крізь призму традиційно чоловічих відзнак. У праці «Націоналізм» Д. Донцов не приділив спеціальної уваги жіночому питанню, але частина 1 містила розділі 4 з назвою «Матеріялізм (лібералізм, демократизм, пацифізм, партикуляризм, анархізм)», де рельєфно проводилася думка про те, що інтереси нації мають стояти вище за будь-які інші, зокрема й за права жінок [36, с. 26—44]. Погляди мислителя відображали патріархальні та андроцентричні тенденції того часу, де жінки оцінювалися за своєю відповідністю до маскулінних стандартів поведінки чи характеру.

Автор «Націократії» М. Сціборський уважав, що український націоналізм «сприймає власну націю за найвищу, абсолютну ідейну й реальну цінність, висуваючи гасло: “Нація понад усе!”»; український націоналізм знає, що з природи своєї всяка національна ідея й національний інтерес є запереченням інших ідей та інтересів. Наголошував, що «для націоналізму держава не є відірваною від життя й людей самоціллю. Натомість вона стає, поруч із нацією, найвищою ціллю, що їй націоналізм підпорядковує всі інші цілі та інтереси: класові, партійні, групові й особисті» [20, с. 69—70, 73]. У вересні 1939 р. М. Сціборський за дорученням А. Мельника розробив «Нарис проєкту Основних законів (Конституції) Української Держави». У цьому документі, зокрема, зазначалося: «Всі громадяни Української Держави, як чоловіки, так і жінки, рівні перед державними законами [...] Жінка в Українській Державі має всі цивільні та політичні права нарівні з

чоловіками» [37]. Однак, попри формальне проголошення рівності, механізми реалізації цих прав мали певне обмеження. Наприклад, право обирати послів до Державного Сойму належало всім громадянам, але кандидатів визначали виборчі комісії з «мужів довірря від професійно-станових орґанізацій, орґанів місцевої самоуправи, культурних та інших публично-правних установ, що знаходяться у визначених виборчих округах» [37]. Таким чином, у працях М. Сціборського участь жінок у суспільно-політичному житті підтримувалася, але з певними обмеженнями, що відображали тодішні традиційні ґендерні стереотипи.

Ю. Липа приділяв значну увагу ролі жіноцтва у суспільстві. У статті «Українська жінка» (1938 р.) він наголошував на важливості її як берегині родини та нації, підкреслюючи ключову роль у вихованні молодого покоління та збереженні національної ідентичності. Закликáв звернути погляд на США, адже «це ж там, в Америці нотують уважні спостерігачі все більший зріст значення жінки. Американці не бояться приходу ані тоталітаризму військовості, ані комунізму — для них майже невідхильною річчю є прихід жінок до влади. Там жінки грають першорядну роль в житті країни». Ю. Липа зазначав, що материнство — «це щось нового в жінці. Мати — це не войовниця і не коханка. Є в ній більша від обох — духовна стійкість». В українській матері сполучено «всі первні людини. І коли глянемо вглиб раси, поза тисячоліття, коли глянемо, що залишилось від її початків, то побачимо обожествлення матері як символу єдності нації в часі й моралі. Цей символ єдності увійшов і в українську християнську релігію, і в сучасну українську родину, а тим самим кермує й суспільним життям української раси» [34]. Тож у своїх працях Ю. Липа підкреслював важливість жінки в українському суспільстві, визнаючи ключову роль її у збереженні національної ідентичності, у вихованні молодого покоління та активну участь у суспільному (в тому числі військовому) житті.

Чимало уваги вирішенню жіночого питання приділила публіцистка та поетеса, помітна постать в українському націоналізмі О. Теліга. Свої думки з цього питання вона виклала в одній зі статей. Авторка означила три типи жінки, що їх конструювали у своїх літературних творах вітчизняні письменники — «рабиня», «вамп», «амазонка». Перші два, на її думку, неприйнятні, адже націлені лише на задоволення чоловічих (побутових і сексуальних) потреб. Але й «амазонка» — різка, енергійна, позбавлена сентименту, «жінка-товариш» — видавалася О. Телізі невдалою моделлю для українок, позаяк «має переважно так мало жіночости, що — викликаючи пошану — ніколи не викликає любови». Таких жінок вона називала «мужчинами в спідницях, позбавленими всякої жіночости», які хоч і «можуть багато зробити для суспільности, але той викривлений, хоч часом і корисний, тип жінки ніколи не стане джерелом надхнення мужчини, який потребує поважности в чині й при праці, але ніжности й гумору — в перерві». Закликаючи до пошуку нової національної моделі жіночності, О. Теліга стверджувала від імені жіноцтва, що «хоче бути жінкою. Лише такою жінкою, що є відмінним, але рівновартісним і вірним союзником мужчин в боротьбі за життя, а головне — за націю» [35]. Вона засуджувала сліпе перенесення в український націоналізм «поглядів фашистів на роль жінки», заперечувала звуження ролі жінок до «чотирьох К» (від

нім. «Kinder, Küche, Kirche, Kleider» — «діти, кухня, церква, одяг»), називаючи це «старопруським поглядом» [13]. Для розуміння позиції О. Теліги важлива не тільки її публіцистика, але й поезія, зокрема вірш «Мужчинам» [38, с. 33].

Утім, нарікаючи на брак гідної моделі жіночності, сама О. Теліга не пропонувала власної. Вона лише побіжно окреслила приклади з історії. «В усіх випадках роля жінки — величезна. Але це роля Хадіджі при Магометі, яка носила в собі "щось вічне" (Леся Українка). Це роля королеви Пруської, що гартувала ролю свого мужа в боротьбі з Наполеоном за визволення нації. Англо-саксонці ж і скандинавці створили позитивний тип. Це жінки Лондона, Кіплінґа, Льока, Ґолсворти. Це деякі жінки Гамсуна й Ібсена. Головна прикмета тієї ґалерії прекрасних жіночих образів — це їх з'єднання жіночости з мужністю, а коханки з товаришем, що робить з них правдиву людину і прив'язує до них мужчину. Кожна з них не раз супроводжає свого чоловіка в найнебезпечніших його підприємствах, але ніколи не стає амазонкою, позбавленою жіночого чару. Ледве минає небезпека — вона знов з тимчасової амазонки обертається в стопроцентову жінку, створюючи своєму чоловікові так потрібний йому "home" (домашній затишок — *В. Д.*)» [35].

Водночас у націоналістичному русі лунали й голоси, які оприявнювали своє бачення вирішення жіночого питання. Так, часопис «Студентський шлях» називав фемінізм «анахронізмом, який надає жіночому руху шкідливих інтернаціональних рис», наголошуючи, що «лише націоналістичний рух може вирішити жіноче питання» [39]. Певне уявлення націоналістів про «природу жінки» та її ґендерні функції дають «Десять заповідей для українки і українця», в яких зазначалося, що «коли ви здорові, то не повинні залишатись неодруженими. [...] як українці, вибирайте собі подругу тієї самої крові, що ви. У подружжі не шукайте тільки любовної забавки. Ви повинні мати якнайбільше дітей» [40].

Суттєво впливала на позицію консервативної частини суспільства, до якої в переважній масі належали члени ОУН, римо-католицька та греко-католицька церкви. Ієрархи, зокрема, були категорично проти цивільного шлюбу. Але, хоч і повільно, все ж зміни відбувалися й тут. Так, під впливом критики насамперед із боку феміністських організацій, у 1928 р. католицька церква в Польщі змінила чинний від 1614 р. текст шлюбної присяги жінки: відтепер наречена вже не мала обіцяти майбутньому чоловікові «слухняність». Аналогічні зміни 1933 р. запровадила і греко-католицька церква. Крім того, негативне ставлення церковних структур до феміністського руху спричиняло й те, що чимало суфражисток були атеїстками, захоплювалися марксизмом. Ще в XIX ст. багато хто з них прославився гострою критикою християнства [19].

Залишаючи невизначеним жіноче питання на офіційному рівні, керівництво ОУН залучало жінок до практичної діяльності. Цьому мало посприяти і створення культу «мучеників за національну ідею», що формувався майже від самого заснування організації. Головними тут стали постаті Є. Коновальця, Ю. Головінського, Д. Данилишина, П. Голояда. До цієї когорти потрапила й О. Басараб — громадсько-політична діячка, організаторка першої жіночої чоти легіону січових стрільців у Львові, членкиня головної управи Союзу українок. Вона співпра-

цювала з УВО як розвідниця та була зв'язковою Є. Коновальця. Заарештована польською поліцією, 12 лютого 1924 р. загинула у в'язниці [17]. Її ім'я ввійшло до тексту «Молитви українського націоналіста» [41]. За словами О. Кісь, історію О. Басараб було використано інструментально як спосіб легітимації активної участі українок у національній боротьбі [42, с. 93]. Такий образ мав на меті мобілізувати максимально широкі верстви жіноцтва до співпраці з підпіллям. Увічнення О. Басараб у пантеоні «мучеників за національну ідею» покликане було не лише піднести символічну роль жінок в організації, а й стимулювати реальне долучення їх до практичної діяльності ОУН.

Позицію жінок, котрі брали активну участь у націоналістичному русі, можна проілюструвати словами публіцистки та підпільниці Л. Гаращак: «Вони бо зросли в нових умовах прогресу, що зрівняв нарешті жінку в правах із мужчиною, дав їй змогу вийти з вузького загумінку сім'ї на широку арену діяльності, дозволив боронити інтересів своєї нації не тільки в соймі, а й на міжнародних конгресах — жіночих та й інших, поставив на порядок денний вищу освіту жінки, а разом з тим і можливість її виступати в обороні пекучих потреб своєї нації в рідній та чужій пресі» [26].

Однією з причин залучення жіноцтва до, зокрема, ОУН(б) уважалася мобільність, адже жінкам легше було виконувати завдання. В 1931—1932 рр. створено дівочу бойову розвідувальну п'ятірку (М. Кос, В. Свєнціцька, К. Зарицька, Д. Гнатківська, Г. Нєдвєдзька) — для збирання необхідної інформації, налагоджування контактів із потрібними людьми, стеження, а також виманювання (або, як тоді говорили, «зваблювання») тих, кому ОУН винесла смертний вирок [15, с. 323—324]. На одній із нарад чільних діячів підпілля в 1932 р. Д. Грицай виступив із пропозицією «збільшити організаційний вплив на жіночий сектор, адже у наступній війні жіночий фактор буде відігравати велику роль у запіллі та веденні бойових дій» [16, с. 39]. Того ж року на західноукраїнських землях було створено десять інструкторських відділів у кількості 90 осіб. Також сформовано окремий вишкільний відділ для дівчат. Спочатку відбувалася теоретична підготовка (опрацювання відповідної літератури), відтак нові знання закріплювалися практичними вправами. Кожних півроку члени ОУН, які пройшли вишкільні курси, складали іспити [16, с. 37].

Багато дівчат, жінок, виховані у час, коли феміністки виборювали базові права і свободи, не чекали запрошення до націоналістичного підпілля та унормування їхнього місця у статутних документах і вирішення жіночого питання — натомість самі активно включалися в діяльність ОУН. Наведемо кілька промовистих прикладів. К. Зарицька з 1930 р. працювала в оунівських структурах як зв'язкова й розвідниця. Її діяльність охоплювала також пропаганду. За участь у підготовці замаху на міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького була заарештована. У 1940-х рр. стала зв'язковою Р. Шухевича. Подібним чином склалася й доля Д. Гнатківської [43]. Зв'язкова крайової екзекутиви ОУН, одна із учасниць бойової дівочої розвідувальної групи, 9 жовтня 1934 р. за підозрою у причетності до вбивства очільника польського МВС була кинута за ґрати. Вийшла на волю у вересні 1939 р. [44].

Отже незважаючи на загалом стримане, ба навіть негативне ставлення ідеологів і проводу ОУН до активної участі жіноцтва в підпільних бойових операціях, прак-

тика на місцевому рівні часто була іншою. Залучення дівчат і жінок до завдань нерідко ставало ініціативою низових командирів, котрі керувалися конкретними оперативними потребами. У ряді випадків перший крок робили й самі жінки, мотивовані особистими обставинами (бажанням діяти разом із чоловіками чи нареченими), ідеологічними переконаннями, почуттям помсти за репресії, насильство, втрату близьких тощо. Тож фактична участь жіноцтва у збройній боротьбі ОУН стала результатом поєднання організаційних потреб та індивідуальної мотивації, що призвело до розриву між ідеологічними настановами й локальними практиками.

Важливим чинником цієї різниці був соціально-демографічний склад залучених до підпільної роботи. Практичне ведення збройної боротьби у Західній Україні в 1930—1940-х рр. було здебільшого справою молодого покоління — студентів, учнів середніх шкіл, котрі виросли у середовищі більшої толерантності до ролі жінок у суспільстві. Для них дівчата виступали не абстрактними «кадрами», а подругами, однокласницями, однокурсницями, з якими вони мали довірчі стосунки та спільний освітній досвід. За таких умов навіть за відсутності чіткого схвалення з боку центрального керівництва, командири й активісти низового рівня прагнули залучати жінок до боротьби як розвідниць, кур'єрок, медичних працівниць, пропагандисток, а іноді навіть учасниць бойових груп. Цей досвід, хоч і не був безпосередньо закріплений у програмних документах, мав значний вплив на фактичні масштаби та характер участі жінок у націоналістичному русі.

* * *

Жіноче питання в ідеології та практиці ОУН у міжвоєнний період формувалося в полі суперечливих впливів. З одного боку, на нього значною мірою впливали авторитарні й тоталітарні ідеології — фашизм і націонал-соціалізм, які закріплювали традиційне бачення ролі жінок як матерів та виховательок. З іншого ж, в українське середовище проникли ідеї ліберального фемінізму, поширеного в міжвоєнній Польщі, який закликáв до громадянської рівності. Нарешті сама практика підпільної боротьби диктувала необхідність участі жінок у ключових сферах — від розвідки та зв'язку до медичного обслуговування чи пропаганди. Ці вектори сформували амбівалентну модель: ідеологічно жінки були обмежені ролями «матері нації» й помічниці, але на практиці визвольний рух без них був неможливий.

Отже жіноче питання в ОУН не мало чіткої, завершеної концепції. Воно виступало полем напруги між ідеологічними деклараціями та щоденною практикою. Саме тому аналіз ґендерного виміру дозволяє краще зрозуміти складність визвольного руху, а також виявити ті голоси, досвіди, які довгий час залишалися на узбіччі історичної пам'яті.

Сьогодні включення ґендерного аспекту в дослідження українського націоналістичного підпілля є не тільки питанням історичної справедливості, а й засобом подолання стереотипних уявлень про минуле. Це відкриває нові перспективи для розуміння ролі жінок, дозволяючи бачити їх не тільки як «помічниць», а повноцінних áкторок, чий внесок і досвід у великій мірі сформували обличчя підпільної боротьби.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Ukrainske zhinotstvo v borotbi z okupantamy. *Vyzvolnyi shliakh.* 1953. 2: 1-4 [in Ukrainian].
[Українське жіноцтво в боротьбі з окупантами. *Визвольний шлях.* 1953. Ч. 2. С. 1—4].
2. Rebet, D. Zhinky v borotbi za voliu UVO—OUN 20—50 rr. *Nashe zhyttia (Our Life).* 1984. 3-4: 45-47 [in Ukrainian].
[Ребет Д. Жінки в боротьбі за волю УВО—ОУН 20—50 рр. *Наше життя (Our Life).* 1984. Ч. 3-4, березень — квітень. С. 45—47].
3. Kis, O. Zhinochi oblychchia viiny: kliuchovi temy i pidkhody u zakhidnii feministskii istoriohrafii. *Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viini: genderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremalnoho nasylstva.* Kyiv, 2015. 15-39 [in Ukrainian].
[Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: ґендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. Київ, 2015. С. 15—39].
4. Kis, O. Misiia (ne)zdiisnenna: spohady Marii Savchyn yak ideia i chyn. *"I slova staly chynom zhyvym...": Borotba OUN ta UPA kriz pryzmu liudskykh dol ta stosunkiv.* Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2014. 79-116 [in Ukrainian].
[Кісь О. Місія (не)здійсненна: спогади Марії Савчин як ідея і чин. *«І слова стали чином живим...»: Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. С. 79—116].
5. Kis, O. Zhinochyi dosvid uchasti u natsionalno-vyzvolnykh zmahanniakh na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 1940—50-kh. *Skhid — Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk*. Kharkiv, 2009. 13-14: 101-125 [in Ukrainian].
[Кісь О. Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях на західноукраїнських землях у 1940—50-х. *Схід — Захід: Історико-культурологічний збірник.* Вип. 13-14: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. Харків, 2009. С. 101—125].
6. Havryshko, M.I. Choloviky, zhinky i nasylstvo v OUN i UPA u 1940—1950-kh rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2016. 4: 89-107 [in Ukrainian].
[Гавришко М.І. Чоловіки, жінки і насильство в ОУН і УПА у 1940—1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2016. № 4. С. 89—107].
7. Havryshko, M. Henderni aspekty seksualnoi morali v OUN i UPA u 1940—1950-kh rr. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Lviv, 2015. 20: 199-213 [in Ukrainian].
[Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940—1950-х рр. *Український визвольний рух.* Зб. 20. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. С. 199—213].
8. Havryshko, M. Stavlennia predstavnykiv liberalnoho feminizmu v Halychyni do OUN u 1929—1939-kh rr. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist.* Lviv, 2014. 24: 85-97 [in Ukrainian].
[Гавришко М. Ставлення представників ліберального фемінізму в Галичині до ОУН у 1929—1939-х рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 24. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. С. 85—97].
9. Havryshko, M. Zaboronene kokhannia: faktychni druzhyny uchasnykiv pidpillia OUN ta UPA 1940—1950-kh rr. *Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viini: genderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremalnoho nasylstva*. Kyiv, 2015. 123-141 [in Ukrainian].
[Гавришко М. Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940—1950-х рр. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій*

війні: ґендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства. Київ, 2015. С. 123—141].

10. Malanchuk-Rybak, O. Ideolohiia ta suspilna praktyka zhinochoho rukhu na zakhidnoukrainskykh zemliakh XIX — pershoi tretyny XX st.: typolohiia ta yevropeiskyi kulturno-istorychnyi kontekst. Chernivtsi, 2006 [in Ukrainian].
[Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX — першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. Чернівці, 2006. 500 с.].
11. Bohachevska-Khomiak, M. Natsionalizm ta feminizm — odna moneta spilnoho vzhytku. *Hender v detaliakh*. 25.10.2018. URL: https://genderindetail.org.ua/library/akademichni-teorii/natsionalizm-ta-feminizm-odna-moneta-spilnogo-vzhitku-134791.html [in Ukrainian].
[Марта Богачевська-Хом'як. Націоналізм та фемінізм — одна монета спільного вжитку. *Гендер в деталях.* 25.10.2018. URL: https://genderindetail.org.ua/library/akademichni-teorii/natsionalizm-ta-feminizm-odna-moneta-spilnogo-vzhitku-134791.html (дата звернення: 22.02.2025)].
12. Bohachevska-Khomiak, M. "Bilym po Bilomu": A vse zh taky, my feministky. *Istorychna pravda*. 08.04.2019. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/5c8252cc50a4e/ [in Ukrainian].
[Марта Богачевська-Хом'як. «Білим по Білому»: А все ж таки, ми феміністки. *Історична правда.* 08.04.2019. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/5c8252cc50a4e/ (дата звернення: 22.02.2025)].
13. Lys, Ya. Feminizm ta intehralnyi natsionalizm u Zakhidnii Ukraini v 1921—1939 rr. *Hender v detaliakh*. 07.11.2020. URL: https://genderindetail.org.ua/library/istoriya-i-pamyat/feminism-and-nationalism-in-western-ukraine-1921-1939.html?utm_source=chatgpt.com [in Ukrainian].
[Лис, Я. Фемінізм та інтегральний націоналізм у Західній Україні в 1921—1939 рр. *Гендер в деталях.* 07.11.2020. URL: https://genderindetail.org.ua/library/istoriya-i-pamyat/feminism-and-nationalism-in-western-ukraine-1921-1939.html?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 22.02.2025)].
14. Onyshko, L. Rol zhinky v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi seredyny XX st. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. 3. Lviv, 2004 [in Ukrainian].
[Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини XX ст. *Український визвольний рух.* Зб. 3. Львів, 2004].
15. Mirchuk, P. Narys istorii Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv. T. 1: 1920—1939. München; London; New York, 1968 [in Ukrainian].
[Мірчук П. Нарис історії Організації українських націоналістів. Т. 1: 1920—1939. За ред. С. Ленкавського. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. 641 с.].
16. Posivnych, M. Formuvannia viiskovoi doktryny OUN (1929—1939). *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. Lviv, 2003. 1: 33-44 [in Ukrainian].
[Посівнич М. Формування військової доктрини ОУН (1929—1939). *Український визвольний рух*. Зб. 1. Львів, 2003. С. 33—44].
17. Lialka, Ya.S. Olha Basarab ta yii doba: dokumenty, materialy, spohady, biohr. narysy. Lviv, 2007 [in Ukrainian].
[Лялька Я.С. Ольга Басараб та її доба: документи, матеріали, спогади, біогр. нариси. Львів, 2007. 1248 с.].
18. Haievoi, M. "Desiderata" Liuby Harashchak: shtrykhy do roli zhinky kriz pryzmu natsionalizmu. *Istorychna pravda.* 18.03.2020. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/5e6ceba99337b/ [in Ukrainian].

[Микола Гаєвой. «Desiderata» Люби Гаращак: штрихи до ролі жінки крізь призму націоналізму. *Історична правда.* 18.03.2020. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/5e6ceba99337b/ (дата звернення: 22.02.2025)].
19. Chorna, M. Feminizm: istoriia dekonstruktsii zhinochnosti. *Khrystyiany dlia Ukrainy.* 22.02.2024. URL: https://c4u.org.ua/media/articles/1106 [in Ukrainian].
[Чорна М. Фемінізм: історія деконструкції жіночності. *Християни для України.* 22.02.2024. URL: https://c4u.org.ua/media/articles/1106 (дата звернення: 22.02.2025)].
20. Stsiborskyi, M. Natsiokratiia. Vinnytsia, 2007 [in Ukrainian].
[Сціборський М. Націократія. Вінниця, 2007. 112 с.].
21. Zaitsev, O. Ukrainskyi natsionalizm ta italiiskyi fashyzm (1922—1939). *Ukraina moderna.* 03.01.2012. URL: https://uamoderna.com/md/98-zaitsev/ [in Ukrainian].
[Зайцев О. Український націоналізм та італійський фашизм (1922—1939). *Україна модерна.* 03.01.2012. URL: https://uamoderna.com/md/98-zaitsev/ (дата звернення: 22.02.2025)].
22. Mytsiuk, O. Fashyzm. *Rozbudova natsii.* 1929. 8-9: 262-270 [in Ukrainian].
[Мицюк О. Фашизм. *Розбудова нації.* 1929. Ч. 8-9. С. 262—270].
23. Zaitsev, O. Dmytro Dontsov i "Zahrava" (1923—1924). *Naukovi zapysky UKU.* 2019. 2: 65-86 [in Ukrainian].
[Зайцев О. Дмитро Донцов і «Заграва» (1923—1924). *Наукові записки УКУ.* Вип. 2. Львів, 2019. С. 65—86].
24. Mussolini, B. Doktryna fashyzmu. Lviv, 1937 [in Ukrainian].
[Муссоліні Б. Доктрина фашизму. Пер. з італ. М. Островерха. Львів, 1937. 31 с.].
25. Lottiamo Ancora: Reviewing One Hundred and Fifty Years of Italian Feminism. URL: https://web.archive.org/web/20121225061018/http://www.bridgew.edu/SoAS/jiws/May06/ItalianfeminismMiguel.pdf (дата звернення: 22.02.2025).
26. Haievoi, M. "Desiderata" Liuby Harashchak: shtrykhy do roli zhinky kriz pryzmu natsionalizmu. *Istorychna pravda.* 18.03.2020. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/5e6ceba99337b/ [in Ukrainian].
[Гаєвой М. «Desiderata» Люби Гаращак: штрихи до ролі жінки крізь призму націоналізму. *Історична правда.* 18.03.2020. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/5e6ceba99337b/ (дата звернення: 22.02.2025)].
27. Menzelevskyi, S. Imperatyvnyi vidpochynok: hendernyi ta klasovyi utopizm u natsystskii Nimechchyni. *Spilne.* 07.09.2015. URL: https://commons.com.ua/uk/imperativnij-vidpochinok-gendernij-ta-klasovij-utopizm-u-natsistskij-nimechiini/#return-note-21783-17 [in Ukrainian].
[Мензелевський С. Імперативний відпочинок: гендерний та класовий утопізм у нацистській Німеччині. *Спільне.* 07.09.2015. URL: https://commons.com.ua/uk/imperativnij-vidpochinok-gendernij-ta-klasovij-utopizm-u-natsistskij-nimechiini/#return-note-21783-17 (дата звернення: 22.02.2025)].
28. Vretsona, Ye. Moi zustrichi z polkovnykom. *Yevhen Konovalets ta yoho doba.* München, 1974. 466-481 [in Ukrainian].
[Врецьона Є. Мої зустрічі з полковником. *Євген Коновалець та його доба.* Мюнхен, 1974. С. 466—481].
29. Bohachevska, M. Duma Ukrainy — zhinochoho rodu. Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Богачевська М. Дума України — жіночого роду. Київ, 1993. 108 с.].
30. Zahalnyi zizd Soiuzu ukrainok. *Zhinka.* 1937. 21-22 [in Ukrainian].
[Загальний з'їзд Союзу українок. *Жінка.* 1937. Ч. 21-22, листопад].

31. Konhres ukrainskykh natsionalistiv 1929 r.: dok. i mat. Lviv, 2006 [in Ukrainian].
[Конгрес українських націоналістів 1929 р.: док. і мат. Львів, 2006. 420 с.].
32. Ustrii Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv. URL: https://diasporiana.org.ua/politologiya/ustrij-organizacziyi-ukrayinskyh-naczionalistiv/ [in Ukrainian].
[Устрій Організації українських націоналістів. URL: https://diasporiana.org.ua/politologiya/ustrij-organizacziyi-ukrayinskyh-naczionalistiv/ (дата звернення: 22.02.2025)].
33. Dontsov, D. Dvi literatury nashoi doby: Maty Lesi Ukrainky (Olena Pchilka). *Myslene derevo.* URL: https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/Dontsov/DviLiteratury/OlenaPchilka.html [in Ukrainian].
[Донцов Д. Дві літератури нашої доби: Мати Лесі Українки (Олена Пчілка). *Мислене дерево.* URL: https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/Dontsov/DviLiteratury/OlenaPchilka.html (дата звернення: 22.02.2025)].
34. Lypa, Yu. Ukrainska zhinka. *Vatra*. 26.02.2010. URL: https://www.vatra.cc/rasa/yuriy-lypa-ukrayinska-zhinka.html [in Ukrainian].
[Липа Ю. Українська жінка. *Ватра*. 26.02.2010. URL: https://www.vatra.cc/rasa/yuriy-lypa-ukrayinska-zhinka.html (дата звернення: 22.02.2025)].
35. Teliha, O. Yakymy nas prahnete? *Ukrlib*. URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=14045 [in Ukrainian].
[Теліга О. Якими нас прагнете? *Укрліб*. URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=14045 (дата звернення: 22.02.2025)].
36. Dontsov, D. Natsionalizm. URL: https://mnk.org.ua/media/filer_public/55/ed/55eda776-6171-4b87-a01f-bc5becfb33dc/dmytro-doncov-nacionalizm.pdf [in Ukrainian].
[Донцов Д. Націоналізм. URL: https://mnk.org.ua/media/filer_public/55/ed/55eda776-6171-4b87-a01f-bc5becfb33dc/dmytro-doncov-nacionalizm.pdf (дата звернення: 22.02.2025)].
37. Konstytutsiia Mykoly Stsiborskoho 1939. *Konstytuanta*. 16.06.2004. URL: https://constituanta.blogspot.com/2012/04/1939.html [in Ukrainian].
[Конституція Миколи Сціборського 1939. *Конституанта*. 16.06.2004. URL: https://constituanta.blogspot.com/2012/04/1939.html (дата звернення: 22.02.2025)].
38. Teliha, O. Vybrani tvory. Vyd. 2-he, dop. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Теліга О. Вибрані твори. Упоряд. О. Зінкевич. Вид. 2-ге, доп. Київ: Смолоскип, 2008. 531 с.].
39. Desiat zapovidei dlia ukrainky i ukraintsia. *Svit molodi*. 1935. Ch. 3 [in Ukrainian].
[Десять заповідей для українки й українця. *Світ молоді*. 1935. Ч. 3].
40. Konsolidatsiia, totalitaryzm, zhinotstvo. *Zhinka*. 1937. Ch. 18 [in Ukrainian].
[Консолідація, тоталітаризм, жіноцтво. *Жінка*. 1937. Ч. 18. 15 вересня].
41. Mashchak, O. Molytva ukrainskoho natsionalista. *Arkhiv OUN v UIS — London.* URL: https://ounuis.info/fonds/territorial-executive-oun-in-canada-f-3/696/molytva-ukrainskoho-natsionalista.html [in Ukrainian].
[Мащак О. Молитва українського націоналіста. *Архів ОУН в УІС — Лондон.* URL: https://ounuis.info/fonds/territorial-executive-oun-in-canada-f-3/696/molytva-ukrainskoho-natsionalista.html (дата звернення: 22.02.2025)].
42. Kis, O. "Zhinoche pytannia" v ideolohii i propahandi OUN. *Narodoznavchi zoshyty.* 2018. 1: 91-102 [in Ukrainian].
[Кісь О «Жіноче питання» в ідеології і пропаганді ОУН. *Народознавчі зошити.* Вип. 1. Львів, 2018. С. 91—102].
43. Dariia Hnatkivska-Lebid. *UAHistory*. URL: https://uahistory.com/topics/famous_people/17494 [in Ukrainian].
[Дарія Гнатківська-Лебідь. *UAHistory*. URL: https://uahistory.com/topics/famous_people/17494 (дата звернення: 22.02.2025)].

44. Den v istorii — 109 rokiv tomu narodylasia diiachka UVO ta OUN Dariia Hnatkivska. *Hal-info.* 22.10.2021. URL: https://galinfo.com.ua/news/den_v_istorii__109_rokiv_tomu_narodylasya_diyachka_uvo_ta_oun_dariya_gnatkivska_374206.html [in Ukrainian].
[День в історії — 109 років тому народилася діячка УВО та ОУН Дарія Гнатківська. *Гал-інфо.* 22.10.2021. URL: https://galinfo.com.ua/news/den_v_istorii__109_rokiv_tomu_narodylasya_diyachka_uvo_ta_oun_dariya_gnatkivska_374206.html (дата звернення: 22.02.2025)].

Надійшла / Received 20.06.2025

Volodymyr DZOBAK
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Doctoral Student,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
v.v.dzobak@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-2187-6554

WOMEN IN THE IDEOLOGY AND PRACTICE OF THE OUN (1929—1941): FROM "INVISIBILITY" TO MOBILIZATION

The goal is to explore the ideological, institutional, sociocultural, and gender aspects of women's participation in the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) during 1929—1941. **Methodology.** The research relies on interdisciplinary approaches, combining tools from the history of ideas, social history, military anthropology, and gender studies. The study conducts a critical analysis of primary sources, including programmatic documents, memoirs, official OUN press, ideological works, and archival materials. **Scientific novelty.** This article is the first comprehensive study in Ukrainian historiography to systematically investigate the complex and ambivalent gender policy of the OUN, highlighting the tension between traditionalist ideology and the active, though often underacknowledged, roles women played within the nationalist underground. **Main results.** The study finds that the OUN leadership never developed a coherent political line regarding women, yet in practice, women engaged significantly in propaganda, reconnaissance, communications, and at times, combat. Particular focus is given to the influence of European totalitarian ideologies on OUN gender perceptions, the interaction with women's organizations such as the Union of Ukrainian Women, and the individual contributions of prominent female nationalists like O. Teliha, O. Basarab, K. Zarytska, and D. Hnatkivska. The analysis also outlines how shifts in the political context and internal transformations of the nationalist movement reshaped female roles. **Conclusions.** Contradictions marked the OUN's gender policy: while official documents reflected conservative values, operational needs necessitated women's involvement in key functions. Although women rarely attained leadership positions, they were vital actors in sustaining the organization's activity. The study underlines the importance of reassessing stereotyped narratives about women in the Ukrainian nationalist movement and recognizes their substantial contribution to the struggle for national liberation.

***Keywords**: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), women's issue, nationalism, ideology, feminism.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.078
UDC 94(4)"1944/1952":327.56(73)

Volodymyr YUSHKEVYCH
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines,
Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
volodymyr_yushkevych@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-6338-8557

REFUGEES FROM COMMUNISM: US POLICY TOWARD CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN POLITICAL EMIGRATION AMID SOVIETIZATION (1944—1952)

The research purpose is to identify the specific features of the formation and implementation of US policy toward political emigration from Central and Eastern European countries from 1944 to 1952 in the context of the Sovietization of the region and the escalation of the Cold War. The focus is on analyzing the mechanisms of admission, legal status, political processing, and symbolic use of refugees from communism who fled the territories of newly established socialist regimes. The article examines both Washington's strategic approaches to the issue of political emigration and personalized cases — the flight of government officials, diplomats, military personnel, and intellectuals from Czechoslovakia, Poland, Hungary, Romania, Yugoslavia, and other countries. Emphasis is placed on the interaction of the US administration with émigré committees, the activities of the International Refugee Organization, and the diplomatic conflict surrounding repatriation. **Methodology.** A set of general scientific (analysis, synthesis, comparison, dialectical) and special (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological) methods of historical cognition has been applied. The problem-chronological method serves as the primary analytical framework, enabling the study to trace the evolution of US refugee policy over a defined period and to correlate political developments in the Eastern Bloc with institutional

Цитування: Yushkevych V. Refugees from Communism: US Policy toward Central and Eastern European Political Emigration amid Sovietization (1944—1952). *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 78—97. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.078

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

and diplomatic responses in Washington. The historical-comparative method is used in a subsidiary role to highlight differences in national approaches between the United States and its allies. **The scientific novelty** lies in a comprehensive analysis of the United States' role in resolving the problem of Eastern European political emigration as an important component of the American strategy to counter Soviet influence in Europe. For the first time in Ukrainian historiography, the political, security, and humanitarian aspects of this policy are summarized based on a wide range of archival sources. **Conclusions.** The study demonstrates that between 1944 and 1952, the United States' approach to refugees from communist regimes in Central and Eastern Europe combined humanitarian assistance with strategic calculation. Initially framed within multilateral postwar relief efforts, US policy increasingly reflected the priorities of Cold War confrontation, integrating refugee protection into broader political, informational, and diplomatic objectives. The adoption of the 1948 Universal Declaration of Human Rights reinforced the legal and moral grounds for opposing forced repatriation, while selective resettlement programs prioritized individuals whose political, professional, or symbolic value could strengthen Western influence. This dual approach positioned the United States both as a defender of those fleeing totalitarianism and as an active participant in the ideological struggle shaping the postwar international order.

Keywords: *USA, political emigration, refugees from communism, displaced persons, Cold War, International Refugee Organization (IRO), Central and Eastern Europe, diplomacy.*

Despite the overall successful implementation of postwar repatriation efforts and the active resettlement work of the International Refugee Organization (IRO), the refugee problem on the European continent persisted. US-Soviet tensions in the second half of the 1940s escalated into open geopolitical confrontation, culminating in the bipolar division of the continent. A natural reaction to the establishment of pro-Soviet regimes "from Szczecin to Trieste" was the sharp increase in the number of escapees from the countries behind the "Iron Curtain." In the context of the unfolding Cold War and the sealing of Western borders by Moscow's satellite states, the American occupation administration faced a new challenge.

Scholarly literature has examined various aspects of postwar displacement and American refugee policy, yet important lacunae remain. Foundational works by G. Loescher [1] and L. Holborn [2] have outlined the institutional framework of the IRO and international humanitarian responses, but they give limited attention to the political category of "refugees from communism." Studies by I. Lukes [3], P. Wandycz [4], I. Deák [5], and M. Petraru [6] have addressed the emigration of political elites from countries such as Czechoslovakia, Hungary, Romania, and Poland, but these contributions tend to be nationally segmented and do not offer a systemic view of US refugee policy in Central and Eastern Europe. Biographical accounts such as those by M. Albright [7], F. Moravec [8], and N. Georgescu-Roegen [9] shed light on individual motivations and experiences, yet remain anecdotal in nature. As a result, comprehensive research on the regional dimension of American policy toward political emigration from Central and Eastern Europe remains scarce.

In Ukrainian historiography, the works of Ye. Kaminskyi [10] offer a valuable analysis of US foreign policy toward Ukraine and the broader Central and Eastern European region during the Cold War. His research, particularly on the conceptual foundations

and practical evolution of Washington's strategy, provides important contextual insights that help situate American policy toward political emigration within the larger framework of geopolitical competition between the United States and the Soviet Union.

This article aims to fill that gap by analyzing both the institutional and symbolic responses of the US government to the influx of political refugees from communist regimes during 1944—1952. It investigates how the United States dealt with asylum, screening, and support mechanisms, and how these refugees were integrated into broader ideological narratives and foreign policy strategies. In doing so, the study not only reconstructs the evolution of US policy but also reveals how the refugee issue became a critical instrument in the struggle for influence in postwar Europe.

Complications in addressing the influx of Central and Eastern European refugees were linked to the anticipated dissolution of the IRO and the fact that this category of persons fell outside the organization's formal mandate. Accordingly, "refugees from communism," "Iron Curtain refugees," or "Cold War refugees" were considered to be individuals originating from Soviet bloc countries who were not covered by the IRO's authority (except for German expellees) and who were compelled to flee Central and Eastern Europe or the USSR due to political, ethnic, or religious persecution.

It is important to clearly differentiate between political refugees and displaced persons (DPs) to avoid analytical conflation. Political refugees, or "escapees," were individuals who fled their country of origin primarily for political, ideological, or religious reasons – typically in direct opposition to newly established communist regimes. Displaced persons, by contrast, were civilians uprooted by wartime deportations, border changes, or forced population transfers, such as the expulsion of Sudeten Germans from Czechoslovakia or the displacement of nearly 200,000 ethnic Turks from Bulgaria between 1949 and 1952.

Western Allied authorities often exploited specific legal interpretations to prevent the forced repatriation of DPs to the Soviet Union. A notable example concerned Western Ukrainians who had been Polish citizens before September 1939; US immigration officials refused to recognize them as Soviet nationals, allowing them to claim Polish citizenship instead. This practice — which rested on a narrow reading of international agreements — effectively shielded thousands from mandatory return under the Yalta and Potsdam repatriation provisions.

Postwar repatriation policies toward Soviet citizens varied across the Allied zones but reflected generally a gradual shift from initial compliance with Soviet demands to a more selective, case-by-case approach, particularly after 1946 when reports of reprisals against returnees became widespread.

Moreover, the United States joined the international consensus on fundamental rights by supporting the adoption of the Universal Declaration of Human Rights in December 1948. This landmark document, particularly Article 14, affirmed the right of every individual to seek and enjoy asylum from persecution, aligning with the US stance on protecting political refugees. Washington's endorsement of the Declaration provided both a moral and legal framework that reinforced its postwar humanitarian policy and informed its opposition to forced repatriation during the early Cold War.

It is worth noting that the state coups in Central and Eastern European countries between 1944 and 1948, which resulted in the establishment of pro-communist regimes, represented unilateral violations by Moscow of the Yalta and Potsdam agreements. These events became some of the most critical factors leading to the onset of the Cold War and the formation of a bipolar world order. In diplomatic circles, the term "postwar foreign policy mistakes of the United States" was soon openly acknowledged. US Ambassador to Hungary Arthur Schoenfeld attempted to explain the rapid Sovietization of Central and Eastern Europe as stemming from a naïve belief in the United Nations' ability to resist "Soviet imperialism" and from a flawed assessment of the position of non–communist elements within coalition governments [11, p. 554].

Shortly after the communist coup in Czechoslovakia, political refugees began arriving illegally in the American zone of Germany. At home, they were branded with the derogatory label "deflectors," and authorities submitted extradition requests for them. In response to a protest note from the new Prague regime, General Lucius Clay declared on March 10, 1948, that while the American authorities would not permit the formation of exile government structures, they would also not return refugees to their countries of origin. Among the first to arrive in Frankfurt was the former Czechoslovak Minister of Health, Adolf Procházka, whom the new leader, Klement Gottwald, publicly denounced as an "agent of foreign reaction" [12, p. 14]. Procházka was one of the twelve ministers in Gottwald's cabinet who, in February 1948, rashly resigned in protest. Contrary to their expectations, this move did not lead to new elections but instead opened the path to communist power consolidation. After arriving in the United States, Procházka continued his civic and political activities and became the head of the Central European Christian Democratic Union in 1950 [13, p. 334].

That same year, other former government officials also managed amid great difficulty to reach the United States. Among them were Mikuláš Franek, Minister of Unification; Štefan Kočvara, Deputy Prime Minister; Hubert Ripka, Minister of Foreign Trade; Jaroslav Stránský, Minister of Education; Petr Zenkl, Deputy Prime Minister; and Václav Majer, Minister of Food. Notably, Jaroslav Stránský crossed the Czechoslovak-German border with his son in a car belonging to the American consul.

However, not all opponents of the new regime managed to leave Czechoslovakia. In March 1948, Minister of Posts František Hála and Deputy Prime Minister Jan Šrámek were detained while attempting to leave the country and placed under house arrest. General Karel Janoušek was sentenced to 19 years in prison for attempting to flee, while former Minister of Justice Prokop Drtina received a 15-year sentence after a failed suicide attempt [8, p. 238].

In the first six months following the communist coup in Czechoslovakia, an average of 75 individuals per day fled the country to the American zone in Germany, bringing the total to approximately 12,000 people. Most of the escapees crossed through forests, although some swam across the Danube River or hijacked airplanes. Illegal entrants were housed in a military camp in Ludwigsburg. Given that the majority were young people, an "exile university" was established in the camp, involving 20 former professors and 300 students. In addition, American camps hosted Czech

war veterans who refused to return home — 250 members of the British Royal Air Force, 600 soldiers from the Czechoslovak army-in-exile, and 800 civil servants. Some of them emigrated further west, while others remained in Germany. As of October 1, 1948, there were 4,131 individuals from Czechoslovakia in American military camps in Germany, around 1,000 in the Austrian occupation zone, and approximately 2,000 in Italy [14, p. 2].

On April 16, 1948, US diplomat Robert Murphy requested clarification from the State Department regarding the growing influx of Czech nationals into the American occupation zone and their future status. By late March 1948, their numbers had reached 200 persons per day, arriving in a destitute state and being temporarily supported by local German refugee aid commissions. Murphy proposed securing financial support from the Czech émigré community in the United States and involving the Preparatory Commission for the International Refugee Organization (PCIRO) in resettling them in other countries [1]. On July 4, 1948, Secretary of State George C. Marshall instructed the US consulate in Geneva and IRO director William H. Tuck to engage PCIRO in providing protection for bona fide [2] Czech refugees who had arrived after February 1, 1948, due to fear of persecution. He emphasized that this was an exceptional situation caused by the communist coup. The continued presence of these individuals in Germany, given the recent expulsion of 1,750,000 Sudeten Germans by the Czechoslovak authorities and the potential for ethnic tensions, was viewed as a security concern. However, the Department of State did not consider the involvement of voluntary relief agencies a viable solution [3]. On August 4, 1948, General Lucius Clay signed an agreement with William Tuck under which the IRO assumed responsibility for this category of refugees in cases of serious medical emergencies.

In addition to well-known politicians, high-ranking military officials and diplomats also left the country. On March 29, 1948, Brigadier General František Moravec fled from Czechoslovakia to Germany. Moravec, who had previously organized the assassination of Reinhard Heydrich, possessed intelligence skills that were of interest to the American services. US Counterintelligence Corps Colonel Charles Katek recruited him to assist in agent training. In 1954, Moravec immigrated to the United States, where he served as a consultant to the US Department of Defense.

In 1949, Czechoslovak diplomat Josef Korbel, a former ambassador to Yugoslavia and member of the United Nations Commission on the Kashmir issue, applied for political asylum in the United States. After receiving a favorable response, he was awarded a Rockefeller Foundation grant and invited to teach international relations at the University of Denver [15, p. 349].

---

1 National Archives and Records Administration (NARA), National Archives at College Park (NACP), Maryland. RG 59, S. IRO and DPC, I. DPC, B. 8, Incoming telegram from R. Murphy to DOS concerning Czech Refugees in US Zone, April 16, 1948, n/a.

2 Good faith.

3 NARA NACP, Maryland. RG 59, S. IRO and DPC, I. DPC, B. 8, Outgoing telegram from the Secretary of State G. Marshall to US Consulate in Geneva concerning Czech Refugees in US Zone, June 4, 1948, n/a.

On May 16, 1950, Czechoslovakia's representative to the United Nations, Vladimír Houdek, resigned from his post and applied for political asylum in the United States [16, p. 14]. Although US law prohibited the admission of communists, the Attorney General could consider exceptional cases. Houdek's predecessor, Jan Papánek, accused him of making the request only under threat of recall and arrest. Papánek himself had refused to recognize the communist regime and remained at his post until the end of his mandate in 1950, after which he stayed in the United States. While in exile, he founded the American Relief Fund for Czechoslovak Refugees and became involved with Amnesty International and CARE.

It is worth noting that during the first three years of communist rule in Czechoslovakia (March 1947 — March 1950), a total of 236,000 citizens fled to the West for political reasons. Among them were 35 members of parliament, 12 ambassadors and ministers, 12 consuls general, nearly one hundred lower-ranking diplomats, and 18 generals of the army and air force [3, p. 333].

The establishment of pro-Soviet regimes in other Eastern European countries was inevitably accompanied by the emergence of significant groups of political refugees. On October 17, 1947, anticipating imminent arrest, Polish Deputy Prime Minister Stanisław Mikołajczyk sought assistance from the US embassy. Three days later, he was secretly evacuated from Gdynia aboard the ship *Batavia* and eventually arrived in the United States via London [17, p. 819—820]. Polish scholar Marek Latynski suggested that Mikołajczyk's hasty departure may have been a deliberate provocation orchestrated by the communist authorities aimed at discrediting the politician. According to Latynski, the spread of a "cowardly" image hindered the former head of the London-based Polish government-in-exile from becoming a leading figure among Polish émigrés in the West [17, p. 861]. In contrast, Petar Vandić emphasized Mikołajczyk's efforts to establish an alternative émigré center in the United States, independent of the ones in London and Paris [4, p. 322—323].

Earlier, in 1945, American diplomats were involved in the evacuation of the Bulgarian Agrarian National Union leader Georgi "Gemeto" Dimitrov from Bulgaria. On May 23, 1945, Dimitrov escaped from house arrest and took refuge at the villa of US diplomatic representative Maynard Barnes in Sofia, where he was surrounded by Soviet military personnel. After a three–month diplomatic standoff, on September 5, 1945, Dimitrov was allowed to leave for France. In 1947, while residing in the United States, he became head of the Bulgarian National Committee [18, p. 42].

During a foreign visit to Switzerland, Hungarian Prime Minister Ferenc Nagy was effectively barred by Communist Party representatives from returning home and was forced to sign a letter of resignation [5, p. 329]. He soon received political asylum in the United States. Royalties from his memoirs, published in 1948 by McMillan, enabled him to purchase a residence in Herndon, Virginia [19, p. 294].

Hungarian Minister of Finance Miklós Nyáradi defected during a foreign visit in November 1948 and was later resettled in the United States [20, p. 169]. Following his defection, Nyáradi was interrogated for two days at the US embassy in Bern. The result was a 72-page report detailing the nature of economic relations between Moscow and

Budapest. In particular, the former official exposed Soviet methods of exerting control over Hungary's economy, using as an example the course of negotiations with the USSR from May to December 1947. Notably, Soviet General Vsevolod Merkulov demanded the establishment of joint enterprises financed by Hungarian resources [21, p. 23].

In December 1948, former Hungarian Minister of Defense Albert Bartha fled through the forests near Sopron into Austria. The United States did not immediately grant him political asylum, and the retired official spent some time living in Belgium and Venezuela. Minister of Industry Antal Bán migrated to Switzerland, while former Minister of Finance and Ambassador to Switzerland Ferenc Gordon departed for Argentina.

Romanian former Prime Minister Nicolae Rădescu managed to escape to the United States in June 1946 through the British Embassy. There, he gathered a circle of political émigrés. Following the Sovietization of Romania, he was sentenced in absentia to two years of forced labor during the show trial of the "National Resistance Movement." While in exile in 1949, he became the head of the Romanian National Committee (RNC). The following year, due to internal disagreements, he left the RNC and established the League of Free Romanians [6, p. 151], through which he awarded scholarships to young Romanian exiles.

One of the activists of the League of Free Romanians, Vintilă Brătianu, had already been sentenced in 1946 by the Romanian communist authorities on charges of high treason. The son of a former Romanian prime minister subsequently fled to the West and arrived in the United States in 1949. However, on March 23, 1950, the US Immigration and Naturalization Service arrested Brătianu, his wife, and two daughters for overstaying their visitor visas and initiated deportation procedures [22, p. 25]. American authorities responded to the situation with understanding and proceeded with the case very slowly. Republican Senator from Ohio, Robert Taft, introduced a bill to allow the political opponent to remain in the country.

In addition, former Romanian Foreign Minister Constantin Vișoianu relocated to the United States, where he became one of the leading figures of the Romanian émigré community and headed the Romanian National Committee. Minister of Culture Constantin Burducea fled through Yugoslavia to Italy, where, with American support, he was interned in a refugee camp before emigrating to Argentina [23, p. 218]. Romanian economist Nicholas Georgescu-Roegen, aided by the Jewish community, fled Romania with forged documents, hiding in the hold of a ship to reach Turkey. From there, he traveled through France to the United States, where he began teaching economics at Harvard University and Vanderbilt University in Nashville [9, p. 133].

A key focus of the US Department of State was the financial support of émigré organizations created by "refugees from the Iron Curtain countries". One of the first to receive American state funding was the organization of Petr Zenkl — the Council of Free Czechoslovakia, founded on February 25, 1949, in Washington, D.C. The council included 174 exiled politicians, with Slovak representative Jozef Lettrich serving as vice-chairman [24, p. 272]. The Council unsuccessfully claimed the rights of a government-in-exile for Czechs and Slovaks and sent appeals to 39 countries. Additional support

was provided to the Hungarian National Council, established in Washington in 1947 by Monsignor Béla Varga, former speaker of the Hungarian parliament.

It is noteworthy that refugees seeking entry into the United States came from various walks of life, including prominent Romanian industrialist Nicolae Malaxa, owner of metallurgical and engineering plants; Nesti Kopali, head of the Rome-based station of the Albanian secret police Sigurimi; and Vladko Maček, leader of the Croatian Peasant Party. The methods of escape to the West were diverse. For instance, in March 1950, eight Czechoslovak pilots hijacked three airplanes and, along with 58 passengers, flew them to the American occupation zone in Germany. The United States refused to extradite them to the Prague regime for prosecution and granted them political asylum. In response, Czechoslovak diplomats accused the US of "employing Nazi Gestapo methods" [25, p. 1]. American diplomats countered that, under international law, they could not extradite individuals in the absence of a criminal offense.

One of the highest-profile episodes involving escapees from the Soviet Union was the so-called "Kosenkina affair." Oksana Kosenkina, a chemistry teacher at a Soviet school in New York, became the center of a major diplomatic incident between the United States and the USSR. In July 1948, anticipating a forced recall to the Soviet Union, Kosenkina fled to a farm owned by the Tolstoy Foundation [26, p. 18]. However, five days later, she wrote a letter to the Soviet Consul General, Yakov Lomakin, who subsequently transported her to the Soviet embassy and held a widely publicized press conference. On August 12, 1948, Kosenkina escaped from the embassy by jumping out of a third-story window and thereafter remained in the United States [27, p. 84].

The Kosenkina affair triggered a diplomatic scandal. Accused of kidnapping, Consul Lomakin was declared persona non grata. In retaliation, the Soviet Union broke off negotiations concerning Berlin, shut down the US consulates in Leningrad and Vladivostok, and the United States responded by closing the Soviet consulates in New York and San Francisco. Consular relations between the two powers were not restored for another 24 years.

Not only regime opponents were forced to flee. In 1950, Ulrich Noack, a West German intellectual who advocated for compromise with the USSR and the neutrality of Germany, found himself under threat of arrest while in East Germany. A professor of history at the University of Würzburg, he had been invited to deliver a series of lectures at the Administrative Academy in Forst Zinna near Berlin. However, after his first lecture, he was accused of "inciting psychological warfare," and the remainder of the lecture series was canceled. Noack claimed he had learned of communist plans to launch a military invasion of West Germany following orchestrated uprisings there [28, p. 4].

Among the escapees was also Wolfgang Leonhard, a prominent party ideologue of the East German regime. In March 1949, he fled East Germany through Czechoslovakia to Yugoslavia. A year later, he resettled in West Germany and was later invited to lecture at leading American universities, including Oxford, Columbia, and Yale.

Relations among the four occupying powers in Germany deteriorated sharply during the Berlin Crisis of 1948. In the final months of that year, on the eve of the So-

viet blockade, approximately 5,000 Jews and some anti–communists from Hungary, Czechoslovakia, and Yugoslavia fled to West Berlin [29, p. 5].

The fate of the escapees varied significantly. In the American-occupied zone of Austria, refugees received food and shelter from the US Army for ten days. In Vienna and Linz, a screening process was conducted: some refugees from behind the Iron Curtain were granted refugee status, while those discovered to have ties with Soviet intelligence services were deported back. Individuals without means of subsistence were sent to a transit center in Salzburg maintained by the Austrian government, where they were assigned vacancies for agricultural or construction work. Those who refused employment were transferred to DP camps, where they awaited assistance from volunteer agencies. Migration activity was seasonal. By the early 1950s, unlike in 1945—1946, Jewish migrants accounted for only 10 % of those fleeing[4].

As of November 1, 1951, Austria hosted 211,000 ethnic Germans (*Volksdeutsche*) and 53,000 refugees from Iron Curtain countries, including 103,000 and 18,000 persons respectively in the American zone[5]. Assistance to these "new refugees" was provided jointly by military authorities, Austrian officials, and voluntary organizations. The primary solutions considered were employment in Austria or Germany, or enlistment in the US Army or NATO forces. Resettlement programs for "refugees from communism" were no longer on the table, as by the early 1950s, the United States had admitted approximately 400,000 displaced persons under the Displaced Persons Act of 1948 and its 1950 amendments, effectively fulfilling its legislated quotas. Australia's International Refugee Organization (IRO)-sponsored migration program, launched in 1947, had also reached its planned intake of around 170,000 European migrants by 1951, prompting a gradual shift toward selective admission based on occupational needs, particularly in agriculture and heavy industry [30, p. 22]. Canada maintained a more flexible intake structure but retained ethnic and occupational preferences. Between 1947 and 1953, Canadian immigration authorities admitted roughly 186,000 displaced persons, with a marked preference for ethnic Germans from Eastern Europe and the Baltic region, in part due to perceived cultural compatibility and rural labor shortages.

Several Latin American states — notably Argentina, Brazil, Chile, and Venezuela — implemented targeted migration schemes in the late 1940s that likewise prioritized ethnic Germans and skilled technical workers. Argentina's Perón government, for example, used refugee admissions both to boost industrial capacity and to signal an anti-communist stance, while simultaneously maintaining informal channels for politically vetted migrants from Eastern Europe. Brazil's policy favored agricultural settlers of European origin, reflecting demographic engineering goals in sparsely populated rural areas.

---

[4] Ibid. RG 59, S. IRO and DPC, I. DPC, B. 7, Letter from US Deputy Commissioner for Austria Coburn Kidd to DOS concerning treatment of Iron Curtain Refugees in Austria, October 19, 1951, n/a.

[5] Ibid. B. 1, Letter from Deputy High Commissioner Walter Dowling to DOS concerning Refugee situation in Austria, December 27, 1951, June 2, 1950, p. 6.

These patterns reveal a common feature: while the United States and its allies publicly upheld the humanitarian principle of asylum, actual admission policies were shaped by a combination of domestic economic needs, demographic planning, and the geopolitical calculus of the early Cold War.

In total, after the rise of the pro-communist regime in Hungary, about 10,000 people fled the country; 50,000 left Czechoslovakia; nearly one million Poles and 400,000 Finns were displaced from territories that were annexed by the Soviet Union. Additionally, between 1949 and 1952, approximately 200,000 ethnic Turks were expelled by Bulgaria's communist regime [1, p. 214].

The phenomenon of mass emigration from Eastern Bloc countries became known in journalism and historiography as *Republikflucht* ("Flight from the Republic"). In 1949 alone, 129,000 individuals from Eastern Europe applied for political asylum in West Germany. The following year, in 1950, the number of *Republikflüchtlinge* reached 197,000; in 1951, 165,000; and in 1952, 182,000 [31, p. 260]. The threat of mass migration forced East Germany's leadership in 1952 to seal the inner-German border with the Federal Republic. Nevertheless, despite these measures, the number of escapees continued to grow. As a result, on June 30, 1952, the West German government began construction of the large reception camp Marienfelde, intended for the temporary housing of refugees from the German Democratic Republic (GDR).

The decision to construct the Marienfelde reception camp was part of a broader West German strategy to manage the influx of "new refugees" from the GDR and other Eastern Bloc states. West Berlin, as an exclave within East German territory, served as a principal transit point for escapees before the erection of the Berlin Wall in 1961. The camp was designed not only as a humanitarian facility but also as an instrument of political messaging, demonstrating the Federal Republic's willingness to provide shelter and support for those rejecting communist regimes. Coordination with the United States was implicit, as American authorities provided financial assistance and logistical expertise, particularly in the camp's initial screening and documentation processes. The facility's primary residents were East German citizens — including political dissidents, professionals, and families — but it also housed escapees from Czechoslovakia, Poland, and Hungary who had reached West Berlin through various routes[6].

In contrast, by the early 1950s, the Czechoslovak authorities had successfully curbed the flow of refugees. The peak figure of nearly a quarter of a million escapees

[6] Between 1953 and 1990, Marienfelde processed approximately 1.35 million individuals, most of whom were granted expedited residency and integration support in the Federal Republic. The camp's procedures included political debriefings, health checks, vocational placement, and orientation programs aimed at rapid assimilation into West German society. Following German reunification in 1990, the Marienfelde facility was formally closed as a reception center. Part of the site was converted into the Marienfelde Refugee Center Museum, which documents the history of escape and migration during the Cold War. In the mid-2010s, amid the European migrant crisis, sections of the former camp were temporarily repurposed to accommodate refugees from Syria and other conflict zones, underscoring the continued relevance of its legacy in German and European refugee policy.

between 1947 and 1950 was not reached again over the next four decades. As part of Operation "Kámen" ("Stone"), the Czechoslovak secret police implemented a series of countermeasures. In 1950, following the defection of Stanislav Liška, commander of the State Security (ŠtB) post in Všeruby, American officials learned of the operation [3, p. 341]. During his interrogation at the refugee camp in Ludwigsburg, the former security officer revealed that the Prague regime had effectively sealed its borders through agent infiltration and the use of decoy guides.

It is also important to note that Eastern Bloc intelligence services attempted to exploit Cold War refugees for their own ends. US intelligence reported that the German Communist Party was seeking to "gain political capital" by conducting propaganda among German expellees. In February 1948, agents discovered that party members in Hesse had received instructions to undermine centrist parties and promote radicalization and polarization among the refugee population [7]. In 1950, intelligence sources uncovered Soviet plans to exploit the issue of political refugees to destabilize the Federal Republic. On September 29, 1950, German police launched a series of preventive actions to avert anticipated worker unrest in the Ruhr region [32, p. 7]. Hamburg and Cologne were identified as the likely centers of agitation. During that month, the influx of "refugees from the East" doubled, reaching 1,000 persons per day. Numerous Soviet agents, disguised as political refugees, attempted to infiltrate Cologne, the hometown of Chancellor Konrad Adenauer. Consequently, local authorities temporarily banned mass gatherings and increased the presence of police forces.

When evidence emerged of the Soviet secret services exploiting political refugees for their own purposes in North America, scandals erupted–among the most notorious was the "Leshchenko case." On April 23, 1949, Canadian authorities announced the arrest of Dmytro Leshchenko, who had entered the country under false documents as a Latvian displaced person named Dymitro Laksdo and was working on the railways. The operation led to the uncovering of a spy network of twenty individuals operating in both Canada and the United States. Thanks to the exposure, nine individuals suspected of espionage on behalf of the USSR were arrested in New York [33, p. 3].

Since the USSR and its satellite states did not join the International Refugee Organization, the United States made efforts to extend IRO's protection and assistance to refugees from communist regimes. At an IRO meeting on May 29, 1950, it was estimated that 10,000 refugees had fled from communist Eastern Europe in the previous seven months [34, p. 1]. In the summer of 1949, the IRO decided that new refugees who had arrived in Germany, Austria, or Italy after October 15, 1949, would be granted legal protection but would not be eligible for material assistance, access to refugee camps, or participation in the organization's overseas transportation programs.

As the issue of expanding the IRO's jurisdiction was regularly raised, Director-General J. Donald Kingsley planned to discuss the matter of "refugees from commu-

[7] NARA NACP, Maryland. RG 59, S. IRO and DPC, I. DPC, B. 8, Letter from the political officer G. Offie to the Honorable the Secretary of State concerning KPD activities in Hesse among Refugees, March 30, 1948, n/a.

nism" with the US Department of State. At the IRO Executive Committee meeting on January 28, 1949, discussions included proposals to extend the organization's mandate to cover Albanian and satellite–state refugees in Greece, Italian-origin migrants from Venezia Giulia and Istria, as well as those in the American-British zone of Trieste [8].

Turkey was the first country to seek international support for its role in assisting political refugees. Turkish authorities provided asylum to individuals fleeing Balkan countries — mainly diplomats and military personnel who had become stateless after refusing to serve the newly established communist governments in Eastern Europe [9]. In cases where the escapees did not participate in American or Australian resettlement programs for displaced persons, Latin American embassies increased their involvement: Argentina issued visas to Romanians and Hungarians, while Brazil assisted Bulgarians, Albanians, Greeks, and Iranians. In consultations with Kingsley, US diplomats encouraged Turkish accession to the IRO to better address the refugee situation. However, the United States did not consider Balkan refugees in Turkey to be a valuable or priority source of intelligence.

Greece became the second country involved in this process. American diplomats encouraged Greek officials to adopt Turkey's "open-door" policy toward political refugees from the Eastern Bloc. Specifically, the US State Department recommended that Greece follow Turkey's example, which had officially declared its readiness to accept Bulgarian political refugees. In the autumn of 1947, eight deputies from the opposition Agrarian Party managed to flee across the Turkish border [35, p. 321]. Later, the Greek General Staff was advised to pursue a similar approach by Karl Rankin, the American embassy counselor in Athens. The Greek government expressed willingness to begin accepting refugees, provided that adequate funding was secured and security concerns were addressed [10]. Previously, Greek authorities had agreed only to serve as a transit country and not a host for large groups of refugees, especially given that 700,000 Greeks had become internally displaced persons as a result of the country's civil war.

On July 13, 1948, US Ambassador to France Jefferson Caffery reported an appeal from the International Rescue and Relief Committee concerning the fate of 1,200 refugees from Yugoslavia, Romania, and Albania residing in the Greek camp at Lavrion. These escapees from communist tyranny complained about the appalling living conditions and the "senseless deaths" of fellow inmates. Between September 1946 and April 1947, twenty refugees reportedly died while performing hard labor under the supervision of Greek communists [11]. Additionally, the refugees from the Eastern Bloc requested an inspection by the International Refugee Organization.

---

[8] Ibid. RG 59, S. IRO and DPC, I. IRO, B. 8, Incoming telegram from US Consul in Geneva, Mr. Troutman, to the Secretary of State, January 30, 1949, n/a.

[9] Ibid. M 1284, R. 70, Letter from US Consul General in Istanbul John J. MacDonald to US Department of State concerning Balkan Refugees in Istanbul, April 19, 1949, img. 50—53.

[10] Ibid. RG 59, S. IRO and DPC, I. IRO, B. 8, Letter from Counselor of US embassy in Athens Karl Lott Rankin to the Secretary of State, July 13, 1948, n/a.

[11] Ibid. Letter from US Ambassador to Paris Jefferson Caffery to the Secretary of State, July 13, 1948, n/a.

In December 1948, a meeting was held by the IRO to address the issue of refugees from communist countries residing in Greece [12]. Attendees included IRO Director-General William H. Tuck, Chief of the IRO's Washington Office General Walter Wood, George Warren, and Leonard Cromie (the US State Department's officer responsible for Greek, Turkish, and Iranian affairs). At that time, Greece hosted 3,000 Greek-speaking refugees from Albania, 600 Albanians, 300 individuals from Yugoslavia, 300 from Bulgaria, and 30 from Romania. Following a formal request from Greek authorities, the IRO's Rome branch agreed to assume responsibility for their care. The Greek government was preparing documentation to seek compensation for expenses incurred from the IRO.

George Warren expressed reservations about this approach, questioning the administrative capacity of the Greek side and recommending that internally displaced persons — Greek citizens displaced by the civil war — be included in the list of those eligible for IRO assistance to incentivize Greek cooperation. In turn, Leonard Cromie emphasized that a key political priority for the Greek authorities should be to conduct their own refugee screening procedures to detect potential communist agents. At the same time, the establishment of adequate living conditions for the escapees was viewed as a matter of the country's international prestige.

The issue of Eastern European refugees also remained relevant in Zone A of the Free Territory of Trieste. In October 1949, Charles Baldwin, the US political advisor in Trieste, proposed categorizing migrants into three groups. The first group included those who had arrived from Istria after December 1947 (between 15,000 and 30,000 individuals), most of whom qualified for Italian citizenship. For those who did not meet the criteria, American diplomats, following recommendations from the Zone A Planning Section and the Welfare Department of the Allied Military Government, advised in June 1949 that they seek assistance from the IRO and the Italian government. US officials unsuccessfully encouraged Italian authorities to develop a postwar aid program for former residents of Italy's lost territories. As a result, on September 16, 1949, the Zone A Allied Command Council decided to assume moral responsibility for the remaining refugees in Trieste, designating them as "Istrian refugees."

The second group consisted of political refugees from Eastern Europe (3,200 individuals). The US State Department anticipated a continued influx of such refugees and advised their temporary support by the IRO. After the organization's mandate ended, the expectation was for support to shift to the Intergovernmental Committee for European Migration (ICEM).

The third group comprised persons arriving from Yugoslavia's Zone B (both Yugoslavs and Italians). In this case, US officials expected an increase in the number of refugees from Yugoslavia should President Josip Broz Tito be removed from power [13].

[12] Ibid. M 1284, R. 70, Memorandum of Conversation concerning IRO plans regarding care of Refugees in Greece, December 31. 1948, img. 1—2.

[13] Ibid. RG 59, S. IRO and DPC, I. DPC, B. 11, Letter from US Political Adviser in Trieste Charles F. Baldwin to DOS concerning The Refugee problem in the British / United States Zone in Free Territory of Trieste, October 28, 1949, p. 1—10.

In a telegram dated February 16, 1950, Secretary of State Dean Acheson emphasized that refugees from Eastern Bloc countries in Trieste should be accepted. His reasoning extended beyond humanitarian considerations to include their potential as valuable sources of information about life behind the Iron Curtain. Acheson did not see the transfer of refugees to Germany or the extension of IRO jurisdiction as viable solutions. Instead, he considered the best course of action to be the transfer of responsibility for the refugees to the Italian authorities. He further expressed hope for the Italians' lenient treatment of migrants crossing from Yugoslavia. To address the issue of the "new refugees," Acheson advised the US political advisor to gain the support of the British military governor of the Anglo-American zone of Trieste, General Terence Airey [14].

Two potential solutions to the influx of Central and Eastern European refugees into the Anglo-American zone of the Free Territory of Trieste were proposed in a memorandum by General Clyde Eddleman. He suggested that the Allies should either accept all refugees or none at all. In August 1950, US Political Advisor in Trieste Leonard Unger reported to Washington on the main groups of refugees. On one hand, there were voluntary émigrés from the Eastern Bloc (Yugoslavs, Bulgarians, Hungarians, Romanians); on the other, there were forced deportees, such as White émigrés expelled by the Yugoslav government [15].

As of September 30, 1950, the Allied Military Government's refugee center in Trieste hosted 2,790 individuals. Among them, 955 were stateless Russians, 292 were citizens of the Federal People's Republic of Yugoslavia, 226 were from Hungary, 184 were from Bulgaria, and 102 were from Romania [16].

The issue of "Iron Curtain refugees" was addressed in a July 1951 report prepared for the US National Security Council by Gordon First and George Warren. Future American actions to address the problem of European exiles, the authors argued, should focus on maximizing the use of IRO mechanisms and providing both moral and material support to refugees from communism [17]. In November 1951, the new US political advisor in Trieste, Donald Downs, reported growing despair among the refugees — many of whom, shortly after fleeing to the West, sought to return home. Downs described this phenomenon as the "first-month disillusionment": while escapees had expected to contribute actively to the anti-communist cause, they soon realized that their services were not in demand.

For example, amid rumors of a Romanian royal army being formed in Australia, Romanian defectors inquired about volunteering for military service in Korea. While support from voluntary agencies was limited, the Bulgarian National Committee re-

[14] Ibid. RG 59, S. IRO and DPC, I. DPC, B. 11, Outgoing telegram from the Secretary of State D. Acheson to US Political Advisor in Trieste, February 16, 1950, n/a.

[15] Ibid. B. 11, Letter from US Political Adviser in Trieste Leonard Unger to DOS concerning Eastern European Refugee Problem, August 8, 1950, n/a.

[16] Ibid. Letter from US Political Adviser in Trieste Leonard Unger to DOS concerning Movement of Eastern European Refugees into British / United States Zone in Free Territory of Trieste during September 1950, October 23, 1950, n/a.

[17] Ibid. RG 59, S. IRO and DPC, I. IRO, B. 1, Draft NSC Paper concerning IRO, July 21, 1951, n/a.

mained relatively active, with some financial assistance provided by the World Council of Churches. However, these efforts were largely undermined by poor living conditions in the Allied military camps and the absence of any legal or material support frameworks. This group of refugees fell outside the temporal and geographic criteria for both the US Displaced Persons Program and the IRO mandate. Among the reasons cited for return were the realization that Western Allies would neither liberate their homelands from communism nor provide them with career opportunities in the new world. Within a year, twenty Hungarian and three Bulgarian refugees accepted amnesty, and some Yugoslav refugees agreed to voluntary repatriation [18].

Soviet propaganda placed considerable emphasis on fostering depressive sentiments among refugees and displaced persons. It actively exploited nostalgic emotions and disseminated narratives about the supposed improvements in living conditions in the USSR and the Eastern Bloc. Stalinist propagandists frequently accused Western occupation authorities of forcibly detaining Soviet citizens. For instance, an article published in *Vechernyaya Moskva* on September 8, 1949, likened displaced persons camps to slave markets, where foreign corporations allegedly scouted for manual laborers. The article claimed that "victims of capitalist exploitation" were being recruited solely for unskilled and physically demanding labor [19].

Another key outlet for Soviet propaganda was *The New Times*, a multilingual magazine supplement to the newspaper *Trud*, published in four foreign languages. In its pages, the Kremlin "troubadours" asserted that the International Refugee Organization had failed to fulfill its mandate and had effectively become a "slave market and a center for recruiting spies and organizing subversive activity" [36, p. 10]. Additional accusations were leveled against the IRO, claiming that it had joined other institutions such as the International Labour Organization, UNESCO, and World Health Organization in becoming an instrument of the "Anglo-American bloc" in its struggle against the "people's democracies." Particular criticism was directed at the IRO's Austrian mission, whose staff Soviet propagandists accused of "selling cheap labor" instead of repatriating "former victims of fascist enslavement." A notable shift in rhetoric could be observed: whereas earlier Soviet journalists had accused the IRO of "harboring criminals" in DP camps, they now framed the issue as one of "kidnapping Soviet citizens" and "tearing them apart from their families" [37] [20]. In response, US High Commissioner for Germany John J. McCloy called on the State Department to counter Soviet attempts to discredit the IRO.

By the late 1940s, the Soviet propaganda apparatus had adopted an increasingly aggressive posture. On December 1, 1948, the *Literaturnaya Gazeta* published a poem by Sergei Mikhalkov, author of the Soviet national anthem's lyrics, entitled "We Accuse!" [38, p. 9]. The following year, Mikhalkov penned a play titled *I Want to Go Home!*, which won the Stalin Prize (Second Class) in 1950. The play was adapted into a film directed

[18] Ibid. Letter from Acting US Political Adviser in Trieste, Donald P. Downs, to DOS concerning some reasons why Soviet Orbit Refugees are disappointed in the West, November 7, 1951, n/a.

[19] Ibid. RG 59, S. IRO and DPC, I. IRO, B. 9, Telegram from US Ambassador to Moscow Alan G. Kirk to the Secretary of State, September 21, 1949, n/a.

[20] Ibid. Telegram from J. McCloy to the Secretary of State, June 20, 1950, n/a.

by Aleksandr Faintsimmer and Vladimir Legoshin at the Gorky Film Studio in Moscow. The resulting drama, *They Have a Motherland*, received high praise from Party leadership. In the film, Soviet agents locate an orphanage in Western Germany and return "forcibly held children" to their homeland. The film was awarded the Stalin Prize (Third Class) in 1950.

The Soviet Union also sought to promote its propaganda through international forums, including the United Nations. At a session of the UN Social Committee on November 11, 1949, in Lake Success, Soviet Ambassador to the United States Aleksandr Panyushkin accused the West of recruiting displaced persons as spies in communist countries [39, p. 7]. He also repeated traditional allegations of using DPs as cheap labor and subjecting them to physical coercion to prevent their return to the USSR. US representative, J. Donald Kingsley rejected these claims, noting that during eighteen months of IRO operations, more than half of the 66,000 repatriated individuals had returned to Poland, not the Soviet Union. Earlier, on October 15, 1949, at another session of the UN Social Committee, Panyushkin had accused Britain and the United States of "continuing Hitler's slave policy." This propagandistic trope was applied to the alleged "forced" presence of half a million Soviet citizens in DP camps [40, p. 2].

On February 2, 1952, the United Nations General Assembly rejected a Soviet-led initiative calling for the forced repatriation of Iron Curtain refugees. The vote tally stood at five in favor, thirty-four against, and fifteen abstentions. Soviet delegate Aleksei Pavlov accused the United States of forcibly detaining 20,000 individuals in Western Germany with the alleged support of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). The failed resolution also charged the United States with allegedly "recruiting former White Army officers into anti-Soviet armed formations."

In addition, the Soviet side exploited the mechanisms of the League of Red Cross Societies (LRCS) to propagate ideological myths and level accusations against the United States and other Western countries of "kidnapping children" and "forcibly separating families." On April 8, 1949, during a session of the Executive Committee of the LRCS held in Geneva, a resolution was adopted at the behest of the Soviet delegation regarding the repatriation of Soviet children [21]. National Red Cross societies in the United States, the United Kingdom, and France, alongside local governments, were called upon to facilitate the return of Soviet children under humanitarian pretexts, ostensibly to "reunite families."

In a subsequent appeal issued during a joint session of the Executive Committee of the LRCS and the Soviet Red Cross Association held in Geneva from October 12 to 14, 1949, the US State Department was urged to begin the immediate repatriation of Soviet children located in the American zones of Germany and Austria [22]. In May 1951, through the LRCS, a request was submitted to the administration of the British

[21] Ibid. RG 59, M 1284, R. 70, Letter from Secretary General of League of Red Cross Societies Federation of the National Red Cross Societies in Geneva B. de Rouge to the President of American National Red Cross Basil O'Connor concerning repatriation of Soviet children, April 26, 1949, img. 100—101.

[22] Ibid. RG 59, M 1284, R. 70, Letter Executive vice-president of the American National Red Cross to the Honorable the Secretary of State Dean C. Acheson concerning repatriation of Soviet children, April 26, 1949, img. 139.

occupation zone seeking permission for a Soviet delegation to locate and retrieve unaccompanied minors of Soviet origin. The British responded that they would consider such a delegation once the Soviet Union allowed a reciprocal mission to locate German children within its territory. The Soviet side failed to respond to this offer[23].

Soviet satellite states also employed the Red Cross platform for propaganda purposes. On October 20, 1950, during a congress in Monte Carlo, Czechoslovak delegate Dr. Jozef Skwaril accused the United States of conducting psychological warfare by preparing refugees for "revenge" that was allegedly imminent. He described West Germany as a "capitalist staging ground for a new war" [41, p. 9]. American delegate James Nicholson declined to engage with the accusations and instead called for a return to the forum's original humanitarian mandate. It is worth noting that the US consistently rejected Soviet allegations, stressing the voluntary nature of repatriation and highlighting the unprecedented scale of successful postwar repatriation efforts.

From 1944 to 1952, the United States progressively transformed its approach to refugees from Central and Eastern Europe, adapting it to the geopolitical realities of the early Cold War. Initially grounded in the multilateral humanitarianism of the late Roosevelt period, the policy evolved under Truman into a more targeted strategy in which refugee issues were integrated with foreign policy, security considerations, and ideological competition with the Soviet bloc.

By distinguishing between political refugees and displaced persons, US authorities crafted flexible legal approaches to avoid forced repatriation, using them to protect individuals at risk while also identifying those whose skills, political experience, or symbolic significance could serve Western interests. The endorsement of the Universal Declaration of Human Rights in 1948 reinforced the moral and legal legitimacy of these actions, particularly through its recognition of the right to seek asylum.

The United States worked closely with international organizations, allied governments, and émigré communities to implement resettlement programs that met both humanitarian obligations and strategic needs. While aligned with broader Western efforts, Washington's approach reflected distinct priorities, balancing moral responsibility with the practicalities of Cold War statecraft. Examples such as the Marienfelde reception center in West Germany illustrated the dual humanitarian and political dimensions of refugee assistance.

Soviet and satellite responses — including propaganda campaigns, diplomatic efforts, and infiltration of exile groups — underscored the contested nature of the refugee issue. High-profile cases could shift from individual tragedies to matters of international consequence, influencing public opinion and diplomatic relations.

Ultimately, US refugee policy in this period demonstrated how humanitarian protection and geopolitical strategy could be interwoven. By safeguarding those fleeing communist regimes while channeling their cause into a wider campaign to delegitimize Soviet influence, the United States turned the refugee question into an enduring instrument of influence in the emerging bipolar world order.

[23] Ibid. S. IRO and DPC, I. DPC, B. 7, Letter from the Chief of Displaced Populations Division at HICOG Guy J. Swope to DOS concerning children of alleged Soviet nationality in the British Zone, May 27, 1952, n/a.

REFERENCES

1. Loescher, G. Beyond charity. International cooperation and the global refugee crisis. New York, 1993.
2. Holborn, L. The international refugee organization: a specialized agency of the United Nations. London, 1956.
3. Lukes, I. Czechoslovak political exile in the Cold War: the early years. *The Polish Review.* 2002. 47(3): 332-343.
4. Wandycz, P. The Polish political emigration and the origins of the Cold War. *The Polish Review.* 2002. 47(3): 317-324.
5. Deák, I. Hungarian political emigration and the origins of the Cold War. *The Polish Review.* 2002. 47(3): 325-331.
6. Petraru, M. The history of the Romanian National Committee: 1947—1975. *The inauguration of organized political warfare: the Cold War organizations sponsored by the National Committee for a Free Europe.* Saint Helena, 2013. 121-198.
7. Albright, M. Prague winter: a personal story of remembrance and war 1937—1948. New York, 2012.
8. Moravec, F. Master of spies: the memoirs of General Frantisek Moravec. New York, 1975.
9. Georgescu-Roegen, N. Nicholas Georgescu-Roegen about himself. *Eminent economists: their life philosophies.* Cambridge, 1992. 128-159.
10. Kaminskyi, Ye. Polityka SShA shchodo Ukrainy: Vytoky. Kontseptualni osnovy. Praktychna evoliutsiia. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Камінський Є. Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. Київ, 1998].
11. Schoenfeld, H.F.A. Soviet imperialism in Hungary. *Foreign Affairs.* 1948. 26(3): 554-566.
12. US Reich zone bars Czech political units, won't oust refugees. *The Evening Star.* 1948. 70 (March 10): 14.
13. Rechcigl, M. Jr. Czech American timeline: chronology of milestones in the history of Czechs in America. Bloomington, 2013.
14. Roberts, C. Average of 75 Czechs crossing border daily into US zone. *The Evening Star.* 1948. 290 (October 16): 2.
15. Albright, M. Prague winter: a personal story of remembrance and war 1937—1948. New York, 2012.
16. Houdek. Refugee Czech Red, held likely to win asylum. *The Evening Star.* 1950. 152 (June 1): 14.
17. Łatyński, M. Nie paść na kolana: szkice o opozycji lat czterdziestych. Wrocław, 2002 [in Polish].
18. Valkenier, E.K. Eastern European refugees and exiles. *Journal of International Affairs.* 1957. 11(1): 37-47.
19. Eby, C. Hungary at war: civilians and soldiers in World War II. University Park, 1998.
20. East Central European migrations during the Cold War: a handbook. Berlin, 2019.
21. Gyula, H. The interrogation of Miklós Nyárádi at the American Legation in Bern in December 1948. *Betekintő*. 2019. 13(2): 5-23.
22. US reluctantly acts to deport son of Romanian ex-premier. *The Evening Star.* 1950. 83 (March 24): 25.
23. Leustean, L. Orthodoxy and the Cold War: religion and political power in Romania, 1947—65. London, 2009.
24. Lettrich, J. History of modern Slovakia. New York, 1955.
25. US rejects demand by Czechs for 8 who led mass air escape. Flyers are legitimate refugees, embassy note tells Prague regime. *The Evening Star.* 1950. 96 (April 6): 1.

26. Millen, W. She's godmother to displaced Russians. *The Evening Star.* 1951. 95 (April 5): 18.
27. Zacharias, E. Behind closed doors: the secret history of the Cold War. New York, 1950.
28. Advocate of compromise with Russia flees Red zone. *The Evening Star.* 1950. 90 (March 31): 4.
29. Kasischke, R. Berlin now haven for refugees. Thousands endure blockade hardships to escape political and religious prejudice. *The Sunday Star.* 1949. 1 (January 2): 5-6.
30. Neumann, K. Across the Seas: Australia's Response to Refugees. A History. Melbourne, Vic., 2015.
31. Tabori, P. The anatomy of exile: a semantic and historical study. London, 1972.
32. West German police prepare for outbreak of communist riots. *The Evening Star.* 1950. 272 (September 29): 7.
33. Veteran Soviet spy arrested by Canada; confesses activity. *The Sunday Star.* 1949. 114 (April 24): 3.
34. 10,000 refugees fled Red Bloc in 7 months, IRO officials report. Bar to material help for escapees laid to action by Council last summer. *The Evening Star*. 1950. 149 (May 29): 1.
35. Foreign relations of the United States. 1948. Vol. IV: Eastern Europe. The Soviet Union. Washington, 1974.
36. Yevgenyev, N. What some international bodies are really doing? *The New Times.* 1950. 13 (March 29): 10-12.
37. Crimes of contemporary slave traders. *The New Times.* 1950. 21.
38. Koltsov, M.V. Problema repatriatsii sovetskikh grazhdan v otnosheniiakh mezhdu SSSR i Velikobritaniei (1945—1950 gg.). *Vestnik YarGU*. 2011. 4(18): 5-9 [in Russian]. [Кольцов М.В. Проблема репатриации советских граждан в отношениях между СССР и Великобританией (1945—1950 гг.). *Вестник ЯрГУ.* Ярославль, 2011. Вып. 4(18). С. 5—9].
39. Soviet charges West uses DPs to spy on communist nations. *The Evening Star.* 1949. 310 (November 11): 7.
40. Britain and Russia trade slave charges in U.N. Committee. *The Sunday Star.* 1949. 289 (October 16): 2.
41. Czech accuses West of using refugees in 'war psychology'. *The Evening Star*. 1950. 293 (October 20): 9.

Received 11.08.2025

Володимир ЮШКЕВИЧ
кандидат історичних наук,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,
Київський інститут Національної гвардії України (Київ, Україна)
volodymyr_yushkevych@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-6338-8557

БІЖЕНЦІ ВІД КОМУНІЗМУ: ПОЛІТИКА США ЩОДО ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ З ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В УМОВАХ РАДЯНІЗАЦІЇ (1944—1952 рр.)

Мета — виявлення особливостей формування та реалізації політики США щодо політичної еміграції з країн Центральної та Східної Європи впродовж 1944—1952 рр. у контексті радянізації регіону та ескалації «холодної війни». У центрі уваги аналіз механізмів прийому, правового статусу, політичної обробки, символічного використання біженців від комунізму, котрі покидали новостворені соціалістичні держави. Розглянуто як стратегічні підходи Вашинґтона до проблеми політичної еміграції, так й окремі епізоди втечі урядов-

ців, дипломатів, військовиків, інтелектуалів із Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Румунії, Югославії та ін. Акцентовано на взаємодії американської адміністрації з емігрантськими комітетами, діяльності Міжнародної організації у справах біженців та дипломатичному конфлікті навколо репатріації. **Методологія.** Застосовано комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняння, діалектичний) і спеціальних (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний) методів історичного пізнання. Основним аналітичним інструментом виступає проблемно-хронологічний метод, що дає змогу простежити еволюцію політики США щодо біженців у визначених хронологічних межах і встановити кореляцію між політичними процесами у країнах Східного блоку й інституційними та дипломатичними реакціями у Вашинґтоні. Історико-порівняльний метод використано як допоміжний — для виявлення відмінностей у національних підходах США та їхніх союзників. **Наукова новизна** полягає в комплексному аналізі ролі Сполучених Штатів у розв'язанні проблеми політичної еміграції з Центральної і Східної Європи як важливої складової американської стратегії протидії радянському впливу на континенті. Вперше в українській історіографії узагальнено політичні, безпекові й гуманітарні аспекти цієї політики з опорою на широке коло архівних джерел. **Висновки.** У 1944—1952 рр. підхід США до біженців із країн комуністичного блоку Центральної та Східної Європи поєднував надання гуманітарної допомоги зі стратегічним розрахунком. Первісно сформована в межах багатосторонніх повоєнних програм підтримки, ця політика поступово набувала рис інструмента геополітичного протистояння, інтегруючи питання захисту біженців у ширший комплекс політичних, інформаційних, дипломатичних заходів. Ухвалення 1948 р. Загальної декларації прав людини надало додаткових правових і моральних підстав для відмови від примусової репатріації, тоді як вибіркові програми переселення орієнтувалися на осіб, чий політичний, професійний або символічний потенціал міг зміцнити позиції Заходу. Такий подвійний підхід утвердив Сполучені Штати як одного з провідних захисників тих, хто рятувався від тоталітарних режимів, і водночас як активного суб'єкта ідеологічного протиборства, яке визначало параметри формування повоєнного міжнародного порядку.

***Ключові слова**: США, політична еміграція, біженці від комунізму, переміщені особи, «холодна війна», Міжнародна організація у справах біженців, Центральна та Східна Європа, дипломатія.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.098
УДК 94:343.261:323.282(470)

Ксенія КУЗІНА
кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії державного терору радянської доби,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
kuzinakseniya@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-7804-5469

АРЕШТИ ДРУЖИН СПІВРОБІТНИКІВ НКВС ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ ТА ЇХ РЕАБІЛІТАЦІЯ В 1950-х рр. *

Мета — проаналізувати досвід жінок — дружин «чекістів», котрі опинилися за ґратами після арешту їхніх чоловіків у 1937—1938 рр., а також тих, яким тоді вдалося уникнути ув'язнення. Розкриваються особливості процесу їх реабілітації у другій половині 1950-х рр. **Методологія** базується на концепції множинності жіночого досвіду. В дослідженні використано інструментарій соціальної антропології. **Висновки.** Досвіди заарештованих дружин енкавеесівців розглядаються в контексті репресивної політики та як частина історії репресованих жінок. Кампанія «чистки» НКВС у 1937—1938 рр. супроводжувалась арештами дружин співробітників цього відомства. Підставами слугували найперше родинні зв'язки, а ще «шпигунство», «участь в антирадянських організаціях» тощо. Розглянуто також досвід жінок, яким пощастило не зазнати ув'язнення, навіть попри арешт чоловіків. Поведінкові стратегії дружин в екстремальних умовах були варіативними: від покори та сприйняття до незгоди й опору. В радянських реаліях усі ці жінки носили тавро «дружин ворогів народу». У другій половині 1950-х рр. можливос-

* Дослідження виконане в рамках наукової теми «Історія ґендерного й політичного насилля: Жінки в радянському репресивному апараті (1920—1940-ті рр.)» за підтримки програми PAUSE та Національного інституту демографічних досліджень (Франція).

Цитування: Кузіна К. Арешти дружин співробітників НКВС під час Великого терору та їх реабілітація в 1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 98—117. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.098

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

тями реабілітації, а також відновлення деяких майнових прав намагалися скористатися не лише репресовані, але й дружини «чекістів», котрі не зазнали переслідувань — усі вони апелювали до «справедливості» щодо їхніх чоловіків. І для перших, і для других реабілітація означала звільнення від спадщини доби Великого терору.

***Ключові слова**: репресії, жіноча історія, НКВС, «дружина зрадника Батьківщини», реабілітація.*

У 1930-х рр. у СРСР по суті склалася система сімейного заручництва, яка передбачала кримінальну відповідальність членів родини засудженого за злочини, пов'язані з «антирадянською», «контрреволюційною», «шпигунською», «диверсійною» діяльністю. Ініціатором цієї практики колективної відповідальності стало вище політичне керівництво країни, а виконавцем — Наркомат внутрішніх справ, чиї співробітники заарештовували в тому числі й дружин репресованих, проводили обшуки, конфісковували майно, розподіляли дітей до дитбудинків тощо. Втім невдовзі система сімейного заручництва пошириться на її виконавців.

Арешти високопоставлених «чекістів» мали різну логіку та ідеологічне спрямування, тому періодизація репресій у середовищі НКВС радянської України не збігалася з періодизацією репресій, що проводилися у суспільстві [1, с. 569]. Розпочавшись у листопаді 1936 р. як «чистка» М. Єжова проти оточення Г. Ягоди, арешти тривали весь 1937 р., охопивши республіканські наркомати, в тому числі «українську групу Балицького». З січня до вересня 1938 р. «єжовські кадри» активно кидали за ґрати — через «перегини». А з вересня того ж року їх «чистку» здійснював Л. Берія. З листопада 1938 р. арешти відбувалися в рамках розслідування «порушень соціалістичної законності», допущених працівниками органів держбезпеки. За підрахунками В. Золотарьова, в 1937—1938 рр. було взято під варту щонайменше 665 співробітників НКВС УРСР, з яких 151-му інкримінувалося саме «порушення соціалістичної законності» [2, с. 163]. На думку Л. Віоли, «чистка чистильників» не була ані «свідченням якоїсь абстрактної концепції справедливості для справжніх жертв, ані змінами з боку Й. Сталіна. Проте саме вони заплатили за терор» [3, с. 3].

Арештанток можна типологізувати як «дружина зрадника Батьківщини», «дружина ворога народу», «співучасниця», «шпигунка» тощо. Ця термінологія виникла й використовувалася у середовищі НКВС. Репресивна мова тоталітарної держави мала на меті стигматизувати жінок (і чоловіків). Однак цей владний дискурс дозволяє простежити, як жінки діяли (корилися, пристосовувалися або ж намагалися чинити опір) у визначених для них каральною системою ролях. Н. Козлова відзначала, що людина може й не бути суб'єктом, але вона завжди діяч [4, с. 61]. Поведінкові стратегії жінок, яким, попри арешти їхніх чоловіків, удалося уникнути ув'язнення, також належать до жіночого виміру радянських репресій. До них можна було б застосувати визначення Дж. Паллот і Е. Кац: «жінки, що чекають біля воріт в'язниці» [5].

В історіографічній ретроспективі ця стаття спирається на праці, в основі яких інституційний (історія репресивного апарату, механізмів утисків, виконавців тощо [6—8]), а також феміністичний (найперше студії Т. Вронської, котра описала

феномен сімейного заручництва як форму й засіб каральної практики радянської влади [9—10] та П. Бондаренко [11]) підходи до вивчення політичних репресій. У статті використано матеріали архівно-кримінальних справ, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки, Галузевому державному архіві Служби безпеки України [1], а також в обласних держархівах.

Аналіз досвіду заарештованих під час Великого терору дружин «чекістів» раніше майже не був акцентований в історіографії. Значною мірою це можна пояснити тим, що радянські органи держбезпеки виступали прерогативою винятково чоловіків, жіноча присутність у них (чи то співробітниці, чи дружини співробітників) майже непомітна. Тому вивчення цих інституцій в Україні тяжіє до створення саме «чоловічої історії» як «історії більшості» [2, 12—13]. Але «непомітність» жінок не означала їх відсутності. Історію жінок, у той чи іншій спосіб пов'язаних із НКВС, не можна розглядати ізольовано від історії чоловіків. Установлена у СРСР практика колективної відповідальності за «злочини проти радянської держави» була прикладом того, наскільки тісно ці історії пов'язані.

Арешти чоловіків і стратегії дружин

Новини про арешти співробітників НКВС швидко поширювалися у «чекістському» середовищі, створюючи в родинах напружену ситуацію очікування. Це спонукало подружжя до пошуку й моделювання можливих варіантів дій. Приміром, про страхи та перестороги свого чоловіка після усунення з посади очільника НКВС УРСР знала Людмила Балицька — дружина колишнього наркома. Разом вони обговорювали, як діяти в умовах «опали» [12, с. 331]. Подружжя Миронових заздалегідь навіть розробило шифр, який вони використовуватимуть у листуванні після арешту очільника УНКВС по Дніпропетровській обл. С. Миронова: «цілую міцно» означало, що все гаразд; «цілую» — стан справ посередній; «привіт усім» — геть кепсько [14]. Перебуваючи за ґратами, чоловікові вдавалося цілий рік листуватися з дружиною Агнесою. Останнє послання, в якому він радив їй залишити Москву, де вони оселилися в 1938 р., завершувалося шифрофразою: «Привіт усім». Хтось із «чекістів» заздалегідь готував листи на ім'я Й. Сталіна — на випадок арешту відправити їх на адресу «вождя» належало саме дружинам [15, с. 169]. Однак будь-які плани мали сенс за умови, якщо жінка залишалася на волі.

Поведінкові стратегії дружин «чекістів» були варіативними — від пасивного прийняття обставин до намагання змінити їх і спробувати врятувати чоловіків, з моменту затримання котрих вони ставали звичайними дружинами звичайних заарештованих радянських громадян, кількість яких у 1937—1938 рр. по СРСР обчислювалася сотнями тисяч. Пошуки місця ув'язнення, тюремні «передачі» (продукти, теплі речі), заслуховування поіменних списків засуджених — усе це відтепер ставало рутинними справами дружин колишніх співробітників

[1] Справи з ГДА СБУ, м. Чернігів, будівлю якого знищено внаслідок російського ракетного удару, надала Олена Лисенко.

НКВС. Цих (як й інших) жінок могли дурити наглядачі в'язниці або слідчі, стверджуючи, що «вашого чоловіка тут немає»; в них могли відібрати гроші, призначені ув'язненим та ін. [16, с. 665; 17, с. 34]. Каральна система нерідко ошукувала їх, оголошуючи брехливі вироки про нібито «10 років без права листування» — в той час, коли чоловік уже був страчений.

Спроби порятунку чоловіків у більшості випадків були приреченими на невдачу. Втім зрідка вони все ж мали успіх. Єлизавета Петерс після арешту її чоловіка, який очолював УНКВС по Полтавській обл., у лютому 1938 р. домоглася побачення, де він повідомив, що буде розстріляний, і попросив дружину зробити все можливе, аби тільки вирвати його справу з «трійки ДПУ» [2]. І Є. Петерс це вдалося. Найперше вона звернулася до авторитетного одеського професора Філатова. Той на її прохання написав листа членові Комісії ЦК ВКП(б) у судових справах В. Ульріху. Надалі жінка вирушила в Москву, де зустрілася з останнім, який і розпорядився передати кримінальну справу обласному суду. Таким чином А. Петерс був урятований від страти [17, с. 753].

Після арешту чоловіків дружини могли опинитися як у ролі жертви сексуальних домагань, так і свідомо вдатися до використання власного «тілесного ресурсу». Приміром, коли заарештували заступника начальника УНКВС по Житомирській обл. Г. Гришина-Шенкмана, його дружина залишалася на волі. Незабаром вона почала з'являтися в кампанії першого секретаря Житомирського обкому КП(б)У М. Діденка, на певний час ставши його коханкою. Щоправда, новий покровитель через півроку сам опинився за ґратами [18, с. 274]. Можливо, дружина енкавеесівця прагнула поліпшити ситуацію свого чоловіків, а можливо — усвідомлювала небезпеку та рятувала власне життя.

Відмови від заарештованих чоловіків також можна розглядати як стратегії жінок з порятунку. Приміром, працівниця відділу кадрів УНКВС по Західно-Сибірському краю А. Пуртова після арешту свого колишнього чоловіка А. Вишнера публічно заявила, що він «вартий того, аби його знищили. Я стільки з ним пережила як член партії, що якби мені дали можливість, у мене рука не здригнулася б його знищити» [6, с. 495—496].

Машина радянського терору, зовні видаючись монолітною й непохитною, втім інколи була доволі неповороткою. Про вади цієї системи добре знали ті, хто в ній працював. Так, резонансною стала спроба колишнього наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського втекти від своїх колишніх «колег». У листопаді 1938 р., передчуваючи арешт, він імітував самогубство, багато разів змінював місце проживання, користувався заздалегідь заготовленими документами. Схопити його вдалося лише через кілька місяців після втечі [19]. Дружину Анну заґратували майже відразу після зникнення чоловіка. Їй інкримінували підготовку разом із ним переходу за кордон і «недонесення». У 1940 р. обох розстріляли [3]. Невідомо, чи дійсно жінка збиралася тікати з країни, але репресивна система вважала це цілком можливим.

---

[2] Так у документі.

[3] URL: https://base.memo.ru/person/show/2656824

Іл. 1. Марія Григор'єва-Фельдман (ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31203ФП)

Після арешту чоловіка — заступника начальника відділу кадрів УДБ НКВС УРСР до втечі спробувала вдатися його дружина Марія Григор'єва-Фельдман (див. іл. 1). На момент появи слідчих в їхньому помешканні вже виїхала до Москви, про що свідчив поданий рапорт[4]. Затримали її лише через чотири місяці.

Далеко не на всіх дружин «зрадників Батьківщини» поширювалися репресії. Приміром, в Одеській обл. за 1 червня — 31 грудня 1937 р. було заарештовано 13 936 осіб, із них тільки 434 належали до зазначеної категорії[5]. Ця цифра непропорційно мала щодо кількості заарештованих «шпигунів», «диверсантів», «контрреволюціонерів», «націоналістів».

Про те, що не всіх дружин «ворогів народу» брали під варту, свідчать слова заступника начальника УНКВС по Житомирській обл. Г. Гришина-Шенкмана: «Операція по жінках була проведена не тільки по Житомиру, а по всій Україні та по всьому Союзу. Завдання по цій операції були підписані Єжовим, і якщо ми не всіх дружин засуджених посадили, то не тому, що розуміли шкідництво цього, а просто тому, що нікуди було жінок саджати» [18, с. 261].

Можемо припустити, що стратегії жінок (відмова від чоловіків чи втеча від покарання) спрацьовували. Шанси на порятунок зростали, якщо до цього додати заступництво нових «покровителів», людський фактор, а також вади самої репресивної машини. Втім якщо державна система терору ставила за мету покарати дружину арештанта, шансів на порятунок у неї не залишалося.

Підстави для арешту дружин

Юридичне підґрунтя для покарання членів родин противників більшовицького режиму формувалося від початку 1920-х рр. Це, зокрема, вислання / виселення в позасудовому порядку, заборона проживати у визначених місцевостях («мінус»), заслання [9, с. 49—52]. Приміром, після арешту у вересні 1936 р. колишнього очільника 6-го відділення економічного управління УДБ НКВС УРСР С. Бронєвого[6], його дружина Белла Ландау з 8-річним сином Леонідом були змушені

[4] Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (далі — ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31206ФП. Арк. 6.

[5] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 42. Спр. 229. Арк. 49.

[6] На момент арешту працював начальником будівництва Центрального парку культури та відпочинку ім. М. Горького в Києві.

покинути Київ, де вони мешкали у квартирі на вул. Воровського, та перебратися в Кіровську обл. Примітно, що це примусове видалення «родини троцькіста» з Києва відбулося не за рішенням Особливої наради при НКВС СРСР, а, можливо, за усною «порадою» когось з «органів». Лише на початку літа 1941 р. Б. Ландау вдалося повернутися у столицю УРСР — після змін, що відбулися наприкінці 1938 р. у «протоколі» репресування «членів родин зрадників Батьківщини» [7].

Підставами для арешту дружин могли бути як пряме інкримінування складу злочину, так і звинувачення, пов'язане, наприклад, із «недонесенням» щодо «злочинної діяльності» чоловіків. В УРСР арешт здійснювався на підставі відповідних статей Кримінального кодексу республіки. «Недонесення», зокрема, стосувалися статті 54-1в, 54-12. Дія останньої розповсюджувалася як на членів родини засудженого, так і на інших осіб, які не мали з ним родинних зв'язків. На думку Т. Вронської, сімейне заручництво в кодифікованому законодавстві закріпила ст. 54-1в, яка стосувалася безпосередньо повнолітніх членів родини військовослужбовця й передбачала позбавлення волі від 5 до 10 років і конфіскацію майна або 5-річне заслання у Сибір [9, с. 55]. Ця стаття з'явилася у КК УСРР 8 червня 1934 р. та в незмінному вигляді проіснувала до 1958 р.

17 липня 1937 р. в Москві на підставі ст. 58-12 Кримінального кодексу РРФСР [8] заарештували дружину колишнього наркома внутрішніх справ УРСР Людмилу Балицьку [9]. Через десять днів після арешту чоловіка її звинуватили в тому, що вона знала про його «антирадянську діяльність», але не повідомила про це. Л. Балицька заперечувала: «З чоловіком я прожила понад 20 років. Я знала його як людину, котра бореться з контрреволюцією. Того, що ви мені розповіли на допиті, я не знала» [10]. Прізвище Л. Балицької фігурувало в так званому «розстрільному списку» [11]. На думку А. Рогинського, «після сталінського підпису справи не направлялися на розгляд до військової колегії Верховного суду СРСР — цих людей просто розстрілювали. Це й називалося засудженням в "особливому порядку"» [20]. Л. Балицьку стратили 28 жовтня 1937 р.

В умовах розгортання масових репресивних операцій і для спрощення процедури покарання певних категорій «ворогів» 15 серпня 1937 р. нарком М. Єжов підписав оперативний наказ НКВС СРСР № 00486, який стосувався репресування «дружин та дітей зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій». Відповідно до цього документа, арешту підлягали жінки, які на момент взяття під варту чоловіка перебували в юридичному й фактичному шлюбі, а також розлучені, якщо вони мали відношення до «контрреволюційної діяльності» засудженого. Арешт супроводжувався

---

[7] ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 44974ФП. Т. 1. Арк. 4, 11; Т. 2. Арк. 38. Див. також: Леонид Броневой: я стал актером поневоле. URL: https://www.bbc.com/russian/interactivity/2009/11/091103_bronevoy_interview

[8] Відповідала ст. 54-12 КК УРСР.

[9] ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 13. Спр. 408. Т. 2. Арк. 164.

[10] Там само. Ф. 12. Спр. 408. Т. 3. Арк. 167.

[11] URL: https://stalin.memo.ru/lists/list88/#person-89-1-1

обшуком, конфіскацією майна. Справи «дружин зрадників Батьківщини» мала розглядати Особлива нарада. Дітей після арешту батьків відправляли до ясел і дитбудинків [21, с. 106—110].

Як правило, арешти жінок здійснювалися на підставі ст. 54-12 КК УРСР невдовзі після ув'язнення чоловіків або ж водночас. Утім факт «недонесення» слідчим було довести вкрай складно. Тож на підставі наказу № 00486 Особлива нарада НКВС СРСР оголошувала вирок. Покарання полягало в 5—8 роках таборів («залежно від ступеня соціальної небезпеки»). В тих випадках, коли дружинам інкримінували індивідуальний склад злочину, справу міг розглядати інший позасудовий орган — «трійка».

Логіка звинувачень, відповідно до наказу № 00486, була такою, що провина жінок ставала похідною від провини чоловіків. Однак для самих жінок ця логіка заручництва навряд чи була зрозумілою. Так, Марія Крульфельд-Цин, заарештована на початку березня 1938 р. разом зі своїм чоловіком, щиро дивувалася, що впродовж півторарічного ув'язнення безпосередньо їй не було висунуто жодних звинувачень, натомість слідчі допитували її винятково про чоловіка — колишнього начальника відділення Особливого відділу НКВС Харківського військового округу [16, с. 657].

Архівні протоколи не дають повного уявлення про поведінку жінок під час допитів, оскільки ймовірність фальсифікації цих документів доволі висока. Дехто фактично з перших контактів зі слідчими демонстрував готовність свідчити проти своїх чоловіків — можливо, сподіваючись уникнути покарання або принаймні пом'якшити його. Хтось не розумів, у чому ж полягала «контрреволюційна діяльність» їхніх чоловіків, тому відмовлялися свідчити проти них. За матеріалами деяких кримінальних справ можна простежити зміну поведінки: від заперечення до визнання провини чоловіка, і навіть власної, що також могло бути результатом застосування тортур або перебування в камері разом із жертвами катувань.

«Член родини зрадника Батьківщини»: С. Шостак-Соколова, М. Карлсон

Долі цих двох жінок певною мірою виявилися схожими. Фактично ровесниці, вони були дружинами «чекістів» високого рангу: П. Шостак-Соколов очолював УНКВС по Чернігівській обл., а К. Карлсон — по Харківській обл. (1936 р.), був заступником наркома внутрішніх справ УРСР (1936—1937 рр.). Обох засудили до страти за «участь у контрреволюційній змові» та на підставі звинувачень у «шпигунстві». Їхні прізвища значилися у сталінських «розстрільних списках». Можна вважати, що цей факт вплинув і на вироки щодо їхніх дружин. За логікою слідчих, «проживаючи з чоловіком упродовж 16 років не могла не знати» про його «злочинну діяльність», але «приховувала це».

Постанову про арешт Серафими Шостак-Соколової видали 17 вересня 1937 р. — вже після розстрілу її чоловіка. Перебування жінки у спецкорпусі в'язниці УНКВС було нетривалим, адже 26 вересня справа опинилася в Особли-

вій нараді НКВС СРСР. 10 жовтня С. Шостак-Соколова як «член родини зрадника Батьківщини» отримала вирок — 8 років у Наримському таборі [12].

Провадження у справі Марії Карлсон не було таким блискавичним. Взята під варту практично відразу після арешту свого чоловіка на початку лютого 1938 р., вона понад півтора року провела в тюремному спецкорпусі в Києві. Матеріали архівно-кримінальної справи свідчать, що за цей час відбулися лише два допити — 20 червня 1938 та 5 квітня 1939 рр. [13] М. Карлсон не визнала ані того, що була обізнана стосовно «контрреволюційної діяльності» свого чоловіка, ані власної присутності при «контрреволюційних розмовах». Вирок Особливої наради стосовно неї ухвалено 17 жовтня 1939 р. До цього часу вже відбулися зміни (з листопада 1938 р.) у проведенні процедури арештів, було скасовано більшість наказів і розпоряджень репресивного змісту, в тому числі згаданий вище оперативний наказ № 00486 [9, с. 213]. Арешти дружин перестали бути невідворотними, кримінальні справи деяких жінок закривалися та їх звільняли. Однак дружину енкавеесівця, вирок якому визначив сам Й. Сталін, не могли так просто відпустити як інших. М. Карлсон відправили на 5-річне заслання в Казахстан. Примітно, що її провина значилась як «соціально-небезпечний елемент», а не як «член родини зрадника Батьківщини» [14].

«Співучасниця»: Е. Ґомерова

Те, що інкримінували дружинам «чекістів», могло набувати цілком самостійних контурів — від «антирадянської агітації» та «співучасті в контрреволюційній діяльності» чоловіка до «шпигунства». Однак фактично це було сімейне заручництво, оскільки дії дружин «викривалися» чи не відразу після арешту чоловіків, із чим і пов'язувалися їхні «злочини». Водночас засудження дружини обтяжувало провину чоловіка, слугуючи додатковим свідченням нібито колективного злочину.

6 липня 1938 р. колишній військовий прокурор прикордонної, внутрішньої охорони НКВС УРСР М. Ґомеров був ув'язнений за звинуваченням в участі у «троцькістській організації». Вже за десять днів після цього як «співучасницю» заарештували його дружину Емму — 1895 р. нар., із поволзьких німців (див. іл. 2) [15]. Національність могла б неабияк ускладнити долю цієї жінки, особливо зважаючи на «німецьку операцію» НКВС, однак відповідних звинувачень проти неї все ж не висунули. Можливо, для слідства більш важливим було представити Е. Ґомерову учасницею «троцькістської організації» в контексті справи чоловіка. Її соціальний стан також не був бездоганним — походила з досить заможної родини «збирача грошей» (як зазначено у протоколі допиту) на підприємстві виробника швейних машинок фабриканта А. Зінґера. Зі своїм другим чоловіком М. Ґомеровим, тоді комісаром 19-го стрілецького полку Червоної армії, Емма познайомилася

[12] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 55211ФП. Т. 2. Арк. 5, 11—12, 24.
[13] Там само. Спр. 57857ФП. Арк. 15—23.
[14] Там само. Т. 1. Арк. 37.
[15] Там само. Спр. 39090ФП. Арк. 9.

Іл. 2. Емма Ґомерова (ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 39090ФП)

ще в 1921 р., коли була учасницею агітаційної трупи в політвідділі 2-ї Туркестанської дивізії. На момент арешту — домогосподарка, хоч і мала гімназичну освіту та професію культмасової працівниці [16].

Е. Ґомерова перебувала в Лук'янівській в'язниці, де сиділи вже чимало дружин «ворогів народу». Розмови між співкамерницями вочевидь охоплювали широкий діапазон тем, у тому числі йшлося про особистий досвід допитів, що допомагало зорієнтуватися у ситуації. Водночас надто відверте спілкування могло дорого обійтися. І ув'язнені це усвідомлювали. Приміром, Е. Ґомерова вважала небезпечним розкривати своє німецьке походження, яке вона приховувала від решти жінок, тож, за словами Н. Коляди-Шарапової, котра сиділа в тій самій камері, «з єврейками вона видавала себе за єврейку й розмовляла на чудовому єврейському жаргоні. В колі російських жінок казала, що терпіти не може єврейок [...] Але коли розмова велася всією камерою, Ґомерова показувала себе цілком радянською жінкою [...], проте в кожному слові відчувалися нещирість і лицемірство» [17]. Подібні прояви ситуативної національної (як і соціальної) мімікрії були поширеними у суспільстві. О. Стяжкіна відзначає, що масове лицемірство відіграло значну роль у формуванні «радянської людини» [22, с. 12]. О. Хархордін стосовно лицемірства зауважив, що «воно почало практикуватися індивідуально для захисту від нагляду з боку рівних тобі членів групи, а не з метою колективного обману можновладців» (адже «рівні» могли бути так само небезпечними, як і влада) [23, с. 350—351]. У тоталітарній державі, де репресії здійснювалися за національними «лініями», а певні етноси оголошувалися «ворожими», мати статус «радянської людини» було як бажано, так і безпечно.

На допитах Е. Ґомерова послідовно відкидала всі звинувачення й не визнала своєї «провини». Її чоловік також не свідчив проти неї. Втім слідчим вдалося знайти нові «докази», що їх надали дві співкамерниці підслідної. Суть їхніх показань зводилася до того, що Е. Ґомерова, мовляв, не була «радянською жінкою»; в камері вона «проводила антирадянську агітацію», твердячи про «формальний характер радянського правосуддя»; закликáла не давати свідчень і нічого не визнавати, а надто обізнаності в «контрреволюційній діяльності чоловіка»; що була

[16] Там само. Арк. 14.
[17] Там само. Арк. 20.

«розбещеною жінкою» й нібито доводила, що «весь радянський побут опертий на зраді та обмані, хто більше зраджує, той краще живе» тощо [18].

Однією з тих, хто дав такі свідчення, стала згадана вище Надія Коляда-Шарапова — дружина помічника М. Ґомерова, яка знала це подружжя до арешту й кілька разів зустрічалася з ними під час приватних святкувань. Вона опинилася за ґратами на півтора місяці раніше за Емму. Цікаво, що постанову про взяття її під варту підписав сам чоловік співкамерниці, який на той момент ще був на посаді військового прокурора [19]. Але навряд чи Н. Коляда-Шарапова знала про це, тому її свідчення не можна трактувати як помсту.

Друга особа, котра свідчила проти Е. Ґомерової — Катерина Віленська — раніше не була знайома з фігуранткою справи, її заарештували за «недонесення» на чоловіка, що обіймав посаду інспектора артилерії корпусу військових навчальних закладів Київського військового округу, та, за версією енкавеесівців, став «учасником антирадянської української військово-націоналістичної організації» [20]. Вона дала показання проти Е. Ґомерової під тиском слідчих [21].

І Н. Коляду-Шарапову, і К. Віленську звільнили наприкінці жовтня 1938 р. на підставі того, що інкриміновані їм злочини не доведені [22]. Слідству також не вдалося довести, що Е. Ґомерова була «співучасницею троцькістської організації», до якої нібито належав її чоловік. Утім її не відпустили, як інших, натомість 5 червня 1939 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила Е. Ґомерову за «антирадянську агітацію» до 5 років таборів [23].

«Шпигунка»: Є. Мартинюк

Досить поширеним звинуваченням, що його висували дружинам співробітників органів держбезпеки, було «шпигунство». У середині 1930-х рр. радянське суспільство охопила справжня шпигуноманія. З контексту промови наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова перед керівним складом НКВС УРСР на початку 1938 р. випливало, що під відповідну підозру могла потрапити дружина будь-якого співробітника, оскільки, мовляв, має змогу дізнатися про роботу чоловіка та вивідати державні таємниці: «Ми, чекісти, говоримо про роль жінок у розвідці. [...] Я не виключаю того, що якщо ви придивитесь до якогось працівника, в котрого не все гаразд із дружиною, і якщо перевірите, то виявите, що цю дружину йому хтось підіслав. А якщо так, якщо такі речі трапляються, то краще нам звільнитися від таких людей» [24, с. 327—328].

Звинувачення в роботі на іноземну розвідку загрожувало багатьом родинам. Так, стосовно дружини інспектора відділу кадрів УНКВС по Київській обл.

[18] Там само. Арк. 20, 23.
[19] Там само. Спр. 32523ФП. Арк. 4.
[20] Там само. Спр. 32417ФП. Арк. 3—4, 16.
[21] Там само. Спр. 39090ФП. Арк. 52.
[22] Там само. Спр. 32417ФП. Арк. 28; Спр. 32523ФП. Арк. 19.
[23] Там само. Спр. 39090ФП. Арк. 40.

Л. Колбасенка «надійшов сигнал» — непідтверджені агентурні свідчення про нібито зв'язок її з польським та японським консульствами. Через смерть жінки ця історія не мала продовження. Але відповідне тавро зіграє свою роль: заарештованого згодом Л. Колбасенка також звинуватили у «шпигунстві», адже «дружина була шпигункою» [16, с. 136].

Справа заарештованої 2 березня 1938 р. за звинуваченням у «шпигунстві на користь Японії» [24] дружини начальника Бердичівського міськвідділу УНКВС по Житомирській обл. Єлизавети Мартинюк завершилася її стратою. А почалася ця історія влітку 1934 р., коли подружжя Мартинюків переїхало в Одесу у зв'язку з призначенням чоловіка на посаду заступника начальника морвідділу ДПУ. Оселилися вони у центральній історичній частині міста на бульварі Фельдмана, 1. Причому другий поверх будівлі займало японське консульство [25]. Сусідські розмови з іноземними дипломатами та закордонні подарунки (парфуми, сигарети, шовкові панчохи), які жінка від них отримувала, через кілька років матимуть для Єлизавети фатальні наслідки...

Попри те, що Є. Мартинюк заарештували на початку весни 1938 р., протокол першого допиту в її справі датовано 6 серпня. Питання слідчого переважно стосувалися її чоловіка, на що дружина заявила: він «не був радянською людиною, у своїй роботі маскувався і приховував власну контрреволюційну діяльність». Утім подробиць цієї «діяльності» вона не знала. Всі звинувачення стосовно себе спочатку категорично відкидала.

Тим часом її чоловік не свідчив проти неї: «Хоча моя дружина й мала добросусідські стосунки з японцями, але її не вербували. Якщо б це було так, вона в будь-якому разі мені сказала» [26]. А з приводу подарунків додав: японці робили їх його дружині суто як жінці. За свідченнями В. Мартинюка, вона й «використовувала знайомство з японським консулом для отримання закордонних подарунків» [27].

1 листопада 1938 р. Є. Мартинюк зізналася у «злочині», який їй інкримінували, зазначивши, що чоловік не знав про її вербування японським консульством. За матеріалами кримінальної справи неможливо визначити, зробила вона це під тиском слідчих або добровільно. Навряд чи Є. Мартинюк була справжньої шпигункою, хоч і не виключено, що японські дипломати могли робити спроби завербувати її, сподіваючись отримати таким чином доступ до службової інформації чоловіка. Отже на останньому допиті жінка визнала свою провину. «Шпигунські дії» дружина «чекіста» вбачала в переказуванні японському консулу відомостей про арешти працівників Одеського порту та різних «шпигунів». Інформація про це, дійсно, належала до розряду закритої. Але, скоріше за все, причиною балакучості Є. Мартинюк була не «зрада Батьківщини» чи «співпраця з іноземною

[24] Державний архів Житомирської обл. (далі — ДАЖО). Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 4093. Арк. 1.
[25] Там само. Арк. 10—11.
[26] Там само. Арк. 65.
[27] Там само. Арк. 24.

розвідкою», а бажання використати знайомство з іноземними дипломатами заради закордонних подарунків, про що й свідчив її чоловік. Інша справа — самоінтерпретування поведінки.

Розмірковуючи про те, як функціонувала ідеологія у СРСР, Й. Гелльбек відзначив кілька важливих тез: «індивідуум діє як свого роду кінцевий пункт, де ідеологія розпаковується й персоналізується»; «людей сталінської епохи постійно закликали раціоналізувати, забезпечувати відповідність своїх безпосередніх щоденних спостережень до ідеологічних мандатів». Раціоналізувати — означає «здатність бачити раціональну логіку в таких випадкових проявах державної політики, як арешти рідних чи близьких або себе самого» [25, с. 242—243]. Отже Є. Мартинюк могла «раціонально побачити» себе «шпигункою», не будучи нею; свої розмови з японським консулом трактувати як «передачу інформації», а подарунки від іноземців — як плату за цю інформацію. Всі ці події набули контурів «шпигунської діяльності» суто під тиском слідчих НКВС.

3 листопада 1938 р. трійка Житомирського облуправління НКВС винесла вирок Є. Мартинюк — розстріл [28]. Її чоловіка, який «визнав» свою участь у «правотроцькістській терористичній організації», а також «шпигунство» на користь Польщі, було страчено дещо раніше — 30 вересня.

Звільнені без покарання: Ф. Шперлінґ

Восени 1938 р. почали проявлятися ознаки послаблення репресивної кампанії. 17 жовтня з'явився наказ НКВС СРСР № 00689 «Про зміну оперативного наказу НКВС СРСР 1937 р. № 00486» [17, с. 548], який, серед іншого, скасовував статтю про обов'язковий арешт дружин одночасно з чоловіками. Багатьох жінок звільнили «за відсутністю доказів». У листопаді 1938 р. було ухвалено постанову про арешти, прокурорський нагляд і порядок ведення слідства, яка ознаменувала кінець періоду Великого терору. Ліквідовувалися позасудові органи (крім Особливої наради при НКВС), припинялися всі масові репресивні операції.

Серед тих, хто тоді опинився на волі, була й Фаня Шперлінґ, якій довелося провести у в'язниці п'ять місяців. Заарештували цю 33-річну жінку 3 липня 1938 р. як «дружину зрадника Батьківщини, активного учасника контрреволюційної організації, що існувала в органах НКВС» [29]. Уродженка Одеси, на момент арешту чоловіка (Е. Шперлінґ був заступником начальника 3-го відділу УНКВС по Чернігівській обл.) вона проживала з ним та їхнім маленьким (три з половиною років) сином у Чернігові. Свого часу, у 1920 р., в юному віці добровільно вступила до Червоної армії. Службу проходила у відділі зв'язку Одеської окремої бригади, а згодом у 51-й Перекопській дивізії. Демобілізувавшись у 1924 р. кілька років не могла працювати через ослаблене здоров'я [30]. Її звинуватили за ст. 54-1 пункт «в»

[28] Там само. Арк. 29.
[29] ГДА СБУ, м. Чернігів. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2950. Арк. 2.
[30] Там само. Арк. 23.

КК УРСР. Утім слідчі не змогли довести, що вона знала про «державну зраду» чоловіка, тому 10 грудня 1938 р. жінку звільнили [31].

Опинившись на волі, вона заходилася рятувати свого чоловіка у спосіб, до якого вдавалися родичі інших заарештованих — відправляючи листи до вищих інстанцій. Адресатом Ф. Шперлінґ став новий нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія. 21 лютого 1939 р. вона писала: «Жити з кожним днем ставало краще та веселіше. Ми були безмірно щасливими від усвідомлення того, що ми є активними учасниками побудови соціалізму. Але 3 липня 1938 р. щастя раптово обірвалося. Одночасно заарештовують мене та мого чоловіка. Єдину дитину трьох із половиною років здали до дитколектора, де він мало не загинув. Мої старі батьки розшукали його та забрали звідти напівпомерлу дитину. Звільнили мене 10 грудня 1938 р., і не те що квартири, навіть кутка для життя замість відібраної квартири мені не надали. Найбільш цінні речі пропали, але не в цьому справа, а найголовніше, що чоловік продовжує перебувати у в'язниці [...]. Чи може бути, що в нашій країні, єдиній країні, де переміг соціалізм, у країні великої сталінської Конституції, тримали у в'язниці абсолютно невинну людину. Або може він неприпустимими в нашій країні методами допиту, він доведений до того стану, що його звільнити неможливо [...]. Якщо буде потреба, кожен із нас, навіть мій маленький син, із радістю, не розмірковуючи ані хвилини, віддасть своє життя за свою Батьківщину, за тов. Сталіна, але загинути через орудування ворожої руки боляче, прикро, за що. Ще раз благаю, поверніть нам батька та чоловіка» [32].

Щоб бути почутою, Ф. Шперлінґ промовляла до влади її ж мовою, використовуючи кліше, пропагандистські штампи, ритуальні фрази. Намагалася балансувати між обуренням невинної жертви та страхом підпасти під звинувачення в «антирадянських висловлюваннях». Вона не мала жодного сумніву щодо невинуватості свого чоловіка й водночас продовжувала вірити у справедливість владної системи та її очільників, нездатність цієї системи на помилку. Як зауважив І. Галфін, «НКВС міг здійснювати масові репресії тільки тому, що сприймався як легітимний і необхідний інститут» [25, с. 232]. Жертви арештів були незгодні лише щодо того, «хто має бути в ролі в'язня, а хто — слідчого. Існування ж такої класифікації вони не оспорювали». Примітно, що Ф. Шперлінґ не називала конкретних винуватців страждань її сім'ї, використовуючи абстрактну метафору «ворожої руки» й лише натякаючи на «неприпустимі методи допиту».

Копія заяви Ф. Шперлінґ зберігалася у кримінальній справі її чоловіка. Невідомо, чи надійшла відповідь на це звернення. Однак на радянський бюрократично-владний механізм усе-таки можна було впливати саме такими доступними методами — листами, заявами, скаргами. Влада хоч і не особливо переймалася численними зверненнями громадян, але й абсолютно байдужою до них також не залишалася [26, с. 8]. До того ж корегування політичного курсу, пов'язане з розгорнутою 1939 р. кампанію «відновлення соціалістичної законності», позитивно вплинуло на пере-

[31] Там само. Арк. 20.
[32] Там само. Спр. П-8012 Контр. Арк. 19.

біг справи родини Шперлінґів. У січні 1940 р., після півторарічного арешту, чоловіка Фані звільнили [33].

Іл. 3. Алла Кисельова-Тарасова (ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47403ФП)

У кінці 1938 та впродовж 1939 рр. були припинені справи багатьох жінок. Приміром, 8 грудня 1938 р. — Катерини Левіної (дружина колишнього співробітника УНКВС по Чернігівській обл. Л. Тейтеля), яку заарештували в березні 1938 р. на підставі наказу № 00486, а звільнили з формулюванням «під дію наказу № 00486 не потрапляє» [34]. Після 8-місячного ув'язнення на волі опинилася й Олександра Ґеплер — дружина колишнього заступника начальника УНКВС по Чернігівській обл. [35] В лютому 1939 р. звільнили вже згадану вище Марію Григор'єву-Фельдман [36].

Водночас репресивна машина за інерцією продовжувала рухатися, заґратовуючи дружин енкавеесівців, яких звинувачували в «порушеннях соціалістичної законності». Так, у грудні 1938 р. заарештували дружину колишнього керівника УНКВС по Одеській обл. П. Кисельова — 28-річну Аллу Кисельову-Тарасову (див. іл. 3), етапувавши її з Одеси до Москви, де вона перебувала в Бутирській в'язниці. У цій справі чимало нетипових деталей. Приміром, уже московські слідчі виявили, що відсутня постанова на арешт. Згодом прокурор не затвердив обвинувальний висновок, тож справа не могла бути розглянута в Особливій нараді, тому її повернули до слідчої частини, а в листопаді 1939 р. взагалі припинили («за відсутністю доказів» і визнань затриманою своєї «провини») [37].

Колишні дружини-арештантки або дружини заарештованих були для НКВС особливою категорією: їх обліковували як «непевний», «ворожий», «антирадянський» «елемент», причому незалежно від ступеня лояльності до влади. Вони могли потрапити під безпосередній нагляд органів держбезпеки за найменшої підозри у «шпигунстві», в «антирадянських розмовах» та ін. [38] Відповідно до наказу № 00689, НКВС також мав на меті використовувати цю категорію як агенток (враховуючи їхні зв'язки з дружинами інших арештантів), і водночас — проводити вербування агентури серед найближчого їх оточення.

---

[33] Там само. Т. 2. Арк. 400.
[34] Там само. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 2817. Арк. 17.
[35] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31088ФП. Арк. 24.
[36] Там само. Спр. 31206ФП. Арк. 27.
[37] Там само. Спр. 47403ФП. Арк. 2, 33—35.
[38] ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 13. Спр. 235. Арк. 41.

Реабілітація

У середині 1950-х рр. розпочався процес реабілітації жертв репресій. До того часу переважна більшість засуджених у 1937—1938 рр. дружин колишніх «чекістів» уже відбули свої строки покарання. Тож крім відновлення доброго імені вони могли претендувати й на певні права, як-от зарахування стажу табірних робіт і призначення пенсій [27, с. 167—170]. Дружини заарештованих та страчених енкавеесівців, яким пощастило уникнути ув'язнення чи покарання, також намагалися реабілітувати своїх чоловіків, а за можливості й повернути матеріальні цінності, конфісковані при арешті.

У цьому контексті доволі примітний випадок згаданої вище Марії Карлсон, адже вона подала заяву про реабілітацію ще до того, як цей процес набув масових масштабів. У 1952 р. дружина страченого «чекіста» відправила звернення відразу на три адреси — Й. Сталіну, Президії Верховної Ради СРСР, комісії з помилування[39]. До 1943 р. М. Карлсон перебувала на засланні в Казахстані, де працювала кухаркою в їдальні, виконувала різноманітні роботи в колгоспі. Повернувшись 1946 р. до Павлограда на Дніпропетровщині, вона оселилася в будинку свого батька. Однак у березні 1952 р. це місто стало режимним у зв'язку з будівництвом тут підприємств військової промисловості. Для колишньої репресованої це означало неможливість подальшого проживання з рідними й набуття нового статусу — «мінусниці» [28]. Тож реабілітація дозволила б їй знов повернутися туди, де вона мала прихисток і могла тримати город, щоб якось жити.

Звернення М. Карлсон не містило жодних нарікань на несправедливість покарання. Виклад фактів у клопотанні дружини розстріляного «чекіста» мав на меті не спростування безпідставного засудження, а доведення того, що вона — «не чужа людина для радянської країни». Втім ця апеляція не дала миттєвого результату. М. Карлсон реабілітували лише 1968 р. — через десять років після посмертного виправдання її чоловіка.

Процес реабілітації був контрольованим і вибірковим, адже проходив з ініціативи влади. Ключову роль у ньому відігравали Центральна комісія з перегляду справ засуджених за «контрреволюційні злочини» та безпосередньо представники прокуратури, які отримали доступ до архівно-кримінальних справ [29, с. 9]. Наприкінці 1956 р. почався перегляд справи згаданої вище Е. Ґомерової. Причому ані вона, ані її родичі не подавали клопотання про реабілітацію — протест щодо вироку підготував прокурор. У січні 1957 р. військовий трибунал Київського військового округу скасував постанову Особливої наради та припинив справу «за відсутністю складу злочину»[40].

Реабілітації стала сприятливим часом для поновлення пошуків заарештованих, оскільки в переважній більшості випадків родини нічого не знали про подальшу долю людей після їх арешту. Так, ще в 1939 р. долю страченої «шпи-

[39] ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 57857ФП. Арк. 33.
[40] Там само. Спр. 39090-ФП. Арк. 50, 56—59, 62.

гунки» Є. Мартинюк намагалася з'ясувати її матір Софія Поворознюк, якій довелося взяти на виховання 13-річну онуку. Після безрезультатних звернень до обласного управління НКВС, вона двічі писала листи до М. Хрущова та прокурора Житомирської обл.[41] Сподіваючись, що її донька жива, С. Поворознюк прагнула перегляду кримінальної справи, однак прокурор визнав її скаргу такою, що «не заслуговує на увагу». Розшуки Є. Мартинюк продовжила в 1958 р. вже її донька Розалія. Подавши запит у Головне управління виправно-трудових таборів вона отримала довідку від УКДБ по Житомирській обл. про те, що 2 листопада 1943 р. її матір «померла в таборі від плевропневмонії»[42]. Подібні довідки з брехливими даними про дату та обставини загибелі тоді отримували чимало родичів страчених. У такий спосіб радянський режим намагався приховати справжні масштаби репресій [29, с. 10]. Але, можливо, саме заява Р. Мартинюк дала поштовх процесу реабілітації її матері, справу якої все ж було переглянуто. Слідство дійшло висновку, що звинувачення проти Є. Мартинюк ґрунтувалися винятково на її некоректних і загальних свідченнях, натомість доказів «шпигунської діяльності» не виявлено. Тож 26 липня 1959 р. військовий трибунал Прикарпатського військового округу посмертно реабілітував її[43].

У травні 1956 р. Катерина Левіна, пишучи звернення на ім'я голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова, намагалася з'ясувати долю та домогтися реабілітації свого чоловіка Л. Тейтеля, страченого ще у вересні 1938 р.: «Минуло 18 років. Про долю чоловіка мені нічого невідомо. На мої запити я отримувала постійну відповідь, що він засуджений і засланий. Прошу вас, товаришу Ворошилов, повідомити мені про долю мого чоловіка, реабілітувати його, якщо він ще живий, або посмертно. Зняти з мене ганебну пляму дружини ворога народу. При арешті чоловіка були конфісковані його речі та всі наші облігації на 12 тис. руб. Я все життя працювала разом із чоловіком, продовжую працювати й зараз. Облігації також належали і мені. Прошу, якщо це можливо, повернути мені вартість облігацій, цим допомогти мені матеріально та дати можливість відновити своє здоров'я»[44].

Примітно, що К. Левіна не була засуджена як «дружина ворога народу». Її справу закрили якраз через те, що вона «не потрапляла під дію наказу № 00486». Що стосується перегляду справи самого Л. Тейтеля, його дії перекваліфікували з «контрреволюційних злочинів» на «зловживання владою». Тому в березні 1959 р. військовий прокурор скаргу К. Левіної відхилив[45].

Інколи дружинам удавалося «відновити добре ім'я» чоловіків. Приміром, у вересні 1957 р. за зверненням дружини колишнього секретаря колегії НКВС УРСР О. Євгеньєва, розстріляного 28 жовтня 1938 р., відбувся перегляд його справи. Військовий трибунал Московського військового округу скасував постанову ко-

[41] ДАЖО. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 4093. Арк. 30—32.
[42] Там само. Арк. 43—44.
[43] Там само. Арк. 69.
[44] ГДА СБУ, м. Чернігів. Спр. 17741ФП. Арк. 159.
[45] Там само. Арк. 336—342.

місії НКВС і прокурора СРСР стосовно нього та припинив справу «за відсутністю складу злочину» [46]. У 1958 р. дружина колишнього керуючого будинками НКВС УРСР М. Френкеля звернулася зі скаргою, що її чоловік 1938 р. був безпідставно заарештований і, перебуваючи в ув'язненні, помер унаслідок «застосування до нього незаконних методів допиту» [47]. Відповідну справу припинили 1959 р. — також «за відсутністю складу злочину». Згадана вище Серафима Шостак-Соколова, вже реабілітована 5 березня 1962 р., домоглася й виправдання свого чоловіка, задля чого звернулася до голови Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєва. В липні того ж року П. Шостака посмертно реабілітували [13, с. 61].

* * *

Чи готувалися родини високопоставлених «чекістів» до арештів? Напевно, так. Про це свідчать заходи, до яких вони вдавалися: розробка шифрів для спілкування, написання заздалегідь листів на ім'я Й. Сталіна та ін. Усвідомлюючи ймовірність власного арешту, жінки могли використовувати різні стратегії, як-от порятунок чоловіка (в тому числі й задля порятунку самої себе), пошук владного покровителя, втеча, відмова від чоловіка тощо.

Чи були ці родини у кращому становищі, ніж інші? Скоріше за все, так. Енкавеесівці як ніхто знали вади радянської каральної системи. Вірогідно, спрацьовували й неформальні особисті зв'язки, що допомагало врятувати родину. Той факт, що не всіх дружин заарештовували, можна вважати вагомим аргументом на користь цього припущення. Втім, якщо репресивна система прагнула покарати жінку, шансів урятуватися не було.

Не кожен арешт жінок завершувався обвинувальним вироком, так само, як не всім удалося вижити після потрапляння за ґрати. Не всі зазнавали катувань на допитах, і не всі усвідомлювали маніпулятивні методи роботи слідчих. Однак усі мали «ганебну пляму» в біографії — тавро «дружини ворога народу».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Bilokin, S. Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR: 1917—1941 rr. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
   [Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: 1917—1941 рр. Київ, 2017].
2. Zolotarov, V. Oleksandr Uspenskyi: osoba, chas, otochennia. Kharkiv, 2004 [in Ukrainian].
   [Золотарьов В. Олександр Успенський: особа, час, оточення. Харків, 2004].
3. Viola, L. Stalinist Perpetrators on Trials: Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine. New York, 2017.
4. Kozlova, N. Sovetskie lyudi: Stseny iz istorii. Moscow, 2005 [in Russian].
   [Козлова Н. Советские люди: Сцены из истории. Москва, 2005].
5. Pallot, J. & Katz, E. Waiting at the Prison Gate: Women, Identity and the Russian Penal System. London, 2017.

[46] ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 13. Спр. 408. Т. 3. Арк. 121.
[47] Там само. Спр. 408. Т. 4. Арк. 225—226.

6. Teplyakov, A.G. Mashina terrora: OGPU—NKVD Sibiri v 1929—1941 gg. Moscow, 2008 [in Russian].
[Тепляков А.Г. Машина террора: ОГПУ—НКВД Сибири в 1929—1941 гг. Москва, 2008].
7. Vasyliev, V. & Podkur, R. Radianski karateli: Spivrobitnyky NKVS — vykonavtsi «Velykoho teroru» na Podilli. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі: Співробітники НКВС — виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ, 2017].
8. Yunge, M., Viola, L. & Rossman, Dzh. (Comps.). Chekisty na skamje podsudimykh. Moscow, 2017 [in Russian].
[Чекисты на скамье подсудимых. Сост. М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. Москва, 2017].
9. Vronska, T.V. Represii proty rodyn "vorohiv narodu" v Ukraini: ideolohiia ta praktyka (1917—1953 rr.): *Doctor's thesis*. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Вронська Т.В. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917—1953 рр.): Дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2009. 460 с.].
10. Vronska, T. Upokorennia strakhom: Simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady, 1917—1953 rr. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Вронська Т. Упокорення страхом: Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917—1953 рр. Київ, 2013].
11. Bondarenko, P.S. Zhinochyi dosvid stalinskykh represii 1930-kh rr. (na materialakh URSR): *Ph. D. thesis*. Mariupol, 2021 [in Ukrainian].
[Бондаренко П.С. Жіночий досвід сталінських репресій 1930-х рр. (на матеріалах УРСР): Дис. ... д-а філософ. Маріуполь, 2021. 274 с.].
12. Shapoval, Yu.I., Zolotarev, V.A. "Giljotina Ukrainy": narkom Vsevolod Balitskij i ego sudba. Moscow, 2017 [in Russian].
[Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. Москва, 2017].
13. Bazhan, O. & Zolotarov, V. Okhoronets kompartiino-derzhavnoi elity radianskoi Ukrainy (maior derzhavnoi bezpeky Petro Hryhorovych Shostak-Sokolov). *Kraieznavstvo*. 2022. 1-2: 48-62. DOI: https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2022.01-02.048 [in Ukrainian].
[Бажан О. Золотарьов В. Охоронець компартійно-державної еліти радянської України (майор державної безпеки Петро Григорович Шостак-Соколов). *Краєзнавство*. 2022. № 1-2. С. 48—62. DOI: https://doi.org/10.15407/kraieznavstvo2022.01-02.048].
14. Yakovenko, M. Agnessa: Ispoved zheny stalinskogo chekista. Moscow, 2019 [in Russian].
[Яковенко М. Агнесса: Исповедь жены сталинского чекиста. Москва, 2019].
15. Vasyliev, V., Viola, L. & Podkur, R. (Comps.). Vidlunnia Velykoho teroru: Zb. dok. u 3-kh t. Vol. 1: Partiini zbory ta operatyvni narady spivrobitnykiv upravlin NKVS URSR (lystopad 1938 — lystopad 1939 rr.). Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору: Зб. док. у 3-х т. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 — листопад 1939 рр.). Ав.-укл.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. Київ, 2017].
16. Kokin, S. & Rossman, Dzh. (Comps.). Vidlunnia Velykoho teroru: Zb. dok. u 3-kh t. Vol. 2. Part 2: UNKVS po Kyivskii oblasti, UNKVS po Mykolaivskii oblasti, UNKVS po Vinnytskii oblasti, UNKVS po Kharkivskii oblasti ta UNKVS po Voroshylovhradskii oblasti. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору: Зб. док. у 3-х т. Т. 2. Кн. 2: УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області. Авт.-упоряд.: С. Кокін, Дж. Россман. Київ, 2019].

17. Savin, A., Tepliakov, O. & Yunhe, M. (Comps.). Vidlunnia Velykoho teroru: Zb. dok. u 3-kh t. Vol. 3: Chekisty Stalina v leshchatakh "sotsialistychnoi zakonnosti". Eho-dokumenty 1938—1941 rr. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору: Зб. док. у 3-х т. Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938—1941 рр. Укл.: А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ, 2019].
18. Kokin, S. & Rossman, Dzh. (Comps.). Vidlunnia Velykoho teroru: Zb. dok. u 3-kh t. Vol. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobitnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhenykh za "porushennia sotsialistychnoi zakonnosti" (zhovten 1938 r. — cherven 1943 r.). Part 1: NKVS Moldavskoi ARSR, Dorozhno-transportnyi viddil HUDB NKVS Pivnichno-Donetskoi zaliznytsi, UNKVS po Zhytomyrskii oblasti ta UNKVS po Odeskii oblasti. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Відлуння Великого терору: Зб. док. у 3-х т. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. — червень 1943 р.). Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області. Авт.-упоряд.: С. Кокін, Д. Россман. Київ, 2018].
19. Petrov, N. Pobeg komissara Uspenskogo. Stalin: "Zadeta i opozorena chest cheksistov, ne mogut pojmat odnogo merzavtsa". *Novaya gazeta.* 2021. 104: 22 [in Russian].
[Петров Н. Побег комиссара Успенского. Сталин: "Задета и опозорена честь чекистов, не могут поймать одного мерзавца". *Новая газета.* 2021. 104. С. 22].
20. Roginskij, A.B. Posleslovie k spiskam zakhoronennykh v "Kommunarke". Eremina L. & Roginskij A. (Eds.) Rasstrelnye spiski: Moskva, 1937—1941: "Kommunarka", Butovo. Moscow, 2000 [in Russian].
[Рогинский А.Б. Послесловие к спискам захороненных в «Коммунарке». *Расстрельные списки: Москва, 1937—1941: «Коммунарка», Бутово: Книга памяти жертв политических репрессий.* Под ред. Л.С. Ереминой и А.Б. Рогинского. Москва, 2000. С. 485—501].
21. Kokurin, A.I. & Petrov, N.V. (Comps.). GULAG (Glavnoe upravlenie lagerej): 1917—1960. Moscow, 2000 [in Russian].
[ГУЛАГ (Главное управление лагерей): 1917—1960. Сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. Москва, 2000].
22. Stiazhkina, O. Liudyna v radianskii provintsii: osvoiennia (vid)movy. Donetsk, 2013 [in Ukrainian].
[Стяжкіна О. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. Донецьк, 2013].
23. Kharkhordin, O.V. Oblichat i litsemerit: Genealogiya rossijskoj lichnosti. Saint Petersburg, 2002 [in Russian].
[Хархордин О.В. Обличать и лицемерить: Генеалогия российской личности. Санкт-Петербург, 2002].
24. Petrov, N. & Yansen, M. "Stalinskij pitomets" — Nikolaj Ezhov. Moscow, 2009 [in Russian].
[Петров Н., Янсен М. "Сталинский питомец" — Николай Ежов. Москва, 2009].
25. Intervyu s Igalom Khalfinym i Jokhanom Khellbekom. *Ab Imperio*. 2002. 3: 217-260 [in Russian].
[Интервью с Игалом Халфиным и Йоханом Хелльбеком (Перевод М. Могильнер). *Ab Imperio.* 2002. Вып. 3. С. 217—260].
26. Livshin, A.Ya., Olov, I.B. & Khlevnyuk, O.V. (Comps.). Pisma vo vlast: 1928—1939: Zayavleniya, zhaloby, donosy, pisma v gosudarstvennye struktury i bolshevistskim vozhdyam. Moscow, 2002 [in Russian].

[Письма во власть: 1928—1939: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. Сост. А.Я. Лившин, И.Б. Олов, О.В. Хлевнюк. Москва, 2002].
27. Maliarenko, V.T., Ovchynnikov, Ye.I. & Kovalskyj, V.S. (Comps.). Reabilitatsiia represovanykh: zakonodavstvo ta sudova praktyka. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. Укл.: В.Т. Маляренко, Є.І. Овчинніков, В.С. Ковальський. Київ, 1996].
28. Vronska T. & Stiazhkina, O. Minusnyky: pokarani prostorom. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. Київ, 2021].
29. Artizov, A.N., Sigachev, Yu.V. & etc (Comps.). Reabilitatsiya: kak eto bylo: Dokumenty Prezidiuma TsK KPSS i drugie materialy: V 3-kh t. Vol. 1: Mart 1953 — fevral 1956. Moscow, 2000 [in Russian].
[Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3-х т. Т. 1: Март 1953 — февраль 1956. Сост. А.Н. Артизов, Ю.В. Сигачев и др. Москва, 2000].

Надійшла / Received 21.07.2025

Kseniia KUZINA
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of State Terror of the Soviet Era,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
kuzinakseniya@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-7804-5469

THE ARRESTS OF NKVD OFFICERS' WIVES DURING THE GREAT TERROR AND THEIR REHABILITATION IN THE SECOND HALF OF THE 1950s

The study aims to analyze the experiences of women — spouses of Chekists — who were arrested after their husbands' incarceration in 1937—1938, as well as those wives who successfully evaded arrest. The article highlights the peculiarities of repressed Chekist spouses' rehabilitation throughout the second part of the 1950s. **The research methodology** is founded on the concept of the diversity of women's experiences. The research adopts methodologies from social anthropology. **Conclusions.** The experiences of the detained spouses of Chekists are analyzed within the framework of Bolshevik repressive policies and as part of the history of repressed women. The "purge" of the NKVD in 1937—1938 was accompanied by arrests of the wives of detained employees of this Commissariat. The reason for the women's detention was family ties. Women were also accused of espionage and participation in anti-Soviet organizations, all of which had some connection to their husbands' activities. The charges characterized these women as "accomplices," "spies," and "wives of an enemy of the people," stigmatizing them in Soviet discourse. The article also looks at the experiences of women who were successful in avoiding arrests despite their husbands' detentions. They used a variety of behavioural strategies, such as acceptance, submission, and attempts to alter the situation, etc. All of these women were stigmatized as the wives of enemies of the people. Eliminating this stigma was made feasible by the rehabilitation process that started in the USSR in the mid-1950s. Repressed women and their family members were not the only ones who sought rehabilitation. It seemed reasonable to the wives of the executed Chekists to pursue rehabilitation for their husbands who had participated in the repressions.

***Keywords**: repressions, women's history, NKVD, "wife of a traitor to the Motherland", rehabilitation.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.118
УДК 392.5:94(477.53)“1723/1741”

Ірина ПЕТРЕНКО
докторка історичних наук,
професорка кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання,
Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка (Полтава, Україна)
poonsku@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-2994-3833
Олександр СІРИЙ
член Полтавської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України (Полтава, Україна)
doc_seriy@ukr.net
https://orcid.org/0009-0008-5669-2532
Валерій ТОМАЗОВ
доктор історичних наук, завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
tomazov.valery@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4052-9438

ШЛЮБНІСТЬ У НАСЕЛЕНИХ ПУНКТАХ ГРУНСЬКОЇ СОТНІ ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. (ЗА ДАНИМИ ПАРАФІЯЛЬНИХ МЕТРИЧНИХ КНИГ 1723—1741 рр.)

Мета — встановити історико-демографічні характеристики соціально-демографічної поведінки населення Гетьманщини на основі метричних записів та сповідних (сповідальних) розписів (відомостей) населених пунктів Грунської сотні Гадяцького полку за однією з демографічно-статистичних категорій — шлюбністю. **Методологічну основу** становлять принципи

Цитування: Петренко І., Сірий О., Томазов В. Шлюбність у населених пунктах Грунської сотні Гадяцького полку в першій половині XVIII ст. (за даними парафіяльних метричних книг 1723—1741 рр.). *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 118—134. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.118

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

системності, антропологізації та міждисциплінарності. В дослідженні використано низку загальнонаукових, а також спеціальних і конкретно-проблемних методів, квантитативні історико-демографічні методики й мікроісторичний підхід. **Наукова новизна.** Вперше у вітчизняній історичній науці населення Грунської сотні Гадяцького полку Гетьманщини першої половини XVIII ст. стало об'єктом комплексного соціально-демографічного дослідження. До наукового обігу введено важливі історико-демографічні джерела — метричні книги та сповідні розписи, визначено їх інформативний потенціал, рівень вірогідності в контексті дослідження соціально-демографічних процесів і поведінки населення. **Основні результати.** Встановлено високу інтенсивність шлюбності в населених пунктах Грунської сотні Гадяцького полку Гетьманщини у 1720—1740-х рр., сезонне коливання кількості вінчань відповідно до сільськогосподарського й релігійного циклів та пріоритетність вінчання всередині парафії. З'ясовано соціальний стан 158 шлюбних пар, які одружились у 1723—1744 рр. Встановлено, що переважну їх більшість — 146 (92,4 %) — складали шлюби всередині однієї соціальної групи (козаки, посполиті, духівництво, старшина). Велике значення мав і соціальний статус наречених, адже в 104 випадках (65,8 %) наречені походили з однієї соціальної групи. **Практичне значення.** Матеріали й результати дослідження можуть бути використані в історико-демографічних і генеалогічних студіях, зокрема для створення узагальненої історико-демографічної праці щодо населення Гадяцького полку та всієї Гетьманщини першої половини XVIII ст.

***Ключові слова**: Грунська сотня, Гадяцький полк, шлюб, сім'я, метричні книги, шлюбність, шлюбний вік, сезонність шлюбів.*

Останнім часом зростає інтерес дослідників до соціальної історії Гетьманщини, зокрема її демографічного складника, адже саме він уможливлює з'ясування механізмів функціонування суспільства. Важливу роль у висвітленні життя населення відіграє вивчення інституту шлюбу, результатом якого є створення сім'ї, що виступає «найміцнішою ланкою суспільства і найбільш ефективним засобом збереження культури народу» [1, с. 63].

Певні відомості про шлюбно-сімейні відносини українців кінця XVIII ст. містяться в описах намісництв, зокрема у праці О. Шафонського [2], а також у щоденниках козацької старшини [3—4]. Традиції історико-демографічного вивчення зазначеної проблеми у вітчизняній історіографії заклали історики XIX ст. — О. Левицький [5—7], О. Лазаревський [8—9], М. Сумцов [10]. Сьогодні це питання досліджують І. Петренко [11—13], О. Бороденко [14], В. Дмитренко [15—16], Ю. Волошин [17—18], І. Сердюк [19—20], О. Сірий [21—22]. У розвідках порушуються проблеми історії сім'ї, шлюбно-сімейних відносин, ролі жінки в родині; предметом уваги стають переважно загальні історико-соціальні та історико-демографічні проблеми життя Гетьманщини. Натомість демографічні показники шлюбності залишаються поза полем зору фахівців, тому конкретні демографічні дослідження шлюбності в різних регіонах України ранньомодерного часу потребують подальшого розвитку. З іншого боку, подібні студіювання ускладнюються відсутністю статистичних даних і розпорошеністю джерел по різних архівах. Використання метричних книг та сповідних розписів уможливлює вивчення проблематики, а здобуті в результаті цього відомості дозволяють заповнити певні лакуни соціальної історії першої половини XVIII ст.

Основним і найважливішим джерелом нашої розвідки виступають метричні книги, сповідні розписи, шлюбні обшуки (рос. «обыск брачный»; тобто розшу-

ки, опитування), історії виникнення й поширення на території України, методиці опрацювання та інформаційному потенціалу котрих присвятили свої праці А. Перковський [23], Н. Лобко [24], О. Кригіна [25], Ю. Легун [26], В. Томазов [27], І. Скочиляс [28] та ін. Також до джерельної бази дослідження залучено законодавчі акти, діловодну документацію сотенних, полкових, консисторських канцелярій.

Найбільше інформації надає друга частина метричних книг (про вінчання) церков містечка Грунь (Трьохсвятительська й Миколаївська), сіл Комишів (Покровська) та Шенгеріївка (Михайлівська) за 1723—1741 рр. Треба відзначити, що метричні книги — це унікальне джерело, яке містить цінний історико-демографічний матеріал про шлюбно-сімейні відносини православного населення Лівобережної України. З огляду на певні їх втрати та для компенсації браку інформації було досліджено також сповідні розписи зазначених населених пунктів за вказаний хронологічний період.

Автори розглянули шлюбність населення та визначили її коефіцієнт (КШ) [1], ураховуючи сезонну динаміку шлюбів, шлюбний ринок, вік, станову мобільність і повторні одруження. Всі ці показники узагальнювалися за кожним населеним пунктом і для сотні у цілому, а також порівнювалися між собою задля створення загальної картини.

Грунська сотня — адміністративно-територіальна одиниця Гетьманщини, яка згадується з 1651 р. [22, с. 11]. У досліджуваний період вона перебувала в межах Гадяцького полку. До її складу входили сотенне містечко Грунь та села Комиші, Павловочка, Шенгеріївка. В ті часи Грунська сотня налічувала 886 дворів, де проживали 1135 сімей (7280 осіб) [22, с. 21—29, 30—46]. Населення було переважно православним. У сотні діяли 8 храмів, які підпорядковувалися Грунському церковному намісництву Зіньківсько-Опішнянської протопопії Київської єпархії. Намісниками були представники однієї родини [2]: в 1726—1727 рр. — Іван Шимонович [22, с. 58], у 1732 р. — Андрій Шиманович [22, с. 30], у 1748 р. — Яків Андрійович Шимоновський [22, с. 45]. Серед зіньківських протопопів у 1723 р. зафіксовано Федора Сенкевича [3], у 1726—1727 рр. — Івана Тимофієва [4].

Із восьми церков Грунського намісництва збереглися метричні книги Трьохсвятительської та Миколаївської (м-ко Грунь), Покровської (с. Комиші), Свято-Михайлівської (с. Шенгеріївка) [5]. Кілька років тому їх опубліковано [22]. Джерела мають різний рівень збереженості. Записи в них вели члени парафіяльного кліру церковно-канцелярською мовою друкованим кириличним шрифтом або пізнім українським скорописом із характерними для того часу мовними зворотами. Аркуші документів білого кольору, розграфлені вручну на два — три стовпчики,

---

1 Кількість шлюбів на 1000 осіб наявного населення.

2 У різних джерелах зустрічаються різні форми написання прізвища: Шиман, Шимон, Шимонович, Шиманович, Шимоновський, Шимановський.

3 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 181 а. Арк. 3.

4 Там само. Арк. 100.

5 Там само. Спр. 41, 115, 181; Оп. 1015. Спр. 70.

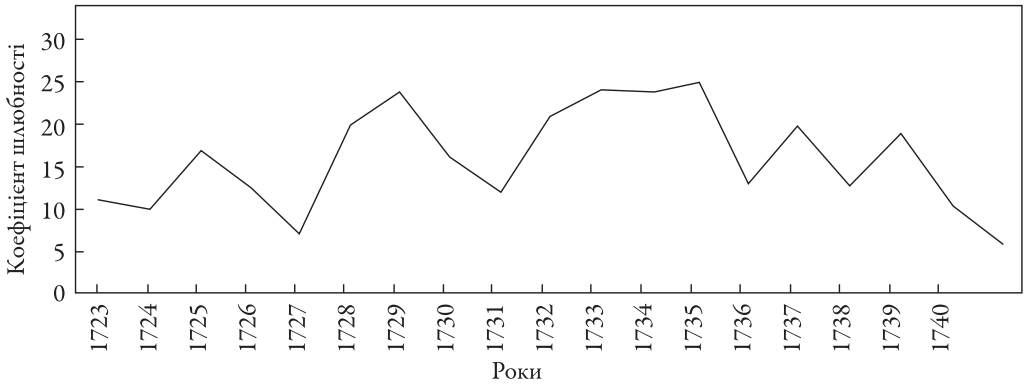

Графік 1. Шлюбність парафіян Миколаївської парафії м-ка Грунь 1723—1740 рр.

заповнені в основному розбірливим почерком, чорнила темні. Кожен запис про вінчання заведений горизонтальними лініями в окрему рамку. Виклад інформації здійснювався за встановленою формою: ім'я священника, який учинив таїнство; прізвище та ім'я нареченого й нареченої, місце їх проживання, кількість попередніх шлюбів (цей запис починався зі слова «сочетахъ», тобто «з'єдную»); відмітка про проведений шлюбний обшук (вочевидь окремих форм для фіксації його результатів на той час ще не існувало [1, с. 221]); відомості про свідків вінчання (одного або двох чоловіків) — прізвище, ім'я, місце проживання.

Метричні книги кожної церкви відрізнялися особливостями ведення й оформлення. Змістовність відомостей про вінчаних залежала від ретельності ведення записів духовними особами, від регіональних відмінностей у написанні, від адміністративно-територіальної належності церкви до міської чи сільської спільноти [14, с. 97].

Грунська церква Святителя Христова Миколая була дерев'яна. Побудована 1663 р. коштом зіньківського полковника Василя Шимана. Її метрична книга, яка добре збереглася, охоплює період 1723—1741 рр. Записи не завжди розбірливі, велися різними почерками, в 1723—1724 рр. їх підписували різні ієреї. В 1728—1741 рр. імена священників не зазначали. Записи впродовж року робилися різними чорнилами, що може свідчити про поступове їх внесення до книги.

У 1723—1741 рр. було зареєстровано 177 шлюбів — коефіцієнт шлюбності становив 16,2 ‰. В різні роки кількість шлюбів була різною: найбільша (15) — у 1735 р. (КШ 25,3 ‰), у 1733 і 1734 рр. — по 14 (КШ 24,1 ‰, 23,9 ‰), у 1729 р. — 13 (КШ 23,6 ‰). Найменше шлюбів зареєстровано 1727 р. — 4 (КШ 7,4 ‰), 1724 р. — 5 (КШ 9,7 ‰) і 1723 р. — 6 (КШ 11,7 ‰). В інші роки — від 7 до 12 на рік (КШ від 11,1 ‰ у 1740 р. до 20,9 ‰ в 1732 р.). Відносно стабільна кількість шлюбів — від 5 до 7 — фіксувалася в 1723—1726 рр. (КШ від 9,7 ‰ до 17,1 ‰) та в 1732—1735 рр. (КШ від 20,9 ‰ до 25,3 ‰). Це плато їх меншої та більшої кількості (див. графік 1).

Першошлюбних пар — 130 (73,4 %): від 50 % у 1723 і 1732 рр. до 100 % у 1724, 1727, 1732 рр. І лише 1736 (12,5 %), 1738 (37,5 %), 1726 (42,6 %), 1731 (42,8 %) років частка перших шлюбів становила менше 50 %.

Повторних шлюбів у Миколаївській парафії було 47 (26,7 %): союзи вдів і вдівців, які поділяються на «півторашлюбні» та «двошлюбні». Півторашлюбних у Миколаївській парафії виявилось у досліджуваний період 9 (5,1 %): у 8 випадках чоловіки брали повторний шлюб, а жінки — перший, і лише в 1 випадку парубок Іван Козеєнко вінчався зі вдовицею Пелагією Луценковою (1736 р.) [22, с. 31].

Двошлюбних було 38 випадків (21,5 %): від 4 у 1726 р. до 1—2 на місяць в інші роки, і повністю відсутні в 1727, 1724, 1732 рр.

Виконуючи указ Синоду, в Миколаївській церкві справно записували дату вінчання, що дало можливість простежити сезонність шлюбів. Найчастіше їх реєстрували у січні (після Різдвяного святкового циклу) — 73 випадки (41,2 %), та в лютому — 34 (19,2 %). У травні — 14 (7,9 %). Традиційно велика кількість вінчань восени: 29 шлюбів (16,3 %) були укладені з 1 по 13 листопада, ще 2 — у вересні, 9 — у жовтні. В літні місяці вінчань зафіксовано мало: 2 — у червні, 7 — у липні, 1 — у серпні. З десяти літніх шлюбів вісім були повторними. В березні та грудні не зафіксовано жодного шлюбу.

За сповідними розписами Миколаївської церкви 1778 р. серед парафіян на 231 чоловіка шлюбного віку припадало 247 жінок шлюбного віку [22, с. 267—286], що свідчить про дефіцит чоловіків, який впливав на шлюбний ринок. За досліджуваний період зі 177 вінчань — 118 (66,7 %) відбулися між парафіянами грунської Миколаївської церкви. В інших подружжях наречених-чоловіків, яких називатимемо діалектизмом «нетутешні» [6], було 59 (33,3 %) і поділялися вони на дві групи: 1) 50 (84,8 %) — мешканці інших парафій Груні (Успенської — 5 (10 %), Воскресенської — 9 (18 %), Василівської — 22 (44 %) та Покровської — 14 (28 %) осіб); 2) 9 чоловіків (15,2 %) — мешканці сіл Грунської сотні: Шенгеріївка — 4 (44,4 %), Павловочка — 1 (11,1 %), Комиші — 2 (22,2 %), с. Дейкалівки сусідньої Зіньківської сотні — 1 (11,1 %), містечка Хухра — 1 (11,1 %).

Із 59 «нетутешніх» наречених — 18 (30,5 %) удівців, яких було більше, ніж серед парафіян Миколаївської церкви (24,5 %). Сезонність шлюбів удівців відрізнялася від першошлюбних пар. Так, у січні — лютому вдівців вінчалося 19,6 %, що значно менше, ніж першошлюбних пар — 80,4 %. У літні місяці (травень — серпень) удівці брали шлюб у рази частіше, ніж першошлюбні пари (34,2 % проти 13,5 %). Кількість шлюбів серед удівців восени (17,2 %) менше, ніж у першошлюбних (22,5 %). Весільний обряд проводився і при повторному укладенні шлюбу, однак велика кількість таких вінчань у літні місяці може свідчити на користь того, що весілля відбувалося за скороченим сценарієм і його обрядовості не надавалося великого значення.

Доходимо висновку, що парафіяни Миколаївської церкви обирали наречених переважно серед місцевих парафіянок (66,7 %), значно рідше — серед парафіянок інших церков містечка (28,2 %), ще рідше — серед мешканок інших населених пунктів як Грунської сотні, так і на відстані 5—13 верст (Шенгеріївка, Комиші, Павловочка (5,1 %)) і більше (Хухра — 18 верст, Дейкалівка — 29 верст).

[6] Чужі, немісцеві.

Через особливість ведення метричних книг[7] неможливо достеменно визначити шлюбний вік наречених. Але, скориставшись сповідними розписами[8] Груні за 1778 р., удалося виявити 7 подружніх пар, котрі вінчались у 1734—1741 рр., та розрахувати їх приблизний вік при пошлюбленні. Отже вік вступу у шлюб чоловіків: 16 років — 1, 18 — 1, 21 — 1, 22 — 2, 26 — 1, 30 — 1; у середньому — 22 роки. Вік жінок: 13 років — 2, 14 — 1, 15 — 1, 18 — 1, 20 — 1, 23 — 1; середній вік вступу у шлюб — 16 років. Вікова різниця наречених: одного віку (по 18 років) — 1 подружжя («отрока Захарія Стешенка з девицею Дариею Ладуровною») [22, с. 130]; у два роки — 1 подружжя (22 та 20 років) («отрока Івана Мацюченка з девицею Екатериной Лоловной») [22, с. 129]; у три роки (16 і 13 років) — 2 подружжя («Наума Титаренка з девицею Варварою Кайдашовною») [22, с. 130]; у сім років (30 та 23 роки) — 1 подружжя («отрока Івана Ладиченка з девицею Маріею Пирятинцевою») [22, с. 127]; у дев'ять років (26 і 15 років) — 1 подружжя («отрока Мартина Кудренка з девицею Екатериною Паламаровною») [19, с. 130]. Найбільша різниця: у двадцять років (33 і 13 років) («отрока Івана Хоменка з девицею Меланиею Ткачовною») [22, с. 130]. Отже дані засвідчують умовний мінімальний шлюбний вік для жінок — 13 років, а для чоловіків — 16 років, що цілком відповідало тогочасним віковим нормам Гетьманщини. В усіх випадках наречений був старший за наречену, а фіксованої вікової різниці не виявлено.

Дослідження станової належності та її мобільності наречених Миколаївської парафії встановити повною мірою неможливо через відсутність у метричних книгах відповідних записів. Використання інших облікових документів Грунської сотні, а саме козацьких реєстрів 1731, 1740, 1750 рр., переписів посполитого населення 1731, 1748, 1750 рр. та сповідних розписів 1778 р. [22] дозволило з великою долею вірогідності встановити соціальний стан 82 шлюбних пар. Серед них переважна більшість шлюбів укладалась усередині соціальної верстви: козак і козачка — 69 (84,2 %), посполитий та посполита — 8 (9,8 %). Значно рідшими були шлюби представників різних верств: козак і посполита — 3 випадки (3,7 %), козак та представниця духівництва — 2 (2,5 %) («Сочетахъ вобракъ отрока Мартина Кудренка з девицею Екатериною Паламаровною», донькою паламаря цього ж храму Василя Замятовського [22, с. 129]; «отрока Феодора Полоусенка з девицею Пелагіею Діаченковою» [22, с. 129]). Оскільки 95,3 % парафіян були козаками, то майже всі проаналізовані нами шлюби належать саме до цієї соціальної групи. 44 (63,8 %) із 69 козацьких шлюбів укладені між представниками одного козацького прошарку: 10 пар наречених із сімей виборних і 34 пари — з козаків-підпомічників. Мішаних козацьких шлюбів виявлено 20 (29,1 %): козак виборний і козачка-підпомічниця — 13, козак-підпомічник і козачка виборна — 7. Шлюбів між представниками різних верств — 5 (7,3 %): козак та посполита — 3, козак і донька духовної особи — 2. Це свідчило про прозорість станових меж та відносно вільний перехід з однієї верстви до іншої.

---

[7] У раніших вік наречених не зазначався, але й пізніше, коли його вже вказували, міг бути доволі умовним (у бік збільшення чи зменшення).

[8] Тут вік зазначався, але, записуваний зі слів, також переважно умовний.

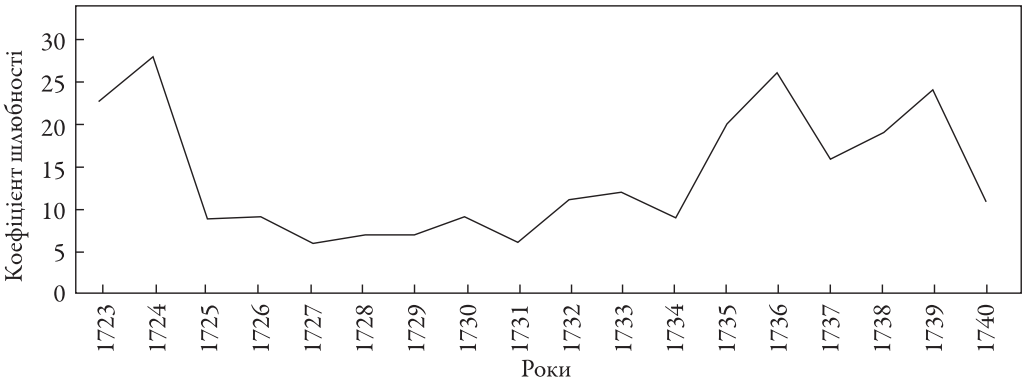

Графік 2. Шлюбність у Трьохсвятительській парафії м-ка Грунь 1723—1740 рр.

Для більшості років дослідженого періоду фіксується по 2 й більше вінчань в один день. Так, 28 січня 1733 р. їх було 5; по 3 вінчання відбулося 24 січня 1725, 26 січня 1729 та 9 лютого 1734 рр. У 1735 р. 12 лютого — 3 вінчання, 8 лютого — 4. Вінчання вдівців могли відбуватися в один день із першошлюбними парами. Тож стверджувати, що вдівці вінчалися в окремі дні та місяці не можна.

Трьохсвятительська церква у Груні — намісницька, діяла з середини XVIII ст. Тут правили Шимоновські, нащадки зіньківського полковника Василя Шимона, зокрема в досліджуваний період — священники Андрій та Яків Шимоновичі [21, с. 28, 58—59, 341]. Парафіянами були мешканці східної частини містечка. Їх налічувалося 642 особи в 1723 р. і 795 — у 1740 р.; 93 % складали козаки, 6 % — посполиті, 1 % — духівництво. Ці розрахунки, з огляду на відсутність перепису, базуються на даних сповідних розписів церкви. При цьому враховано природний і міграційний рух людності, зміни її чисельності внаслідок адміністративно-територіальних перетворень. Приріст населення серед парафіян визначено з урахуванням показника для XVIII ст. — 9 осіб на рік.

Метричні книги Трьохсвятительської церкви збереглися за 1723—1740 рр. Наявні три частини зшиті в один грубий том без титульної сторінки [9]. Відомості про вінчання розміщено на 46 аркушах. Від 1723 по 1737 рр. перший запис року розпочинався словами «Азъ Іерей Андрей...» [22, с. 29], а з 1738 по 1740 р. — «Азъ Іерей Іаковъ...» [22, с. 58—59] із відповідною зміною почерку. В 1723—1724 рр. записи велися друкованим кириличним шрифтом, а 1725—1740 рр. — українським скорописом. Відомості про місце проживання наречених і свідків не зазначалися, або вони уривчасті. Також не зазначено дошлюбні прізвища наречених.

За 18 років зареєстровано 171 вінчання (коефіцієнт шлюбності 13,98 ‰). Найбільше шлюбів зафіксовано 1739 р. — 19 (КШ 24,2 ‰), у 1724 р. — 18 (КШ 27,6 ‰), у 1723, 1735, 1738 рр. — по 15 (КШ 23,4 ‰, 20 ‰, 19,3 ‰). Найменше — по 4 випадки — у 1727 (КШ 5,9 ‰) і 1731 (КШ 5,6 ‰), а також у 1728—1729 рр. — по 5 випадків (КШ 7,2—7,3 ‰). В інші роки показник коливався від 6 ‰ до 12 ‰.

[9] ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 181 а. Арк. 40—63.

Період 1725—1734 рр. був відносно стабільним (див. графік 2). Із зафіксованих вінчань за ці роки більшість першошлюбні — 129 (75,4 %); повторних було 42 (24 %), з яких півторашлюбних — 11 (6,4 %), а другошлюбних — 31 (18,2 %). Серед півторашлюбних у 7 випадках (63 %) — це шлюб між хлопцем і вдовою, а у 4 — між удівцем і дівицею. Повторні вінчання в 1727, 1729, 1730, 1734 рр. не зафіксовані, у 1725, 1726, 1740 рр. їх кількість дорівнює числу першошлюбних пар, а в 1738 р. навіть було більше. Частота повторних шлюбів коливалася в межах 20—25 % на рік, найменшою вона була 1723 р. — 13,4 % і 1736 р. — 11,1 %.

Узимку найбільше вінчань було у січні — 75 (43,9 %), у лютому — 26 (15,3 %), а у грудні не було взагалі. Весною небагато: за три місяці — 18, з яких у квітні — 12 (7 %) й у травні — 6 (3,5 %), не було зовсім — у березні. Відносно мало вінчань улітку: червень — 1 (0,5 %), липень — 9 (5,3 %), у серпні не було. Кількість вінчань збільшувалася восени. Цьому сприяло закінчення сільськогосподарських робіт, відносний достаток, відсутність церковних заборон. Так, у вересні було укладено 2 шлюби (1,1 %), у жовтні — 15 (8,8 %), а до 13 листопада — аж 25 (14,6 %). Повторних шлюбів традиційно найбільше у січні — лютому (35,6 %) й у травні — серпні (31,1 %).

Цілісно реконструювати «шлюбний ринок» парафіян Трьохсвятительської церкви немає можливості через брак відомостей про наречених та їхніх свідків. Лише у 4 випадках зафіксовано наречених з інших населених пунктів: 2 — із сусідньої Шенгеріївки, 1 — із Комишів, 1 — із Чупахівки Охтирського полку.

Використовуючи козацькі ревізії 1731, 1740, 1750 рр. та сповідні розписи Трьохсвятительської церкви 1778 р. вдалося визначити соціальний стан наречених для 26 подружжів: у 24 випадках (92,3 %) — це шлюби козаків, у 2 (7,7 %) — посполитих. Серед козаків у 16 випадках шлюби відбулись у межах одного соціального прошарку: 12 — наречені з підпомічників, 4 — з виборних. Кілька шлюбів поєднали наречених різних соціальних верств: підпомічник і козачка виборна — 2, виборний та козачка-підпомічниця — 4, стрілець і козачка-підпомічниця — 1, козак виборний і донька стельмаха — 1.

За досліджуваний період у 17 випадках в один день проводилося по 2 вінчання, зокрема 1738 р. — 20, 22 січня та 8 травня; у 1739 р. — 4 й 17 лютого; у 1723 р. — 13 січня, 2 лютого.

Село Комиші Грунської сотні Гадяцького полку було великим, місцеві посполиті виконували повинності на користь Гадяцького замку, а козаки служили у Грунській сотні. У селі була церква Покрови Пресвятої Богородиці, де в досліджуваний період правив ієрей Олексій Миколаєвич і дячок Іван Олексієв [22, с. 17]. Вона належала до Гадяцької протопопії. У 1740 р. налічувалося 130 козацьких дворів, де проживали 170 сімей; 101 посполитий двір, де проживало приблизно 120 сімей; 2 двори місцевих священників і 7 дворів гусарів. Усього було 240 дворів і приблизно 300 сімей. Населення на 1723 р. становило 1638 осіб, а на 1733 р. — 1778 [22, с. 38—41, 92].

Метрична книга Покровської церкви містить записи облікового характеру з 1723 по 1734 рр. Кожна щорічна книга складалася з трьох частин, зокрема запи-

сів про вінчання, які починалися словами: «Року (або Году)... Сочетах всупружество...» [22, с. 194—232]. Наявні певні ушкодження документів не впливають на отримання інформації. Записи про вінчання закінчуються 1733 р. Нотатки велись одним почерком: у 1723—1731 рр. та в 1734 р. — друкованим кириличним шрифтом, а 1731—1733 рр. — українським скорописом.

Усього за 11 років було 243 вінчання (КШ 13,2 ‰). Їх кількість коливається за роками — від 11 ‰ до 39 ‰. Найменше було в 1727 р. — 11 (КШ 6,6 ‰), у 1728 і 1730 рр. — по 14 (КШ 8,3 ‰, 8,1 ‰), найбільше в 1729 р. — 39 (КШ 22,9 ‰), 1724 р. — 30 (КШ 19,0 ‰) і 1731 р. — 28 випадків (КШ 16 ‰). В інші роки цей показник становив від 18 (КШ 11,6 ‰) до 24 (КШ 13,3 ‰).

Першошлюбних пар нараховуємо 182 (74,8 %), повторних шлюбів — 61 (25,2 %). Півторашлюбних — 15 (6,3 %), з яких у 10 випадках молодик одружився з удовою, а в 5 — удівець із дівицею. Двошлюбних — 46 (18,9 %). У 1733 р. зареєстровано два випадки, коли наречений одружився утретє, а наречена вдруге [22, с. 229].

Шлюбний ринок Покровської парафії окреслювався населеними пунктами Грунської (Грунь, Павловочка), Зіньківської (Пірки, Зіньків, Тарасівка, Будища), Веприцької (Бобрик) сотень, а також сусідніх із Комишами сіл і містечок Охтирського слобідського полку — Чупахівка, Олешня, Улізки. У 20 випадках (8,2 %) усіх комишанських шлюбів один із подружжя був «нетутешній», зокрема з Пірок та Груні по 4 особи (20 %), з Павловочки — 3 (15 %), з Чупахівки — 2 (10 %), Тарасівки — 2 (10 %) і по 1 з Зінькова, Бобрика, Олешні, Будищ, Улізок (по 5 %). Щороку кількість шлюбів із представниками інших населених пунктів різна: від 1 (1723, 1727, 1730, 1732 рр.) до 7 в 1725 р. Тільки в 1728, 1731 та 1733 рр. усі вінчання відбувалися між парафіянами Покровської парафії. З усіх зазначених випадків лише у 2 шлюбах немісцевою була наречена. Серед повторних тільки у 7 випадках із 61 (11,5 %) один із наречених був немісцевим. І навіть ті, які вступали у шлюб утретє, обирали собі дружину з місцевих жінок. Це свідчить про можливості локального шлюбного ринку, особливо вдовиного.

Використавши переписи й ревізії козаків і посполитих с. Комишів за 1731—1740 рр. та сповідні розписи Покровської церкви, удалося визначити соціальний стан 23 подружжів: 21 шлюб (91,4 %) відбувся між представниками однієї верстви (козаки — 18, посполиті — 3). Серед козаків у 8 парах (38,1 %) наречений і наречена були з козаків-підпомічників і у 6 (28,6 %) — із сімей виборних. 3 подружжя — виборний і козачка з підпомічників (14,3 %), 1 — підпомічник і козачка з виборних (4,8 %). 2 пари (по 17,2 %) — з посполитих і козаків. Отже в Комишах спостерігалася тенденція до укладання шлюбів у межах представників однієї соціальної групи. Шлюбний вік дослідити неможливо через відсутність відповідних відомостей у джерелах.

Село Шенгеріївка Грунської сотні Гадяцького полку було засноване в першій половині XVII ст. В досліджуваний період тут було 56 дворів (49 козацьких, 6 посполитих, 2 представників духівництва), в яких мешкали 80 родин (70 козацьких, 8 посполитих, 2 священницьких). На 1723 р. у селі проживали 402 особи, а на 1737 р. — 486, причому 90 % були з козаків.

Метрична книга місцевої церкви Архістратига Христова Михаїла за 1723—1740 рр. складається з трьох зшитих разом частин. Записи про вінчання та відспівування закінчуються на 1737 р. Нотатки велися переважно українським скорописом, інколи друкованою кирилицею. Виправлення й закреслення поодинокі. Частина про вінчання має титульну сторінку з написом друкованими кириличними літерами. Роки з 1723 до 1734 записані кириличною системою числення, а з 1735 по 1737 — арабськими цифрами. Вони виділені жирним шрифтом і заведені в окремі рамки.

За досліджуваний період у Михайлівській церкві відбулося 105 вінчань (КШ 15,81 ‰). Найбільше 1733 р. — 13 (КШ 28,1 ‰). У 1723 р. — 11 (КШ 27,3 ‰), у 1734 р. — 12 (КШ 25,6 ‰). Найменше 1727 р. — 3 (КШ 7,04 ‰). В інші роки КШ коливався від чотирьох (1729, 1730, 1736, 1737 рр.) до дев'яти (1725, 1728, 1735 рр.). Серед вінчаних переважали першошлюбні — 80 (76,2 %). Повторних шлюбів було 25 (24 %), з них півторашлюбних 11 (10,5 %) і двошлюбних 14 (13,3 %). Серед півторашлюбних у 7 випадках наречений удівець, а дружина дівиця, а у 4 — молодик і вдовиця. Повторних шлюбів у різні роки фіксувалося від 1 до 4, і лише в 1729, 1732, 1736 рр. їх не було.

Переважна більшість вінчань занотована у січні — 56 (53,3 %). У квітні їх було 16 (15,2 %), у лютому, травні й жовтні — по 8 (7,6 %). 2 вінчання — у червні — серпні. Не було їх у березні, грудні, липні. Найбільш популярний весільний період у цій парафії — перші два зимові місяці року, а також квітень — травень, жовтень — листопад.

Шлюби укладалися переважно між парафіянами Михайлівської церкви — 94 (89,5 %) і лише 11 (10,5 %) наречених походили з інших населених пунктів: Грунь — 2 (18,2 %), Павловочка — 1 (9,1 %), а також Пірки — 6 (56,4 %), Дейкалівка — 2 (18,2 %) Зіньківської сотні. Серед немісцевих наречених була лише одна жінка. 5 (45,5 %) вінчань з 11 — повторні.

Отже серед немісцевих наречених мешканців Зіньківської сотні у 2,5 раза більше, ніж Грунської. Можливо, це пов'язано зі шляхами сполучення, що з'єднували населені пункти: між Пірками та Шенгеріївкою яром ішла дорога, яка зв'язувала долини рр. Грунь Черкаська і Грунь Ташанська. Шлях належної якості був і між Шенгеріївкою та Дейкалівкою.

Через неповноту записів у метричній книзі соціальний статус вінчаних достеменно встановити неможливо, але частково це можна зробити завдяки матеріалам ревізії 1731, 1740, 1750 рр. та сповідним розписам Михайлівської церкви за 1778 р. Було досліджено 27 подружніх пар, серед яких шлюбів між особами козацького походження — 24 (88,9 %), духовного — 1 (3,7 %), а 2 (7,4 %) — міжстанові. Всередині козацької верстви було 17 (63,1 %) вінчань між представниками одного прошарку: 6 (22,3 %) — із виборних козаків, 11 (40,8 %) — із підпомічників. У 2 (7,4 %) випадках наречений був із виборних, а наречена — з підпомічників, у 4 (14,9 %) — навпаки, та в 1 шлюбі (3,7 %) підпомічник вінчався з дівицею з родини козацьких підсусідків. Усього таких шлюбів виявлено 7 (26 %)[10]. 1 (3,7 %)

[10] Там само. Спр. 41. Арк. 53 зв.

союз був утворений посполитим і козачкою з підпомічників та ще 1 (3,7 %) — виборним козаком і нареченою з духівництва.

Опрацювання джерел дозволяє стверджувати, що порядок ведення метричних книг у жодній із церков намісництва не відповідав вимогам додатка до Духовного регламенту 1722 р. та указів 1730 і 1731 рр. На це існували об'єктивні причини: відсутність друкованих зразків метричних книг і чітких інструкцій, а також дефіцит паперу й чорнил. Через пожежі, епідемії церкви знищувалися та зачинялися, відтак таїнства здійснювалися в інших храмах, де й нотувалися відповідні відомості. Але значно меншу кількість вінчальних записів у грунських Трьохсвятительській порівняно з Миколаївською церквами — причому за суттєво більшої кількості парафіян (у 1,5 раза) — пояснити важко.

До суб'єктивних факторів слід віднести недбале ставлення представників церковного кліру до фіксування інформації. Зазвичай метричні записи робилися не відразу по таїнству, а пізніше — з чернеток чи з пам'яті. На користь цього свідчать надто акуратні (без помилок і виправлень), одним почерком та чорнилом виконані записи про шлюб, порушення послідовності записів про вінчання і хрещення. Освітній рівень та навички духівництва також нерідко давалися взнаки. Хоча все ж миряни більше цінували не «вченість», а вміння ладнати, людські риси духовних осіб. Зокрема парох комишанської церкви в 1718 р. був козаком і згадувався у цей час як місцевий сільський отаман, а вже в 1723 р. — священник. Водночас порушень у веденні метричної книги саме в цій парафії найбільше з усіх досліджених. Дисциплінувати ієреїв або позбавити їх хоча б частини прав було досить важко [29, с. 103]. Щоправда, якість записів із роками підвищувалася. В 1730 р. після постанов Синоду щодо регламентації роботи православних закладів зверталась увага на правильність ведення обліково-церковної документації. Як результат — з'явилися дошлюбні прізвища, у комишанській церкві нотувалися місяці проведення таїнства, у шенгеріївській з 1730 р. відбувся перехід із кириличної системи числення до арабської, замість друкованого шрифту почали використовувати український скоропис.

Загальна демографічна статистика по Грунській сотні за період 1723—1741 рр.: 696 вінчань, коефіцієнт шлюбності 14,76 ‰ (від 13,2 ‰ в Комишах до 16,2 ‰ в Миколаївській парафії Груні). Для порівняння: у XVIII ст. в Англії — 7,7 ‰, Німеччині — 8,0 ‰, Франції — 7,9 ‰ [30, с. 8]. Високий показник КШ у Грунській сотні свідчив, що Україна ранньомодерної доби мала один із найвищих коефіцієнтів шлюбності в Європі. Це підтверджує тезу, що шлюбність упродовж XVIII ст. була не тільки ранньою, а й загальною, адже лише 1 % населення взагалі не вступав у шлюб до 60 років.

Першошлюбних вінчань було 521 (76,3 %) та практично однаковий показник у всіх парафіях (від 73,4 % до 76,2 %), що корелюється з висновками О. Бороденко: «З-поміж усіх подружніх пар переважали матримоніальні союзи, утворені між першошлюбниками обох статей — 78,0 %» [14, с. 273]. При цьому в перший шлюб вступало молодиків 545 (78,3 % усіх наречених-чоловіків), дівиць — 543 (78,1 % всіх наречених-жінок).

Повторних вінчань у сотні було 179 (23,7 %), теж приблизно однаково в усіх парафіях Грунського намісництва. Це менше, ніж у сотенному центрі Яреськи Миргородського полку («За двадцять років (1755—1774 рр.) в містечку зареєстровано 248 шлюбів, з них [...] 33,2 % укладалися повторно [...] кожне третє вінчання в Яреськах відбувалося за участі вдівця або вдови» [31, с. 56])[11]. У півторашлюбних союзах, яких усього було 46 (7 %), у 22 (47,8 %) випадках удівець вінчався з дівицею, у 24 (52,3 %) — молодик з удовою. Незначна перевага союзів молодиків зі вдовами, що фіксується на Грунщині, не є типовим явищем для Гетьманщини. О. Бороденко зазначає, що таких шлюбів незначна частка — 2,7 % та пояснює це тим, що «напевно удовиці привертали увагу неодружених чоловіків передусім матеріальними статками» [14, с. 273][12]. Загалом же вдівцям і вдовицям за тодішніми суспільними моральними принципами пасували шлюби між собою. Такі вінчання називалися двошлюбними й було їх у Грунській сотні за досліджений період 129 (16,7 %).

Оскільки повторні шлюби (півтора- та двошлюбні) укладалися тільки вдовами й удівцями, можемо визначити їх частку у шлюбному ринку: загалом — 304 особи (8,4 % усього населення Грунської сотні), чоловіків — 151, жінок — 153. Тобто шлюбна активність була високою і складала четверту частину всіх вінчань у парафіях Грунського намісництва. Такий значний показник пояснюється соціально-економічними причинами: необхідністю ведення господарства, догляду за дітьми.

Пріоритетним у селах Грунського намісництва був вибір шлюбних партнерів серед представників своєї парафії (тут парафія — це і є село): таких союзів 90,7 %, зокрема в Комишах їх було 223 (91,8 %), Шенгеріївці — 94 (89,5 %). Шлюбний ринок парафій сотенного центру структурно дещо інший, що простежується на прикладі Миколаївської церкви. З'ясовано, що поза Миколаївською парафією шлюбну пару собі знайшла третина її парафіян — 59 осіб (33,3 %), з яких 50 (84,7 %) — в інших парафіях Груні, і тільки 9 (15,3 %) — в інших селах. Отже в парафіях містечка «нетутешні» наречені з інших населених пунктів складали 5,2 %, що відповідало показникам Шенгеріївки й Комишів. «Нетутешніми» нареченими були переважно чоловіки (96,7 %) і лише у 3 випадках — жінки. Місцем походження «нетутешніх» наречених у 20 випадках (45,4 %) стали населені пункти Грунської сотні: Грунь — 6 (13,6 %), Шенгеріївка — 6 (13,6 %), Павловочка — 5 (11,4 %), Комиші — 3 (6,8 %). У 16 випадках (36,4 %) — села й містечка Зіньківської сотні Гадяцького полку: Пірки — 10 (22,7 %), Дейкалівка — 3 (6,8 %), Тарасівка — 2 (4,6 %), Зіньків — 1 (2,3 %); у 2 випадках (4,6 %) села Веприцької сотні того ж полку: Бобрик — 1 (2,3 %) та Буди — 1 (2,3 %). 6 наречених (13,8 %) були мешканцями сусіднього Охтирського полку: Чупахівка — 3, Олешня — 1, Хухра — 1, Улізка — 1. Оскільки населення в селах було менше, ніж у сотенному центрі, частина «нетутешніх» наречених була більшою. Так, у Шенгеріївці, де кількість населення мінімальна серед досліджуваних сіл, найбільше немісцевих наречених — 10,5 %, 72 % з яких — мешканці сусідніх

[11] Щоправда, І. Сердюк розглядав дещо пізніший період.
[12] Це твердження потребує додаткового обґрунтування.

великих і багатих сіл Зіньківської сотні Гадяцького полку Пірок та Дейкалівки, і лише 28 % — населених пунктів Грунської сотні: Павловочки, Груні. В Комишах, де кількість населення була більшою, немісцевих наречених дещо менше, ніж у Шенгеріївці — 8,2 %. Ще менше немісцевих наречених у Груні — 5,2 %. Отже чим менше мешканців у населеному пункті, тим менший шлюбний ринок і більше немісцевих шлюбних партнерів, при цьому адміністративні межі сотень не були перешкодою для родичання та сватання.

Вінчання й весільні обряди узгоджувалися з народними традиціями, звичаями, забобонами, церковним і сільськогосподарським календарями, що зумовлювало певну сезонність в укладанні шлюбів. Найбільше вінчань було взимку — у січні 226 (43 %), лютому — 88 (16 %). Найменше влітку — у червні 4 (1,7 %), липні — 16 (3 %), серпні — 2 (0,8 %). У листопаді — 77 (14 %), жовтні — 32 (6 %), квітні — 38 (7 %), травні — 32 (6 %). У грудні й березні вінчань не зареєстровано.

Досліджена сезонність вінчань загалом і в різних населених пунктах сотні свідчить про суворе дотримання священниками й парафіянами церковних заборон на вінчання під час постів. Численні шлюби у січні та лютому, а потім у жовтні й листопаді обумовлені аграрним циклом — завершенням сільськогосподарських робіт.

Найбільше вінчань удівців і вдовиць зафіксовано у січні — 26 (22,7 %) та лютому — 19 (16,2 %). Відносно багато таких вінчань у травні й липні — по 15 випадків (по 13,2 %). Восени їх кількість зростала: від 3,6 % у вересні до 8,8 % у листопаді. Найменше їх було у серпні — 2 (1,8 %). Отже сезонність інша, ніж у першошлюбних пар: у січні менше (22,7 % проти 38,4 %), менше повторних вінчань і восени. Однак у теплі місяці року повторних шлюбів було в рази більше, ніж першошлюбних.

Через відсутність у метричних книгах записів про вік шлюбних партнерів повною мірою дослідити цей показник у парафіях Грунського намісництва не вдалося. Однак, проаналізувавши сповідні відомості, можемо припустити, що в Миколаївській парафії Груні середній шлюбний вік чоловіків становив 22 роки, а жінок — 16. Мінімальний вік наречених-дівчат був 13 років, а хлопців — 16. При цьому чоловіки завжди були старшими. Мінімальний дозволений вік вступу у шлюб для жінок — 13 [1, с. 195], для чоловіків — 16 років.

Отже у ході дослідження було встановлено високу інтенсивність шлюбності мешканців населених пунктів Грунської сотні Гадяцького полку Гетьманщини впродовж 1720—1740-х рр., сезонне коливання кількості вінчань відповідно до сільськогосподарського й релігійного циклів та пріоритетність вінчання всередині парафії. Детально дослідити шлюбно-станову мобільність жителів Грунської сотні неможливо через відсутність у метричних книгах даних про соціальний стан парафіян Грунського намісництва, а також неточності в документації. Треба брати до уваги реалії першої половини XVIII ст.: нестійкість прізвищ і наявність прізвиськ, які могли змінюватися навіть в одному поколінні, що додатково ускладнює ідентифікацію особи. До того ж маємо обмаль ділової, судової, церковної документації Гадяцького полку й, зокрема, Грунської сотні, не зберігся Румян-

цевський опис цієї території, матеріали ранніх сповідних розписів. Та завдяки використанню козацьких реєстрів 1731, 1740, 1750 рр., переписів посполитого населення 1731, 1748, 1750 рр., сповідних розписів парафій Грунського намісництва за 1778 р. було встановлено соціальний стан 158 шлюбних пар, які одружувалися в 1723—1744 рр. Переважна їх більшість — 146 (92,4 %) — це шлюби всередині своєї соціальної групи (козаки, посполиті, духівництво, старшина). Велике значення мав і соціальний статус наречених, адже у 104 випадках (65,8 %) вони походили з однієї соціальної групи. Соціально ж неоднорідні шлюби свідчать про ще наявну соціальну мобільність.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Petrenko, I. Shliubno-simeini vidnosyny v povsiakdennomu zhytti myrian Rosiiskoi derzhavy XVIII st.: u 2 ch. Poltava, 2010. Ch. 1 [in Ukrainian].
[Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: у 2 ч. Ч. 1. Полтава, 2010. 276 с.].
2. Shafonskiy, A. Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniem Maloy Rossii. Kiev, 1851 [in Russian].
[Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Киев, 1851. 724 с.].
3. Antonovich, V. Prilutskiy polkovoy asaul Mikhaylo Movchan i ego zapiski. *Kievskaya starina*. 1885. 1: 57-84 [in Russian].
[Антонович В. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записки. *Киевская старина*. Вып. 1. Киев, 1885. С. 57—84].
4. Dnevnik generalnogo podskarbiya Yakova Markovicha (1717—1767 gg.). Ch. I. Kiev, 1893; Ch. II. Kiev, 1895 [in Russian].
[Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.). Ч. I. Киев, 1893; Ч. II. Киев,1895].
5. Levytskyi, O. Nevinchani shliuby v Ukraini v XVI—XVII st. *Zapysky Ukrainskoho naukovoho tovarystva v Kyievi*. 1909. III: 98-103 [in Ukrainian].
[Левицький О. Невінчані шлюби в Україні в XVI—XVII ст. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. Кн. III. Київ, 1909. С. 98—103].
6. Levitskiy, O. O semeinykh otnosheniyakh v Yugo-Zapadnoi Rusi v XVI—XVII vv. *Russkaya starina.* 1880. 11: 549-574 [in Russian].
[Левицький О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI—XVII вв. *Русская старина.* Вып. 11. Москва, 1880. С. 549—574].
7. Levytskyi, O. Pro shliub na Rusi-Ukraini v XVI—XVII st. *Zoria*. 1885. 13: 149-152; 14: 169-171; 15-16: 183-185; 18: 209-211 [in Ukrainian].
[Левицький О. Про шлюб на Русі-Україні в XVI—XVII ст. *Зоря* (Львів). 1885. № 13. С. 149—152; № 14. С. 169—171; № 15-16. С. 183—185; № 18. С. 209—211].
8. Lazarevskiy, O. Ocherki iz byta Malorossii XVIII v. *Russkiy arkhiv.* 1871. 11: 1884-1905 [in Russian].
[Лазаревський О. Очерки из быта Малороссии XVIII в. *Русский архив*. Вып. 11. Москва, 1871. С. 1884—1905].
9. Lazarevskiy, O. Liudi staroy Malorossii. Miklashevskie. *Kievskaia starina.* 1882. 8: 243-258 [in Russian].
[Лазаревський О. Люди старой Малороссии. Миклашевские. *Киевская старина*. Вып. 8. Киев, 1882. С. 243—258].

10. Sumtsov, M. O svadebnykh obriadakh, preimushchestvenno russkikh. Kharkov, 1881 [in Russian].
[Сумцов М. О свадебных обрядах, преимущественно русских. Харьков. 1881. 261 с.].
11. Petrenko, I. Shliubno-simeini vidnosyny v povsiakdennomu zhytti myrian Rosiiskoi derzhavy XVIII st.: u 2 ch. Poltava, 2010 [in Ukrainian].
[Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: у 2 ч. Полтава, 2010. Ч. 1. 276 с.; Ч. 2. 305 с.].
12. Petrenko, I. Shliubno-simeini vidnosyny ukraintsiv u druhii polovyni XVIII st. Poltava, 2009 [in Ukrainian].
[Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. Полтава, 2009. 119 с.].
13. Petrenko, I. Dvoiezhenstvo u Hetmanshchyni XVIII st. *Siverianskyi litopys*. 2021. 4: 14-21 [in Ukrainian].
[Петренко І. Двоєженство у Гетьманщині XVIII ст. *Сіверянський літопис*. Вип. 4. Чернігів, 2021. С. 14—21].
14. Borodenko, O. Shliub i rodyna pravoslavnoho naselennia Livoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XVIII — pershoi polovyny XIX st.: sotsialno-demohrafichnyi aspekt. Odesa, 2020 [in Ukrainian].
[Бороденко О. Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII — першої половини XIX ст.: соціально-демографічний аспект. Одеса, 2020. 617 с.].
15. Dmytrenko, V.A. Materialy tserkovnoho obliku naselennia Kyivskoi ta Pereiaslavsko-Boryspilskoi yeparkhii yak dzherelo z sotsialnoi istorii Hetmanshchyny XVIII st.: candidate diss. of the historical sci. Poltava, 2010 [in Ukrainian].
[Дмитренко В.А. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархії як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук. Полтава, 2010. 190 с.].
16. Dmytrenko, V.A. A pry tii tserkvi pip z popadeiu. Poltava, 2023 [in Ukrainian].
[Дмитренко В.А. А при тій церкві піп з попадею. Полтава, 2023. 303 с.].
17. Voloshyn, Yu. Kozatska femida: grodske sudochynstvo v Hetmanshchyni. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Волошин Ю. Козацька феміда: ґродське судочинство в Гетьманщині. Київ, 2019. 206 с.].
18. Voloshyn, Yu. Kozaky i pospolyti: Miska spilnota Poltavy druhoi polovyny XVIII st. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ, 2016. 355 с.].
19. Serdiuk, I. Malenkyi doroslyi: Dytyna i dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ, 2018. 454 с.].
20. Serdiuk, I. Polkovykh horodov obyvateli: Istoryko-demohrafichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny druhoi polovyny XVIII st. Poltava, 2011 [in Ukrainian].
[Сердюк І. Полкових городов обивателі: Історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава, 2011. 304 с.].
21. Siryi, O. Perehortaiuchy storinky mynulykh lit. Poltava, 2019 [in Ukrainian].
[Сірий О. Перегортаючи сторінки минулих літ. Полтава, 2019. 293 с.].
22. Siryi, O. (Ed.). Hrunska sotnia: reiestry, revizii, spovidni rozpysy, metrychni zapysy: 1634—1794 rr. Poltava, 2020 [in Ukrainian].

[Грунська сотня: реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи: 1634—1794 рр. Авт.-упор. О. Сірий. Полтава, 2020. 392 с.].

23. Perkovskyi, A. Ukrainske naselennia v 60—70-kh rr. XVIII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 1968. 1: 107-111 [in Ukrainian].
[Перковський А. Українське населення в 60—70-х рр. XVIII ст. *Український історичний журнал.* 1968. № 1. С. 107—111].
24. Lobko, N. Z istorii zaprovadzhennia metrychnykh knyh na ukrainskykh zemliakh. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal.* 2010. VIII-IX: 159-164 [in Ukrainian].
[Лобко Н. З історії запровадження метричних книг на українських землях. *Сумський історико-архівний журнал*. Вип. VIII-IX. Суми, 2010. С. 159—164].
25. Kryhina, O. Informatsiinyi potentsial metrychnykh knyh yak istorychnykh dzherel. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V.I. Vernadskoho.* 2018. 29 (68), 1: 84-88 [in Ukrainian].
[Кригіна О. Інформаційний потенціал метричних книг як історичних джерел. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.* 2018. Т. 29 (68). № 1. С. 84—88].
26. Lehun, Yu. Henealohia selian Podilskoii hubernii: dzherela. Vinnytsia, 2005 [in Ukrainian].
[Легун Ю. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. Вінниця, 2005. 516 с.].
27. Tomazov, V. Henealohiia kozatsko-starshynskykh rodiv: istoriohrafiia ta dzherela (druha polovyna XVII — pochatok XX st.). Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII — початок XX ст.). Київ, 2006. 284 с.].
28. Skochylias, I. Reiestratsiia pryrodnoho rukhu naselennia u Lvivskii yeparkhii v pershii tretyni XVIII st. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna.* 1998. 33: 225-235 [in Ukrainian].
[Скочиляс І. Реєстрація природного руху населення у Львівській єпархії в першій третині XVIII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 33. Львів, 1998. С. 225—235].
29. Prokopiuk, O. Dukhovna konsystoriia v systemi yeparkhialnoho upravlinnia (1721—1786 rr.). Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Прокоп'юк О. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721—1786 рр.). Київ, 2008. 296 с.].
30. Sliusar, L. Shliub v Ukraini u demohrafichnomu vymiri: istoriia i suchasnist. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Слюсар Л. Шлюб в Україні у демографічному вимірі: історія і сучасність. Київ, 2021. 180 с.].
31. Serdiuk, I. Povtorni shliuby v Hetmanshchyni u druhii polovyni XVIII st. (za danymy metrychnoi knyhy Khrystorozhdestvenskoi tserkvy mistechka Yaresky Myrhorodskoho polku). *Kraieznavstvo*. 2010. 3: 48-56 [in Ukrainian].
[Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку). *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 48—56].

Надійшла / Received 09.08.2025

Iryna PETRENKO
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at the Department of World History, Religious Studies and Methods of Their Teaching,
Poltava V. Korolenko National Pedagogical University (Poltava, Ukraine)
poonsku@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-2994-3833
Oleksandr SIRYI
Member of the Poltava Regional Organization
of the National Union of Local Historians of Ukraine (Poltava, Ukraine)
doc_seriy@ukr.net
https://orcid.org/0009-0008-5669-2532
Valerii TOMAZOV
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Head of the Sector of Genealogical and Heraldic Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
tomazov.valery@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4052-9438

MARRIAGEABILITY IN THE SETTLEMENTS OF THE HRUN SOTNIA OF THE HADIACH REGIMENT IN THE FIRST HALF OF THE 18st CENTURY (ACCORDING TO PARISH METRIC BOOKS OF 1723—1741)

The purpose is to clarify the historical and demographic characteristics and socio-demographic behavior of the Hetmanshchyna population, namely the analysis of one of the demographic and statistical categories — marriage, based on the metric records of parish churches in the settlements of the Hrun Sotnia of the Hadiach Regiment. **The methodological basis** is based on the principles of systematicity, anthropologisation, and interdisciplinarity. The study uses a number of general scientific, special scientific, and specific problematic methods. In particular, quantitative historical and demographic methods and the microhistorical approach. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time in the national historical science, the population of the Hetmanshchyna's Hrun Sotnia (Hadiach Regiment) became the object of a comprehensive socio-demographic study: the metric books of the rural population of the Hetmanshchyna in the first half of the eighteenth century were studied, and their informative capabilities as a source for studying socio-demographic processes and behaviour of the population were found out. **Main results.** The demographic situation in the villages of the Hrun Sotnia of the Hadiach Regiment in 1720—1740s in the so-called pre-statistical era is traced; it is shown that the use of marriage records in this period allows for significantly adjusting the socio-historical and historical-demographic dimensions of the Ukrainian population of the villages and towns of the Hadiach regiment, and further to fully explore the history of their parish community. The originality of the study lies in the fact that it focuses researchers' attention on primary sources — the "early" metric books of the Hetmanshchyna villages. **The practical significance** is determined by the fact that the materials and results of the work can be used in historical, demographic, and genealogical works. This study is useful for teaching courses in source studies and special historical disciplines, writing specific problematic and generalised works on the history of Ukraine, historical demography, history of Hetmanshchyna, and social history. The results obtained from this study can be used in comparative studies or become part of broader works on the Hadiach Regiment.

***Keywords**: Hrun Sotnia, Hadiach Regiment, marriage, family, metric books, marriageability, marriage age, seasonality of marriages.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.135
УДК 94(477)“1918”

Роман ТИМЧЕНКО
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії Української революції 1917—1921 рр.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
roma_timchenko@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-5262-9033

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Мета — визначення основних тенденцій і проблем висвітлення аграрної політики гетьманату П. Скоропадського у сучасній українській історіографії, а також формулювання рекомендацій для подальших досліджень й узагальнення напрацьованих висновків щодо державної земельної реформи. **Методологія.** Використано методи історіографічного аналізу, порівняльного та синтетичного дослідження. **Наукова новизна** полягає у всебічному огляді та систематизації сучасних наукових досліджень, що стосуються земельної реформи П. Скоропадського, з акцентом на визначення ступеня інформативності використаних джерел та обґрунтованості методологічних підходів. **Основні результати.** Сучасним українським фахівцям удалося подолати традиційний поділ тематичних історіографічних студій на «прогетьманські» і «проуенерівські», а також сформулювати нові підходи до інтерпретації ліберально-консервативних реформ П. Скоропадського в аграрній сфері. Недостатньо уваги приділено головним дійовим особам земельної реформи та їх опонентам у колі вищих урядовців Української Держави, регіональному аспекту перетворень. Дослідники в основному зосереджені на антигетьманському селянському русі, аналізі головних законодавчих актів уряду, впливі німецьких військовиків і дипломатів на перебіг земельної реформи.

***Ключові слова**: історіографія, П. Скоропадський, земельна реформа, Державний земельний банк, В. Колокольцов, В. Леонтович.*

Цитування: Тимченко Р. Земельна реформа гетьмана П. Скоропадського у сучасній українській історіографії. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 135—152. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.135

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

П. Скоропадський прийшов до влади зі сформованим уявленням щодо принципових засад земельної політики, що мала базуватися на праві приватної власності «як фундаменту культури і цивілізації». Вже першим установчим актом — «Грамотою до всього українського народу» — дозволялося вільно продавати й купувати землю. В документі було викладено концептуальне положення майбутньої реформи — «відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів» [1, с. 156]. П. Скоропадський пов'язував успіх земельної реформи зі стабільністю свого правління, яке залежало від створення міцної соціально-політичної бази й виконання економічних зобов'язань перед Центральними державами. Для реалізації цих завдань уряд ухвалив низку важливих законів, створив земельно-ліквідаційні комісії та Державний земельний банк, а восени 1918 р. П. Скоропадський особисто очолив Велику земельну нараду, яка мала здійснити остаточну редакцію земельного законодавства. Але гетьманові й урядові не вистачило політичної волі та часу ухвалити імперативний закон про примусове відчуження поміщицьких угідь і розблокувати створення державного земельного фонду для продажу наділів малоземельним селянам.

На початку про поняттєвий апарат дослідження. В науковій літературі терміни «аграрна реформа» й «земельна реформа» часто вживаються як синонімічні. У цій статті перевага надаватиметься поняттю «земельна реформа», яка пов'язана з конкретними планами гетьмана П. Скоропадського розв'язати земельне питання шляхом державних законодавчих механізмів регулювання відповідних правовідносин. Водночас дефініція «аграрна реформа» охоплює ширше коло заходів державної політики, спрямованих на розвиток сільського господарства, технічне забезпечення галузі, кредитування, меліорацію, лісівництво, впровадження новітніх агрономічних технологій, підготовку фахівців тощо.

Поняття «земельне питання» в умовах революційних змін 1917—1918 рр. набуло особливої гостроти й пов'язувалося з проблемою соціально справедливого перерозподілу поміщицьких і державних земельних ресурсів на користь малоземельного селянства. Його розв'язання розглядалось як першочергове завдання нової влади, а ставлення до цієї проблеми стало визначальним чинником її суспільної легітимації або, навпаки, делегітимації в умовах політичної нестабільності.

Доцільно також уточнити зміст поняття «земельний фонд», під яким у загальному контексті розуміють сукупність земель, призначених для подальшого розподілу або використання відповідно до державної аграрної політики. В умовах гетьманату земельний фонд планувалося сформувати шляхом акумулювання державних, удільних і церковних угідь, а також викупу приватних, зокрема поміщицьких земель Державним земельним банком із метою їх подальшого продажу малоземельним селянам. Банк мав виконувати функції кредитування власників наділів та підтримки так званих культурних господарств — цукрових, насіннєвих, племінних, інших стратегічно важливих для економіки держави аграрних підприємств.

За роки незалежності дослідження історії Української революції 1917—1921 рр. набуло системного характеру, а сучасна вітчизняна історіографія періоду правління П. Скоропадського представлена численними науковими студіями. Пи-

тання земельної політики тих часів є чи не найбільш вивченою темою історії Української Держави. Дослідники зазнали певного впливу давньої історіографічної традиції та можуть бути умовно віднесені до прихильників гетьманату або його критиків. Однак у питаннях земельної реформи ці відмінності менш рельєфні. Сучасні історики позбулися радянських стереотипів, отримали доступ до архівних документів і повної версії спогадів П. Скоропадського (1995 р.), що значно розширило джерельну базу досліджень, дало змогу проаналізувати впровадження земельної реформи.

Серед напрацювань з означеної проблеми можна виділити кілька груп. Перша — спеціальні дослідження з аграрної політики урядів періоду Української революції 1917—1921 рр., зокрема часів П. Скоропадського. Друга — праці, присвячені регіональним особливостям реалізації земельної реформи, які дозволяють оцінити практичний вимір аграрної політики на місцях. Третя — біографічні студії, що розкривають погляди й діяльність П. Скоропадського, його міністрів-аграрників у контексті формування земельної політики. Четверта — розвідки, присвячені вивченню внутрішньої та зовнішньої політики Української Держави, діяльності німецької, австро-угорської військових адміністрацій, біографічні дослідження очільника й відомих урядовців-аграрників. І п'ята група — узагальнюючі праці з історії України, революційної доби 1917—1921 рр., де присутні певні сюжети спроб українських урядів розв'язати земельне питання.

Маємо зазначити, що спеціальної монографічної праці, присвяченої історіографії гетьманату П. Скоропадського та його земельної політики ще не створено, хоча впродовж останніх десятиліть і з'явилися ґрунтовні дослідження. Першими історіографічними студіями з проблематики стали кандидатські дисертації С. Грибоєдова, С. Гнатюка [2—3]. Перший, розглядаючи дослідження тогочасних українських істориків, припустив, що вітчизняна історіографія земельного питання в Українській Державі вже позначила власну позицію чіткими науковими рамками, окреслила відмінності у визначенні причин масового руху селян проти гетьмана [2, с. 81—82]. Другий обмежився епізодичними згадками кількох праць, водночас загалом позитивно оцінивши плани соціально-економічних перетворень гетьмана як основу для модернізації країни й формування середнього класу [3, с. 114].

О. Тараненко здійснив комплексний аналіз досліджень аграрної проблематики 1920 — початку 2000-х рр. [4—5]. Він обґрунтовано виділив три періоди розвитку вітчизняної історіографії цього питання: 1991—1995 рр. — формування нових підходів зі збереженням радянських стереотипів; 1995—1999 рр. — активізація архівних студій і дисертаційних досліджень; початок 2000-х рр. — якісне оновлення дискурсу. Така періодизація видається концептуально виваженою та продуктивною для подальших історіографічних студіювань. О. Тараненко запропонував типологію тогочасних праць, виокремивши чотири основні групи: носії радянських ідеологічних установок; дослідники, що трактували гетьманат як консервативну спробу стабілізації; академічні студії критичного напряму; науково-популярні розвідки. Це класифікаційне бачення, на нашу думку, обґрунтовано відображає реальний стан української історіографії. Варте уваги твердження про ігнорування сучасними дослідниками німецько- та польськомовної українознавчої літератури [4, с. 184—187].

Досить розлогу історіографічну оцінку вивчення аграрної політики гетьманату подала Г. Салата [6], яка запропонувала умовний поділ сучасних українських досліджень на три основні групи. До першої вона віднесла праці, в яких критикується відновлення приватної власності на землю, а селянський повстанський рух трактується як чинник тиску на аграрне законодавство. Друга група зосереджена на тезі про безпосередню зумовленість антигетьманських виступів саме аграрною політикою уряду. У третій представлено розвідки, де аграрні реформи розглядалися без заперечення інституту приватної власності, натомість наявне прагнення авторів до об'єктивного трактування сутності гетьманських ініціатив у ширшому контексті подій доби.

Хоч запропонована типологія й має певну евристичну цінність, вона не позбавлена спрощень. Поділ на групи доволі умовний, адже в межах однієї концептуальної позиції можуть поєднуватися суперечливі оцінки. Крім того, третя група радше демонструє загальну інтерпретацію революційних подій, аніж пропонує нові концептуальні підходи до аналізу земельної політики. В підсумку Г. Салата зазначила, що сучасний історіографічний дискурс засвідчує концептуальну невизначеність у підходах до аналізу аграрної політики Української Держави [6, с. 108]. Вважаємо, що формування єдиної інтерпретаційної моделі у цьому контексті малоймовірне з огляду на складність і багатовимірність самого гетьманату, поліваріантність оцінок його політичного й економічного курсу.

О. Житков у своїй дисертації справедливо підкреслив, що сучасні автори не лише розкрили окремі аспекти реформаторської діяльності уряду, а й критично осмислили структурні дисфункції, які призвели до політичної нестабільності Української Держави. Автор наголосив, що окрему увагу приділено проблемі відсутності системного підходу до розв'язання земельного питання, яке, згідно з оцінками дослідників, стало одним із ключових факторів дестабілізації гетьманського правління [7, с. 222—238]. Погоджуючись із О. Житковим, можемо стверджувати, що здобутки сучасної історіографії відкривають перспективи подальших досліджень політичної, соціально-економічної, правової трансформації Української Держави.

Автор цієї статті, проаналізувавши сучасні дисертаційні дослідження, відзначив, що молоді фахівці частково перебували під впливом усталених «уенерівських» і «прогетьманських» історіографічних парадигм, що зумовило специфіку концептуалізації ліберально-консервативних реформ П. Скоропадського в аграрній сфері. Попри загальну аргументованість причин краху гетьманської земельної політики, дослідники недостатньо звертають увагу на соціальну стратифікацію суб'єктів її реалізації [8, с. 414].

Аналізуючи сучасний історіографічний дискурс щодо земельного питання в період гетьманату, варто відзначити, що спеціальні дослідження цієї теми почалися наприкінці 1990-х рр. із кандидатських дисертацій. Так, Г. Терела зосередилася винятково на зазначеній тематиці, тоді як С. Мякота й Н. Ковальова розглядали аграрну політику в окремих розділах своїх праць [9—11]. Упродовж тривалого часу їхні праці залишались основними джерелами для аналізу динаміки земельної реформи та факторів її нереалізованості. Лише нещодавно було проведено комплексне дослідження цієї проблеми [1].

Однією з перших, хто вивчав економічну політику урядів гетьманату, стала С. Мякота. Вона звернула увагу на те, що частина селянства сприймала П. Скоропадського як гаранта стабільності після хаотичних земельних дій часів Центральної Ради, які «під лозунгом "Земля і воля" довели нещасних хліборобів до повної втрати землі, і, не обмежившись успіхами соціалізації на селі, стали хапати цих, до відчаю доведених хліборобів, навіть в Києві» [9, с. 135—136]. До таких спрощених тверджень варто ставитися критично, оскільки вони повторюють тези прогетьманської статті 1918 р. «Хлібороби у гетьмана». Авторка зауважує, що в питаннях земельної реформи уряд декларував прагнення поєднати демократичні засади з соціально-економічними реаліями регіону [9, с. 139]. Однак, на наш погляд, ці наміри здебільшого залишалися декларативними — процес трансформацій затягувався, а реальні обставини тогочасної України ускладнювали їх реалізацію. Крім того, С. Мякота аналізує земельну політику П. Скоропадського дещо ізольовано від загального контексту державного будівництва, акцентуючи насамперед на постаті гетьмана, а селянські настрої та динаміка процесів на місцях залишилися недостатньо врахованими. Чимало аспектів розглянуто поверхово, а окремі твердження видаються суперечливими. Зокрема дискусійною видається оцінка «Тимчасового закону про право продажу і купівлі землі поза міськими оселями» від 14 червня 1918 р., який, на думку дослідниці, створив передумови для розвитку дрібного й середнього землеволодіння, убезпечення селян від спекуляції та інтеграції аграрного сектору в європейський економічний простір [9, с. 150—151]. Проте реальна ефективність цього документа залишалася сумнівною через відсутність належних підзаконних актів, на що справедливо звернули увагу Г. Терела й Н. Ковальова [10, с. 71—72; 12, с. 142].

Для дисертації Г. Терели характерне широке залучення архівних джерел, частина яких уперше введена в науковий обіг. Це дозволило реконструювати земельну політику гетьманату на основі практичних ініціатив і нормативно-правових актів. Дослідниця обґрунтовано вказала на повільність реформ та суперечливу позицію німецького й австро-угорського командування, яке, уникаючи радикальних змін, зброєю підтримувало великих землевласників і загострювало соціальний конфлікт на селі [10, с. 92—98]. У цьому контексті слушним видається висновок дослідниці, що ліберальна земельна реформа могла б стати альтернативою силовим методам придушення селянського руху [10, с. 100]. Г. Терела обґрунтовано припустила, що відсутність політичної волі до залучення латифундистських ресурсів для збалансованого розв'язання земельного питання стала стратегічною помилкою влади. Як наслідок — його невирішеність закономірно перетворилася на один із провідних чинників дестабілізації та падіння Української Держави [10, с. 186].

Суперечливим видається твердження Г. Терели щодо зацікавленості гетьмана в радикальному проведенні земельної реформи. На наш погляд, серпневі 1918 р. ініціативи щодо створення спеціальних комісій свідчили не стільки про прагнення до реального реформування, скільки про завершення активних спроб розв'язати земельне питання. Восени діяльність уряду у цьому напрямі набула ознак адміністративної імпровізації на тлі загальної кризи державного механізму. Важливим

здобутком дослідження Г. Терели став аналіз діяльності Великої аграрної наради, формально очолюваної П. Скоропадським, у контексті розробки земельного законодавства [10, с. 87—90]. Однак зауважимо, що визначений авторкою як прогресивний проєкт земельного закону В. Леонтовича насправді був розроблений міністерською комісією В. Колокольцова [13, с. 208].

Н. Ковальова запропонувала періодизацію земельної реформи: підготовчий етап (травень — липень 1918 р.), що передбачав визначення основних напрямів, та законодавчий (серпень — грудень 1918 р.), пов'язаний із розробленням нормативно-правових актів [12, с. 139]. Із таким баченням погодитися складно, оскільки саме у травні — серпні 1918 р. було розроблено основну законодавчу базу трансформації земельних відносин, яка залишилася нереалізованою. Жовтнева спроба П. Скоропадського відновити реформу була інспірована урядом Німеччини, який намагався зберегти джерело продовольчих ресурсів і ринок збуту своїх товарів, але завершення Великої війни зруйнувало ці наміри та змусило гетьмана змінити політичний курс держави.

Певний інтерес викликає підхід Н. Ковальової до аналізу чинників, які стримували земельну реформу. Дослідниця обґрунтовано зазначила, що основними перепонами стали не лише низька поінформованість селян і слабкість адміністративної інфраструктури, а й свідоме протистояння великих землевласників, зацікавлених у збереженні своїх маєтків. Додатковим фактором виявилася проблема довгострокової оренди, яка ускладнювала реалізацію реформи. Остання теза вмотивована, адже гетьманський уряд значною мірою залежав від підтримки консервативних аграрних груп, котрі не прагнули розривати земельні угоди. В підсумку Н. Ковальова зазначила, що провал земельної реформи був зумовлений нормативною неузгодженістю, відсутністю політичної волі для її реалізації та ізоляцією українських партій від процесу управління, ігноруванням позиції селянства [11, с. 119—120]. Ці висновки, на наш погляд, досить точно відображають специфіку державотворення в Українській Державі, яке відбувалося в умовах протистояння реформаторських і консервативних сил.

Комплексне дослідження дій Німеччини та Австро-Угорщини в аграрній і продовольчій сферах представлено у праці Б. Малиновського [14]. Автор підкреслив суміжність поглядів П. Скоропадського й німецького командування щодо земельної реформи, однак зазначив, що союзники, керуючись власними економічними інтересами, гальмували її реалізацію. Це призвело до запровадження непопулярних заходів, як-от хлібна монополія і примусові хлібозаготівлі, що загострило соціальну напругу й підривало легітимність гетьманської влади. Праця Б. Малиновського містить низку змістовних положень, важливих для розуміння земельної політики гетьманату. Йдеться про проєкт економічного радника посольства Німеччини О. Відфельдта, що передбачав викуп поміщицьких земель державою з подальшим продажем селянам на пільгових умовах і стимулювання земельного обігу через податкові важелі, а також про специфіку врегулювання аграрного питання в австро-угорській окупаційній зоні, де здійснювалася самостійна організація угод між поміщиками й селянами щодо продажу землі [14,

с. 198]. На нашу думку, праця Б. Малиновського важлива детальним розглядом зовнішньополітичного впливу на впровадження земельної політики. В іншій студії автор приділив увагу тому, як гальмування земельної реформи вплинуло на активізацію селянського повстанського руху. Б. Малиновський аргументовано показав, що затягування земельного питання, реституція поміщицької власності й підтримка окупаційними військами великих землевласників перетворили селян на головну силу опору владі П. Скоропадського. Систематичні репресії, хлібозаготівлі та військова присутність не лише посилювали антагонізм на селі, а й унеможливлювали практичну реалізацію аграрних ініціатив, що фактично позбавило гетьманський режим соціальної бази [15, с. 59—100].

У науковому дискурсі представлено низку досліджень, присвячених регіональним аспектам проведення земельної реформи. Спільною їх ознакою стало акцентоване вивчення селянських виступів проти поміщицького землеволодіння та репресивних практик місцевої адміністрації у взаємодії з німецькими військовими підрозділами. На наш погляд, це зумовлено відсутністю реального впровадження законодавчих актів на місцевому рівні. Водночас автори цих праць обмежились аналізом земельних відносин в окремо взятих регіонах Української Держави. Залучення порівняльного підходу суттєво розширило б їх дослідницький потенціал і сприяло комплексному розкриттю регіональної специфіки аграрної політики гетьманату.

На матеріалах Чернігівської губернії це питання частково розглянула І. Еткіна [16]. Авторка відзначила специфіку краю, обумовлену межуванням із більшовицькою Росією, де було запроваджено закон про соціалізацію землі та активно проводилась агітація за створення комун й артілей [16, с. 103—105]. Дослідниця звернула увагу на ескалацію земельного протистояння між селянами та поміщиками, натомість реформи гетьманату оцінила як «найменш вдалі» серед інших політичних ініціатив. Вона відзначила, що німецькі військові контингенти займалися не стільки захистом північно-східних кордонів Української Держави, скільки реквізиційними операціями у сфері продовольчого забезпечення. Водночас дослідженню бракує аналізу причинно-наслідкових зв'язків у поясненні аграрної напруги в регіоні.

Ситуація, подібна до чернігівської, розглядається у праці В. Резнікова та М. Харламова, присвяченій Слобожанщині [17]. Тут аграрна напруженість була зумовлена не лише зловживаннями адміністрації у сфері земельного регулювання, а й посиленою більшовицькою пропагандою й активністю партизанських формувань у прилеглих районах «нейтральної зони». Земельну реформу, розроблену комісією В. Колокольцова, дослідники справедливо класифікують як прогресивну. На думку авторів, її впровадження ускладнювалося збройним протистоянням між землевласниками й селянами, спричиненим несхожими світоглядами і стратегіями силового впливу. Водночас дискусійною залишається теза фахівців про те, що основними перешкодами для реалізації реформи була обмеженість часу й ресурсів. На нашу думку, в умовах революційної доби ефективне втілення реформ потребувало більш радикальних і системних заходів.

У монографії О. Дудник ґрунтовно висвітлено процеси реалізації аграрної політики гетьманату на Уманщині [18]. Авторка проаналізувала механізми функціо-

нування земельних і ліквідаційних комісій, довела, що персональний склад цих структур формувався з представників заможного землеволодіння, тоді як селянство було усунуте від ухвалення рішень. Дослідження демонструє суперечливий характер гетьманської аграрної політики, яка, попри декларовані реформи, сприяла консервації великого землеволодіння, що й провокувало конфлікти з місцевим населенням [18, с. 97—108].

В інших регіональних дослідженнях акцент зазвичай робиться на селянських виступах і протидії місцевій адміністрації. Показовою стала праця Л. Левченко, присвячена особливостям Миколаївщини як регіону зі специфічною моделлю управління — так званим «імператорсько-німецьким губернаторством»: земельна реформа тут зіткнулася з потужним спротивом, а її неуспішність стала підґрунтям до закидів гетьману з боку Директорії [19, с. 60].

Загалом регіональні студії створюють уявлення про суперечливу реалізацію аграрної політики, але часто базуються лише на одному типі джерел — свідченнях селянської опозиції. Їм бракує порівняльного підходу й міжрегіонального аналізу, який дозволив би повніше виявити закономірності та відмінності в реалізації аграрної політики гетьманату.

Проблематика земельної політики знайшла ґрунтовне висвітлення у сучасній біографістиці, присвяченій постаті П. Скоропадського. О. Реєнт першим у вітчизняній історіографії здійснив комплексний аналіз політичного шляху гетьмана, зокрема на чолі Української Держави [20]. Дослідник проаналізував як структурні, так й особистісні чинники, що зумовили невдачу земельної реформи, виокремлюючи прагматизм П. Скоропадського та специфіку його кадрової політики. Так, гетьман прагнув узаконити приватне селянське землеволодіння впродовж 1919 р., проте наштовхнувся на опір великих землевласників й інерційність адміністративного апарату [20, с. 151—152]. Загалом поділяючи цю позицію, маємо зауважити: з огляду на характерну поміркованість політики гетьманату та очевидну неготовність П. Скоропадського до конфронтації з консервативними елітами, реальні передумови для втілення реформ були вкрай обмежені.

У серії «Політичні портрети» вийшла праця О. Михайлової [21]. Попри, на нашу думку, дещо дискусійну назву, дослідження вирізняється лаконічністю викладу, об'єктивністю й аргументованістю у висвітленні складних аспектів державної діяльності гетьмана. Земельну реформу авторка розглядає в розділі під символічною назвою «"Прокляте" аграрне питання», що підкреслює його стратегічну вагу для суспільства та держави, а також невирішеність цієї проблеми в умовах тогочасної ситуації [21, с. 206—215]. Дослідниця поділяє усталену в науковій спільноті позицію, що політика П. Скоропадського, з одного боку, відштовхнула селянство, а з іншого — не забезпечила належної підтримки великих землевласників, які зайняли пасивно-вичікувальну позицію, нерідко саботуючи ініціативи уряду [21, с. 212]. Аргументованими видаються й зауваження О. Михайлової щодо впливу бюрократичної машини, слабкої взаємодії центру з регіонами, соціалістичної пропаганди, низької політичної культури селянства. Погоджуючись із критикою половинчастості урядових дій, уважаємо обґрунтованим висновок

про те, що саме невдачі земельної політики стали одним із ключових чинників зростання соціальної напруженості на селі [21, с. 214].

У праці В. Савченка аграрне питання подано фрагментарно й суперечливо [22]. Автор характеризує режим гетьманату як «абсолютну монархію», а оточення П. Скоропадського — як «людей нового середньовіччя» [22, с. 148, 276]. Земельна реформа висвітлена побіжно, переважно через згадки про аграрні закони чи міністра В. Колокольцова. Автор іронізує щодо намірів очільника Української Держави, називаючи реформу «фантиком від цукерки, за яким не виявилося нічого» [22, с. 274]. Загалом монографія В. Савченка характеризується надмірною кількістю цитат без зазначення джерела, те саме стосується й використаних статистичних даних.

Варто відзначити, що біографіям міністрів земельних справ В. Колокольцова та В. Леонтовича присвятили низку досліджень Р. Пиріг, С. Корновенко, І. Захаров [23—25]. Р. Пиріг, базуючись на широкій джерельній базі, здійснив комплексний аналіз діяльності обох міністрів у контексті формування концептуальних засад аграрної політики Української Держави та інституційного забезпечення земельної реформи. Автор позитивно оцінив законотворчу діяльність Міністерства земельних справ під керівництвом В. Колокольцова, відзначаючи, що у цей період було підготовлено основні нормативно-правові акти регуляторного характеру. Однак дослідник зауважив, що імплементація цих актів мала обмежений потенціал, який не дозволив здійснити суттєві зміни у земельних відносинах. Поділяючи думку Р. Пирога й С. Корновенка, погоджуємось з їхньою характеристикою В. Колокольцова як компетентного, але далекого від національної ідеї діяча [23, с. 252].

Біографічні дослідження, присвячені постаті П. Скоропадського та членів його уряду, дозволяють глибше осмислити суб'єктивні чинники аграрної політики Української Держави. Водночас у цих працях переважає узагальнений політаналіз, тоді як потенціал персоніфікованого підходу до реконструкції ходу земельної реформи залишається недостатньо реалізованим.

У сучасній українській історіографії земельна політика гетьманату розглядається не лише крізь призму урядових рішень, а й з огляду на позиції провідних громадсько-політичних об'єднань того часу. О. Любовець комплексно проаналізувала діяльність Всеукраїнського союзу земельних власників і Протофісу, підкреслюючи їх вплив на формування державної аграрної політики [26—27]. Дослідниця слушно зазначила, що ці організації відкрито обстоювали інтереси поміщицької верстви, наполягали на відновленні приватної власності та закликали до проведення конструктивної земельної реформи. Така позиція посилювала соціальну напругу на селі та ускладнювала реформаторську політику уряду П. Скоропадського [27, с. 69—71].

В інших працях, присвячених гетьманату, також частково аналізуються земельні перетворення. Т. Осташко обґрунтовано акцентувала на складній внутрішньополітичній ситуації, що безпосередньо детермінувала реформаторські заходи. Висновки дослідниці видаються цілком умотивованими, оскільки уряд діяв в умовах воєнного часу, соціальної напруги й активної пропаганди з боку соціалістичних партій, що істотно ускладнювало реалізацію реформ. Авторка справедливо наголошує на опозиції з боку Української селянської спілки та деструктивній діяль-

ності членів Української партії соціалістів-революціонерів у Міністерстві земельних справ, які намагалися гальмувати законодавчу роботу відомства [28, с. 148]. Проте для повнішого аналізу варто було врахувати й позицію інших політичних сил. Теза Т. Осташко про ліберальний характер земельної реформи, яка мала стати компромісом між селянами та землевласниками, переконлива, однак неготовність обох сторін до поступок значно обмежила можливості її реалізації [28, с. 172].

Г. Пітик проаналізував структурні чинники провалу земельної реформи, зокрема на основі даних П. Скоропадського й дослідників М. Рубача та І. Хміля, зведених у таблицю, де узагальнено середній розмір земельних володінь: бідні селянські господарства мали понад 2,1 дес., середні — більше 7,7 дес., заможні — 25,2 дес., а поміщицькі — майже 265 дес. За умов наявності 4—4,5 млн дес., придатних для розподілу, і встановлення норми у 25 дес., поза межами реформи залишалися понад 1 млн середніх і близько 2,5 млн бідних селянських господарств, які «вступили в смертельну боротьбу з гетьманською державою і австро-німецькими інтервентами для визволення України від іноземних поневолювачів і зміни антинародної влади» [29, с. 60—61]. Цілком вірогідно, що ця статистика відображає реальну ситуацію, оскільки автор урахував, що безземельні селяни не отримували наділів, а значна частина землі не підлягала відчуженню, зокрема лісові, цукрові, племінні й насіннєві господарства. Але надто категоричним видається твердження, що «режим П. Скоропадського остаточно підірвав у селянській свідомості ідею можливості відродження вимріяної ними століттями власної держави — держави суспільної справедливості» [29, с. 174]. Очевидно, йдеться не стільки про державу, як про бажану землю.

П. Гай-Нижник, аналізуючи фінансову політику гетьманату та діяльність Державного земельного банку, констатував неможливість реалізації основної мети — забезпечення малоземельних селян землею і створення середнього земельного прошарку. Відсутність системної стратегії у земельній політиці призвела до соціально-економічної дестабілізації, зростання безробіття, анархізації аграрного сектора. Дослідник слушно відзначив, що невирішення земельного питання, попри спроби законодавчого врегулювання, стало одним із ключових чинників політичного краху гетьманату [30, с. 44].

В. Солдатенко схарактеризував аграрну політику як відверто антиселянську. На його думку, уряд зайняв позицію захисту інтересів великих землевласників, ігноруючи необхідність компромісу з селянством. Земельно-ліквідаційні комісії, які мали виконувати арбітражну функцію, не сприяли захисту прав дрібних господарів, натомість посилювали соціальне напруження. Автор підкреслив, що поєднання репресивних заходів із відсутністю реальних поступок селянству стало каталізатором масових антигетьманських виступів [31, с. 302]. П. Гай-Нижник і В. Солдатенко загалом справедливо вказали на провальність земельної політики гетьманату, хоча мають різне бачення причин цього явища. На нашу думку, критика В. Солдатенка надто категорична, оскільки ідея компромісу між селянством та землевласниками, хоч і залишалася декларативною, однак була присутня в економічній стратегії гетьманату.

Ф. Проданюк, навпаки, позитивно оцінює земельну політику П. Скоропадського, вважаючи продаж землі селянам важливим фактором фінансової стабілізації держави [32]. На його думку, реалізацію реформи стримувала необхідність збереження балансу між інтересами землевласників і селян. Дослідник критично розглянув діяльність земельно-ліквідаційних комісій, підконтрольних міністрам-кадетам, які дотримувалися поміркованої програми викупного відчуження земель [32, с. 99]. Дискусійною виглядає його теза про активізацію реформи після призначення В. Леонтовича міністром земельних справ. На наш погляд, він, не маючи реальних можливостей для системного реформування, весь нетривалий період (три тижні) свого перебування на посаді та в умовах політичної кризи намагався зберегти напрацювання попередників.

У сучасній історіографії аграрного питання періоду Української революції 1917—1921 рр. проблему земельної реформи часів П. Скоропадського активно досліджують представники черкаської школи істориків-аграрників, започаткованої А. Морозовим. Було створено Науково-дослідний інститут селянства, який системно вивчає доробок з історії українського села. Представниками школи стали відомі фахівці С. Корновенко, І. Фареній, Н. Ковальова та ін. Їхні здобутки з аграрної історії репрезентовані у серії монографій, численних статтях, зокрема у фаховому журналі «Український селянин» [33—39].

С. Корновенко, проаналізувавши аграрне законодавство гетьманату, дійшов висновку, що основні положення були адекватні обставинам часу, відповідали прагненням селянства володіти землею, а також загальноєвропейським тенденціям розв'язання земельного питання. На переконання дослідника, головні засади земельної реформи, запланованої в Українській Державі, були сприйняті й адаптовані навіть непримиренними опонентами П. Скоропадського — радянською владою та Директорією УНР, що засвідчує її високу концептуальну цінність і потенціал у разі повноцінної реалізації [34, с. 72—81]. Аналіз політики цих сил у сфері землеволодіння підтверджує правильність висновків автора. В монографії С. Корновенка й Н. Ковальової наведено ґрунтовний аналіз процесів методологічного переосмислення українською історичною наукою концепції селянської революції, окреслення основних її етапів в умовах Української революції 1917—1921 рр. [39, с. 153].

У 2025 р. вийшла друком узагальнююча праця Р. Пирога й Р. Тимченка, яка на сьогодні є найповнішим дослідженням означеної проблематики [1]. Варто зазначити, що до появи цього видання автори опублікували низку тематичних студій, присвячених окремим аспектам земельної політики гетьманату [8, 40—41]. У виданні 2025 р. синтезовано попередні наукові здобутки, розширено джерельну базу, комплексно висвітлено перебіг земельної реформи. Простежено також діяльність гетьманської адміністрації, ставлення до перетворень із боку селянства, поміщиків, соціалістичної опозиції й німецького військового командування. Автори переконливо доводять, що попри ліберальні засади реформа була заблокована землевласницьким лобі, а фактичне виключення безземельних селян із процесу трансформації земельних відносин посилило соціальну напругу. Окрему увагу приділено перспективним напрямам подальших тематичних студіювань.

Короткий період функціонування гетьманської держави отримав системне висвітлення у сучасних фундаментальних виданнях з історії України та Української революції 1917—1921 рр., переважна частина яких підготовлена в межах академічного історіографічного дискурсу [42—49]. У них представлений комплексний аналіз державної моделі гетьманату, її інституційної архітектоніки, політичного середовища, а також впливу зовнішніх геополітичних чинників на соціально-економічні процеси. Поряд з адміністративною, судовою та військовою реформами значну увагу дослідники приділяють державній аграрній політиці. Земельне законодавство у цих виданнях постає не лише як об'єкт описового викладу, а як предмет аналітичного осмислення, що спирається на напрацювання провідних фахівців із теми.

Земельна реформа гетьмана П. Скоропадського інтерпретується як ліберальна спроба створення соціальної опори влади шляхом формування класу середніх землевласників, однак більшість дослідників наголошують на її нереалізованості внаслідок політичних прорахунків, зокрема недооцінки ролі аграрної буржуазії, опору з боку селянства й геополітичних чинників фіналу Великої війни. В інших виданнях вона постає як справедлива, однак частково суперечлива модернізаційна ініціатива, котра, попри впровадження принципу приватної власності на землю і створення Державного земельного банку, залишилася декларативною через потужний спротив ключових соціальних верств та її репрезентантів в урядових колах. Показано системний характер чинників, що зумовили нереалізованість реформи: від слабкості фінансових інститутів й незавершеності правового механізму до стримуючої позиції німецьких, австро-угорських союзників, які побоювалися дестабілізації продовольчого забезпечення [46, с. 313—353; 47, с. 412—430; 48, с. 287—304; 49, с. 58—96].

* * *

Історіографічний аналіз земельної політики гетьмана П. Скоропадського засвідчує високий ступінь опрацювання проблеми у сучасній українській науці, який характеризується не лише широким охопленням джерельної бази, а й суттєвим методологічним оновленням. Відзначимо залучення різноманітних історичних джерел, серед котрих превалюють автентичні архівні документи, урядові нормативно-правові акти, матеріали періодичної преси, а також особисті свідчення, зокрема спогади гетьмана, представників його оточення.

Досягненням сучасної історіографії стало поступове подолання ідеологічного дуалізму, який тривалий час обумовлював поляризоване трактування гетьманської земельної політики — в межах умовно прогетьманської та проуенерівської наративних традицій. На зміну йому прийшли більш збалансовані, інтерпретаційно вивірені оцінки, що дозволило по-новому розкрити сутність ліберально-консервативного курсу аграрних перетворень і схарактеризувати його в контексті державотворчих викликів 1918 р. В розглянутих вище дослідженнях простежується розмаїття оцінок реформи — від критичних зауважень щодо пропоміщицької сутності земельної політики (І. Еткіна, Г. Пітик, В. Солдатенко) до її позитивної інтерпретації як прагматичної спроби модернізації аграрних відно-

син (Г. Терела, Ф. Проданюк, Н. Ковальова). Деякі автори (Р. Пиріг, Р. Тимченко, С. Корновенко) наголошують на її прогресивному характері.

Серед загалом аргументованих причин провалу гетьманської земельної реформи дослідники недостатньо артикулюють соціальний статус тих, від кого певною мірою залежала її реалізація, адже значна частина урядовців і губернські старости здебільшого були великими землевласниками й далеко не всі з них стали адептами концептуальних візій П. Скоропадського щодо розв'язання земельного питання. Фахівці також відзначають залежність гетьманського уряду у впровадженні земельної реформи від німецько-австро-угорських союзників, що спричинило значне обмеження реформаторських заходів в аграрному секторі.

Більшість дослідників теми доходять висновку, що намагання уряду спочатку відновити право приватної власності, повернути поміщикам маєтності й відшкодувати збитки, а вже потім провести відчуження великоземельної власності на користь малоземельних селян інспірували гостре соціальне протистояння, яке вилилось у збройний повстанський рух.

Попри все залишається низка недостатньо досліджених аспектів. Насамперед слабка персоніфікація ключових фігур гетьманського уряду, причетних до формування та реалізації аграрного курсу. Окрім міністрів В. Колокольцова й В. Леонтовича, в більшості праць майже не висвітлено діяльність таких важливих фахівців, як заступник міністра В. Брунст чи професор В. Косинський. Відсутність глибокої реконструкції їх ролі знижує аналітичну значущість загальних оцінок реформаторської політики Української Держави. Перспективний напрям дослідження — аналіз позицій представників української інтелектуальної та політичної еліти щодо шляхів розв'язання аграрного питання, зокрема Є. Чикаленка, М. Байєра, М. Тугана-Барановського, чиї міркування відображали ширший контекст суспільно-політичної думки доби. Слабко розробленим видається регіональний вимір земельної політики: основна увага сконцентрована на загальнонаціональних тенденціях, передусім антигетьманському опорі селянства, натомість локальні аспекти впровадження реформи, зокрема місцеві відмінності у ставленні до змін, залишаються поза увагою.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Pyrih, R. & Tymchenko, R. Zemelna reforma hetmana Pavla Skoropadskoho: istorychni narysy, dokumenty i materialy. Kyiv, 2025 [in Ukrainian].
   [Пиріг Р., Тимченко Р. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: історичні нариси, документи й матеріали. Київ, 2025. 344 с.].
2. Hryboiedov, S. Ukrainska derzhava hetmana P. Skoropadskoho: istoriohrafichne doslidzhennia (Candidate diss. of the historical sci). Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
   [Грибоєдов С. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. 210 с.].
3. Hnatiuk, S. Vnutrishnia polityka hetmana P. Skoropadskoho (1918 r.): ukrainska istoriohrafiia problemy (Candidate diss. of the historical sci). Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
   [Гнатюк С. Внутрішня політика гетьмана П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми: дис. ... канд. істор. наук. Київ, 2002. 249 с.].

4. Taranenko, O. Ahrarna polityka P. Skoropadskoho: ukrainska istoriohrafiia problem (Candidate diss. of the historical sci). Cherkasy, 2010 [in Ukrainian].
[Тараненко О. Аграрна політика П. Скоропадського: українська історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2010. 211 с.].
5. Taranenko, O. Novitnia vitchyzniana istoriohrafiia ahrarnoi polityky P. Skoropadskoho. *Hurzhiiivski istorychni chytannia.* 2009. 3: 126-132 [in Ukrainian].
[Тараненко О. Новітня вітчизняна історіографія аграрної політики П. Скоропадського. *Гуржіївські історичні читання.* Вип. 3. Черкаси, 2009. С. 126—132].
6. Salata, H. Ahrarna polityka ukrainskykh natsionalnykh uriadiv (1917—1920 rr.): istoriohrafiia (Candidate diss. of the historical sci). Kyiv, 2010 [in Ukrainian].
[Салата Г. Аграрна політика українських національних урядів (1917—1920 рр.): історіографія: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2010. 201 с.].
7. Zhytkov, O. Ahrarne pytannia ta zemelni reformy v Ukraini doby Vyzvolnykh zmahan (1917—1921 rr.): istoriohrafiia (Doctoral diss. of the historical sci). Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Житков О. Аграрне питання та земельні реформи в Україні доби Визвольних змагань (1917—1921 рр.): історіографія: дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2018. 551 с.].
8. Tymchenko, R. Vysvitlennia ahrarnoi polityky hetmanatu P. Skoropadskoho v suchasnykh dysertatsiinykh doslidzhennyakh. *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini.* 2016. 26: 399-418 [in Ukrainian].
[Тимченко Р. Висвітлення аграрної політики гетьманату П. Скоропадського в сучасних дисертаційних дослідженнях. *Історіографічні дослідження в Україні.* Вип. 26. Київ, 2016. С. 399—418].
9. Miakota, S. Ekonomichna polityka uriadu Ukrainskoi Derzhavy (traven — hruden 1918 r.) (Candidate diss. of the historical sci). Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Мякота С. Економічна політика уряду Української Держави (травень — грудень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 190 с.].
10. Terela, H. Ahrarna polityka Ukrainskoi Derzhavy P. Skoropadskoho (Candidate diss. of the historical sci). Poltava, 2000 [in Ukrainian].
[Терела Г. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: дис. ... канд. іст. наук. Полтава, 2000. 219 с.].
11. Kovalova, N. Ahrarna polityka ukrainskykh natsionalnykh uriadiv (1917—1921 rr.) (Candidate diss. of the historical sci). Dnipropetrovsk, 1999 [in Ukrainian].
[Ковальова Н. Аграрна політика українських національних урядів (1917—1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1999. 185 с.].
12. Kovalova, N. Diialnist uriadu Ukrainskoi Derzhavy u sferi ahrarnykh vidnosyn. *Seliantstvo, zemlia i vlada v period Ukrainskoi revoliutsii (1917—1921 rr.).* Kornovenko S.V., Zemziulina N.I., Kovalova N.A. ... Cherkasy, 2020. 139-175 [in Ukrainian].
[Ковальова Н. Діяльність уряду Української Держави у сфері аграрних відносин. Корновенко С.В., Земзюліна Н.І., Ковальова Н.А. та ін. *Селянство, земля і влада в період Української революції (1917—1921 рр.).* Черкаси, 2020. С. 139—175].
13. Hetman P.P. Skoropadskii. Ukraina na perelome. 1918 god. Moscow, 2014 [in Russian].
[Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014. 1087 с.].
14. Malynovskyi, B. Ahrarna polityka Avstro-Uhorshchyny i Nimechchyny v Ukraini (1918 r.). *Seliantstvo, zemlia i vlada v period Ukrainskoi revoliutsii (1917—1921 rr.).* Kornovenko S.V., Zemziulina N.I., Kovalova N.A. ... Cherkasy, 2020. 175-200 [in Ukrainian].
[Малиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини й Німеччини в Україні (1918 р.). Корновенко С.В., Земзюліна Н.І., Ковальова Н.А. та ін. *Селянство, земля і влада в період Української революції (1917—1921 рр.).* Черкаси, 2020. С. 175—200].

15. Malynovskyi, B. Zbroine protystoiannia v ukrainskomu seli 1918 r. (vid Brestskoho myru do proholoshennia Dyrektorii UNR). *Viina z derzhavoiu chy za derzhavu? Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917—1921 rr.* Kharkiv, 2017. 59-100 [in Ukrainian].
[Малиновський Б. Збройне протистояння в українському селі 1918 р. (від Брестського миру до проголошення Директорії УНР). *Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917—1921 рр.* Харків, 2017. С. 59—100].
16. Etkina, I. Zemelne pytannia v Chernihivskii hubernii (liutyi 1917 — berezen 1921 rr.) (Candidate diss. of the historical sci). Chernihiv, 2007 [in Ukrainian].
[Еткіна І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 — березень 1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Чернігів, 2007. 238 с.].
17. Reznikov, V. & Kharlamov, M. Selianskyi povstanskyi rukh na Slobozhanshchyni (1918—1923 rr.). Ch. 1. Kharkiv, 2017 [in Ukrainian].
[Резніков В., Харламов М. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918—1923 рр.). Ч. 1. Харків, 2017. 197 с.].
18. Dudnyk, O. Umanshchyna v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rr. Uman, 2022 [in Ukrainian].
[Дудник О. Уманщина в добу Української революції 1917—1921 рр. Умань, 2022. 198 с.].
19. Levchenko, L. Mykolaivshchyna u vyri revoliutsiinykh podii za doby Hetmanatu ta Dyrektorii. *Mykolaivshchyna u vyri revoliutsiinykh podii: traven 1918 r. — kviten 1919 r.* Mykolaiv, 2020. 17-148 [in Ukrainian].
[Левченко Л. Миколаївщина у вирі революційних подій за доби Гетьманату та Директорії. *Миколаївщина у вирі революційних подій: травень 1918 р. — квітень 1919 р.* Миколаїв, 2020. С. 17—148].
20. Reient, O. Pavlo Skoropadskyi. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Реєнт О. Павло Скоропадський. Київ, 2003. 304 с.].
21. Mykhailova, O. Pavlo Skoropadskyi: "Krim nehidnykiv, usi pidut za mnoiu". Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Михайлова О. Павло Скоропадський: «Крім негідників, усі підуть за мною». Київ, 2018. 368 с.].
22. Savchenko, V. Pavlo Skoropadskyi — ostannii hetman Ukrainy. Kharkiv, 2008 [in Ukrainian].
[Савченко В. Павло Скоропадський — останній гетьман України. Харків, 2008. 378 с.].
23. Pyrih, R. Diialnist uriadiv hetmanatu Pavla Skoropadskoho: personalnyi vymir. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016. 518 с.].
24. Kornovenko, S. V. Kolokoltsev i ahrarna reforma P. Skoropadskoho. *Hetmanat Pavla Skoropadskoho: istoriia, postati, kontroversii.* Kyiv, 2008. 196-204 [in Ukrainian].
[Корновенко С. В. Колокольцев і аграрна реформа П. Скоропадського. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії.* Київ, 2008. С. 196—204].
25. Zakharov, I. Kolokoltsov: Zhizn i deiatelnost. Volchansk, 2003 [in Russian].
[Захаров И. Колокольцов: Жизнь и деятельность. Волчанск, 2003. 136 с.].
26. Liubovets, O. Vseukrainskyi soiuz khliborobiv-vlasnykiv (selian) i Ukrainska narodna partiia: malovidomi storinky istorii partiinoho budivnytstva doby Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rr. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy.* 2020. 62: 129-135 [in Ukrainian].
[Любовець О. Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян) і Українська народна партія: маловідомі сторінки історії партійного будівництва доби Української революції 1917—1921 рр. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 62. Київ, 2020. С. 129—135].
27. Liubovets, O. Vseukrainskyi soiuz zemelnykh vlasnykiv u politychnii systemi hetmanatu P. Skoropadskoho. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2008. 4: 69-71 [in Ukrainian].

[Любовець О. Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі гетьманату П. Скоропадського. *Український історичний журнал.* 2008. № 4. С. 69—71].

28. Ostashko, T. Priorytety sotsialno-ekonomichnoi polityky Hetmanatu Pavla Skoropadskoho. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rr.* 2010. 5: 145-176 [in Ukrainian].
[Осташко Т. Пріоритети соціально-економічної політики Гетьманату Павла Скоропадського. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.* Вип. 5. Київ, 2010. С. 145—176].
29. Pityk, H. Selianske pytannia v politytsi Ukrainskoi derzhavy, Dyrektorii UNR, Radnarkomu USRR (kviten 1918 — serpen 1919 rr.) (Candidate diss. of the historical sci). Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Пітик Г. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 — серпень 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2008. 220 с.].
30. Hai-Nyzhnyk, P. Finansova polityka uriadu Ukrainskoi Derzhavy hetmana Pavla Skoropadskoho (29 kvitnia — 14 hrudnia 1918 r.). Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). Київ, 2004. 430 с.].
31. Soldatenko, O. Ukraina v revoliutsiinu dobu: istorychni ese-khroniky: u 4 t. Kyiv, 2009. Vol. 2 [in Ukrainian].
[Солдатенко О. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: у 4 т. Т. 2. Київ, 2009. 528 с.].
32. Prodaniuk, F. Vnutrishnia polityka Ukrainskoi derzhavy (29 kvitnia — 14 hrudnia 1918 r.) (Candidate diss. of the historical sci). Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Проданюк Ф.В. Внутрішня політика Української держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 230 с.].
33. Ahrarna polityka v Ukraini periody natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1917—1921 rr.). Kovaliova, N., Kornovenko, S. etc. Cherkasy, 2007 [in Ukrainian].
[Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917—1921 рр.). Ковальова Н., Корновенко С. та ін. Черкаси, 2007. 280 с.].
34. Kornovenko, S. Ahrarne zakonodavstvo P. Skoropadskoho u konteksti vitchyznyanoho ta yevropeiskoho dosvidu vyrishennia zemelnoho pytannia (1918—1921 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2008. 4: 72-81 [in Ukrainian].
[Корновенко С. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918—1921 рр.). *Український історичний журнал.* 2008. № 4. С. 72—81].
35. Kornovenko, S. Ahrarna polityka hetmanatu: teoretychnyi aspekt. *Ukrainskyi selianyn.* 2004. 8: 211-214 [in Ukrainian].
[Корновенко С. Аграрна політика гетьманату: теоретичний аспект. *Український селянин.* Вип. 8. Черкаси, 2004. С. 211—214].
36. Melnychenko, V. Cherkashchyna v dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rr. Cherkasy, 2016 [in Ukrainian].
[Мельниченко В. Черкащина в добу Української революції 1917—1921 рр. Черкаси, 2016. 200 с.].
37. Selianstvo, zemlia i vlada v period Ukrainskoi revoliutsii (1917—1921 rr.). Kornovenko, S., Zemziulina, N., Kovalova, N. etc. Cherkasy, 2020 [in Ukrainian].
[Селянство, земля і влада в період Української революції (1917—1921 рр.). Корновенко С., Земзюліна Н., Ковальова Н. та ін. Черкаси, 2020. 440 с.].
38. Ukrainskyi ahraryzm. Revoliutsiinyi fenomen 1917—1921 rr.: Zbirnyk dokumentiv. Kornovenko, S., Hlibishchuk, M. etc. Cherkasy, 2021 [in Ukrainian].

[Український аграризм. Революційний феномен 1917—1921 рр.: Збірник документів. Корновенко С., Глібіщук М. та ін. Черкаси, 2021. 652 с.].
39. Kornovenko, S. & Kovalova, N. Selianska revoliutsiia v Ukraini (1902—1933 rr.): evoliutsiia ta variatyvnist kontseptualnykh pidkhodiv u XX — na pochatku XXI st. Cherkasy, 2024 [in Ukrainian].
[Корновенко С., Ковальова Н. Селянська революція в Україні (1902—1933 рр.): еволюція та варіативність концептуальних підходів у XX — на початку XXI ст. Черкаси, 2024. 208 с.].
40. Pyrih, R. Zemelna reforma hetmana Pavla Skoropadskoho: sproby provedennia ta prychyny nevdachi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2006. 3: 68-84 [in Ukrainian].
[Пиріг Р. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі. *Український історичний журнал.* 2006. № 3. С. 68—84].
41. Pyrih, R. Zemelna reforma Pavla Skoropadskoho: nimetskyi vplyv. *Ukrainskyi selianyn.* 2008. 11: 9-15 [in Ukrainian].
[Пиріг Р. Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив. *Український селянин.* Вип. 11. Черкаси, 2008. С. 9—15].
42. Istoriia Ukrainy: nove bachennia: u 2 t. T. 2. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Історія України: нове бачення: у 2-х т. Авт. кол.: В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань та ін. Т. 2. Київ, 1996. 494 с.].
43. Ukraina kriz viky: u 15 t. T. 10. Rublov, O. & Reient, O. Ukrainski vyzvolni zmahannia 1917—1921 rr. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Україна крізь віки: у 15 т. Т. 10. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. Київ, 1999. 320 с.].
44. Politychna istoriia XX stolittia: u 6 t. T. 2. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Політична історія XX століття: у 6 т. Т. 2. Київ, 2003. 488 с.].
45. Ukraina: politychna istoriia XX — pochatok XXI st. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Україна: політична історія XX — початок XXI ст. Київ, 2007. 1028 с.].
46. Politychna systema dlia Ukrainy: istorychnyi dosvid i vyklyky suchasnosti. Arkusha, O.H., Bila, S.O., Verstiuk V.F. etc. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін. Київ, 2008. 988 с.].
47. Istoriia ukrainskoho parlamentaryzmu: vid doparlamentskykh form orhanizatsii politychnoho zhyttia do siohodennia. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].
[Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення. Київ, 2010. 636 с.].
48. Ukraina i ukraintsi v postimpersku dobu (1917—1939). Yefimenko, H., Kulchytskyi, S., Pyrih, R., Skalskyi, V. etc. Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Україна й українці в постімперську добу (1917—1939). Єфіменко Г., Кульчицький С., Пиріг Р., Скальський В. та ін. Київ, 2021. 620 с.].

49. Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rr. Kn. 1. Kyiv, 2011 [in Ukrainian]. [Нариси історії Української революції 1917—1921 рр. Верстюк В. (кер.) та ін. Кн. 1. Київ, 2011. 390 с.].

Надійшла / Received 30.07.2025

Roman TYMCHENKO
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of History of the Ukrainian Revolution 1917—1921,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
roma_timchenko@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-5262-9033

THE LAND REFORM OF HETMAN P. SKOROPADSKYI IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The purpose is to identify the main trends and issues in the representation of the agrarian policy of the Hetmanate under P. Skoropadskyi in contemporary Ukrainian historiography, as well as to provide recommendations for further scholarly research and to summarize existing conclusions regarding the state land reform. **Methodology.** The study applies methods of historiographical analysis, comparative research, and synthesis. **Scientific novelty.** This study provides a comprehensive review and systematization of modern scholarly works concerning the Hetmanate's land reform. Special attention is given to evaluating the informativeness of sources and the validity of methodological approaches used by researchers. **Main results.** It is established that historians have engaged archival sources, updated documents, and the memoirs of P. Skoropadskyi, despite their subjective nature. Contemporary Ukrainian scholars have managed to overcome the traditional division of historiographical studies into those supporting the Hetmanate and those supporting the Ukrainian People's Republic and have developed new approaches to interpreting Skoropadskyi's liberal-conservative reforms in the agrarian sector. However, there remains an insufficient personalization of the main actors — the developers and implementers of the land reform and their opponents within the upper echelons of the Hetmanate government. While figures such as Ministers of Land Affairs V. Kolokoltsov and V. Leontovych are to some extent present in scholarly narratives, other key individuals — for instance, the chief coordinator of land commissions, Deputy Minister of Land Affairs V. Brunst, and Professor V. Kosynskyi — are scarcely mentioned. The regional dimension of the land reform also remains underexplored, with most studies concentrating predominantly on the peasant anti-Hetmanate movement. For a long time, most scholars limited their analysis to the principal legislative acts of the government and the influence of German military and diplomatic forces on the implementation of the land reform. The article presents the author's reflections on the prospects for deepening thematic historiographical studies of the Hetmanate's agrarian policy.

***Keywords**: historiography, P. Skoropadskyi, land reform, State Land Bank, V. Kolokoltsov, V. Leontovych.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.153
УДК 303.822:93/94(438)+(477)

Ярослав СИРНИК
габілітований доктор, професор,
Вроцлавський університет (Вроцлав, Польща)
jaroslaw.syrnyk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1026-5120

ПОЛЬСЬКІ ІСТОРИКИ УКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ: ПОКОЛІННЄВИЙ ФЕНОМЕН, НАПРЯМИ Й ТЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ (ВІД 1980-х рр. ДО СЬОГОДНІ)

Мета — проаналізувати феномен дослідників історії, громадян Польщі українського походження, які з 1980-х рр. активно долучилися до вивчення ключових аспектів минулого української національної меншини в Польщі після Другої світової війни, а також окремих тем періоду 1918—1939 рр. та інших історичних етапів. За останні сорок років з'явилася значна кількість монографій, збірників статей, публікацій у престижних польських і зарубіжних наукових виданнях. Доробок дослідників добре відомий фаховому середовищу, а також громадськості, зокрема українській спільноті в Польщі та представникам так званого «кресового» середовища. Водночас його сприйняття нерідко виходить за межі суто наукової оцінки й набуває ідеологізованого характеру. Стаття побудована на основі спрощеного статистичного та якісного аналізу, вводить до наукового дискурсу нове поняття і пропонує його попередню характеристику. У **висновках** наголошується на окремих внесках істориків українського походження в розвиток історіографії, зокрема у вивчення польсько-українських відносин.

Ключові слова: *польські історики українського походження, історіографія української меншини, історична пам'ять, польсько-українські відносини.*

Цитування: Сирник Я. Польські історики українського походження: поколіннєвий феномен, напрями й тематика досліджень (від 1980-х рр. до сьогодні). *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 153—168. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.153

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Від середини 80-х рр. XX ст. й до перших трьох десятиліть XXI ст. в Польщі з-посеред польських громадян українського походження сформувалася досить численна група, яка активно долучилася до дослідження історії, зокрема, польсько-українських відносин. Це мало свої передумови ще у зусиллях інтелектуалів українського походження комуністичного періоду, тісно пов'язане із загальною динамікою розвитку історичної культури в Польщі, прагненням суспільства шукати відповіді на складні питання минулого, а також потребою заповнення так званих «білих плям» — істотних прогалин у колективній історичній пам'яті, спричинених (надто до 1989 р.) цензурою та пропагандою.

Серед українців-громадян Польщі цей інтерес проявлявся спочатку в діяльності громадських активістів: у публіцистиці, мемуаристиці, участі в заходах зі вшанування історичних подій. Вивчення та популяризація певного бачення минулого мали важливе значення, оскільки для більшості представників громади збереження національної ідентичності нерозривно пов'язувалося з історичною пам'яттю. Тому рішення багатьох у 1980-х рр. долучитися до історичних студіювань було не лише наслідком особистих зацікавлень, а й відгуком на суспільний запит.

Нижче спробуємо коротко охарактеризувати феномен цього своєрідного покоління істориків, висвітлити основні етапи його становлення у хронологічному й тематичному аспектах, а також наведемо приклади сприйняття доробку в польському суспільстві та в Україні.

Періодизація

Спроба періодизації спирається на порівняльний аналіз кількісних даних. Ідеться, зокрема, про число наукових публікацій, захищених кандидатських і габілітаційних дисертацій, а також про кількість українців-громадян Польщі, котрі працюють у науковій сфері. Оскільки відтворення докладної статистики не є нашою метою, застосовано спрощену методологію, що базується на критеріях: наявність або відсутність явища, динаміка зростання чи зниження тощо. Порівняння цих показників дозволило виділити три етапи становлення описуваного явища.

Перший охоплює період від 1956 до середини 1980-х рр. Його характерними рисами стали обмежені можливості вільного висловлювання поглядів на історичне минуле в умовах комуністичної держави (до 1956 р. такі можливості фактично були відсутні), а також повільний процес відтворення української інтелігенції в Польщі. До кінця 1970-х рр. лише поодинокі нащадки переселенців здобули історичну освіту в польських університетах. Публікації авторів-українців були доступні вузькому колу читачів, переважно через такі видання, як річник «Український календар» чи тижневик «Наше слово», що виходили у Варшаві.

Тематика та спосіб висвітлення історичних подій суворо регламентувалися на загальнодержавному рівні. Деякі теми перебували під забороною. Показовим прикладом стала справа розстрілу радянським НКВС польських офіцерів у Катині 1940 р. Хоча польсько-українські відносини вважалися «особливо чутливою» тематикою, польські історики зуміли створити вартісні праці, присвячені, зокрема,

козацькій добі, XIX й деяким подіям XX ст. Втім багато тем, особливо пов'язані з історією переселень, польсько-українським протистоянням 1940-х рр. чи ідентичністю української меншини, польські фахові історики майже не аналізували. Невелика кількість авторів із середовища української національної меншини намагалася, в межах дозволеного, доповнити картину, акцентуючи, наприклад, на участі українців у русі опору проти нацизму, боротьбі в лавах військ ПНР та СРСР, а також за встановлення «народної влади». Такі матеріали друкувалися переважно у згаданих виданнях для української громади. В них теж публікувалися короткі нариси про історію регіонів виселення, переважно з етнографічним акцентом, або про діяльність заснованого 1956 р. у Варшаві Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ), створення мережі шкіл, біографічні сюжети тощо.

Серед осіб і середовищ, які в той період підтримували інтерес до історії, в першу чергу слід згадати колектив редакторів видань УСКТ. Особливу роль відігравав А. Середницький (1916—2012 рр.) — багаторічний головний редактор «Українського календаря» та автор першої підсумкової монографії про УСКТ, виданої з нагоди 20-річчя організації [1]. Помітним у 1960—1980-х рр. був щецинський осередок інституції, особливо М. Трухан (1925—2011 рр.) і С. Заброварний (1929—2023 рр.). Перший став автором численних публікацій, організатором культурних зустрічей у домівці УСКТ у Щецині. Після вимушеної еміграції до Німеччини захистив кандидатську дисертацію в Українському вільному університеті в Мюнхені, яка вийшла друком 1990 р. [2]. У 1992 р. у Львові побачила світ чергова його праця, яка й досі вважається одним із найглибших критичних аналізів польської історіографії у ставленні до української тематики [3]. Близьким співробітником М. Трухана був С. Заброварний, від 1960-х рр. пов'язаний з академічним середовищем Щецина. У 1970 р. він захистив кандидатську дисертацію, активно друкувався в українських періодиках. У 1980-х рр. представляв українське середовище на початку діалогу з польськими істориками — йдеться про зустріч представників УСКТ із фахівцями з Інституту історії Польської академії наук, в якій, крім С. Заброварного, взяли участь М. Вербовий, А. Середницький, В. Мокрий [1]. Варто також згадати інших представників варшавського осередку, передусім С. Козака (нар. 1937 р.), який хоч формально й не був істориком, проте мав значний вплив на розвиток українознавчих досліджень. Він захистив габілітацію 1977 р., а наступного року ця праця вийшла друком [4].

Серед перших повоєнних випускників історичних факультетів українського походження був М. Рощенко (1966 р.). У 1977 р. історичні студії закінчив Є. Місило (нар. 1954 р.), у 1980 р. — Р. Жерелик (нар. 1956 р.). Окрему увагу слід приділити тим, хто в 1970 — на початку 1980-х рр. захистили кандидатські дисертації в галузі історії або споріднених дисциплін: М. Сивицький (1917—2004 рр.), Я. Грицков'ян (1931—2022 рр.), В. Мокрий (нар. 1949 р.), уже згаданий Р. Жерелик.

---

[1] Архів Об'єднання українців у Польщі. Sprawozdanie ze spotkania pracowników Instytutu Historii PAN z przedstawicielami Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego w Polsce w dniu 14 V 1981 r.

Другий етап формування покоління істориків розпочався у середині 1980-х рр. Після скасування у ПНР воєнного стану (1981—1983 рр.) політична ситуація дещо лібералізувалася. Цей період має перехідний характер і плавно поєднує останні роки комуністичної епохи з початком нової суспільно-політичної реальності. Спершу українські ініціативи в історичній сфері мали ще доволі обмежений характер. Ішлося про організацію та участь у наукових конференціях українознавчого профілю, зокрема у Ґданську, Варшаві, Кракові, Любліні. Паралельно зростав інтерес до академічного історичного знання серед молодих українців Польщі. Історичні студії розпочали, зокрема, М. Чех (1981 р.), Р. Дрозд (1982 р.), П. Тима (1985 р.).

Центральною постаттю цього етапу став Є. Місило, який активно впроваджував у науковий і громадський обіг нові теми. Так, важливим, хоч і менш згадуваним внеском його з цього періоду були дослідження українського питання в добу «карнавалу Солідарності» (1980—1981 рр.), критично обґрунтовані оцінки кількості українців із Польщі, мобілізованих до Червоної армії в 1944—1945 рр. та оприлюднення на шпальтах «Нашого слова» списків репресованих і загиблих українців у повоєнній Польщі. На початку 1990-х рр. Є. Місило заснував «Український архів», до якого почали надходити матеріали від представників української громади з багатьох країн (мемуари, фотографії тощо), частину з них було опубліковано або використано в наукових і публіцистичних працях. Апогеєм діяльності «Українського архіву» стала в той час публікація збірника про акцію «Вісла» [5], який мав широкий резонанс. Паралельно Є. Місило підготував до друку один із томів «Літопису УПА», присвячений діяльності військового суду оперативної групи «Вісла» [6].

У першій половині 1990-х рр. помітну діяльність розгорнув також випускник української філології Варшавського університету Б. Гук (нар. 1964 р.). Він почав збирати, а згодом і публікувати спогади учасників українського підпілля та переселених у ході акції «Вісла». Перший із п'яти томів цієї серії, «Закерзоння», з'явився друком 1994 р. У 1997 р. Б. Гук уклав і видав ще одну книжку спогадів переселенців [7].

На рубежі 1980—1990-х рр. значно зріс інтерес молодого покоління українців до академічних досліджень минулого. Відчутним став і процес здобуття наукових ступенів. Уже в 1989 р. кандидатом історичних наук став Б. Гальчак, у 1991 р. — В. Козубель, а в 1992 р. — О. Гнатюк (мовознавча тематика). У 1994 р. кандидатські дисертації захистили Я. Мокляк і Р. Дрозд[2].

Питання історичної пам'яті залишалося й у полі зору правонаступника УСКТ — Об'єднання українців у Польщі. Його керівництво взяло на себе ініціативу ведення історичного діалогу з польськими, зокрема так званими «кресовими», середовищами. Це в подальшому знайшло відображення у циклі семінарів «Польща — Україна: важкі питання».

Від середини 1990-х рр. простежуються нові явища, які дозволяють виокремити третій (основний) етап формування феномена покоління істориків у Польщі.

[2] Дані про кандидатські й докторські дисертації, професорські ступені з порталу «Ludzie nauki» (URL: https://ludzie.nauka.gov.pl).

Цей етап передусім пов'язаний із початком академічних кар'єр понад десяти науковців українського походження. Важливим стало зростання кількості захищених кандидатських дисертацій з історичних наук наприкінці 1990 — на початку 2000-х рр. Зокрема в 1996 р. захистив дисертацію М. Сич, у 1997 р. — Б. Вуйтович, у 1998 р. — Г. Купріянович і М. Мельник (останній — у галузі богослов'я, однак тема праці мала міждисциплінарний характер), у 1999 р. — Р. Висоцький, у 2000 р. — І. Галаґіда та О. Вішка, у 2003 р. — П. Ґерент, у 2004 р. — В. Бобрик й О. Кіх-Маслей (хоча її праця була з мовознавства, вона мала також історичний вимір), у 2005 р. — диякон П. Сивіцький та Я. Сирник, у 2006 р. — Є. Рибалт. У ряді випадків українці з Польщі здобували наукові ступені в Україні, як це було з о. Б. Прахом (1994 р.) й О. Колянчуком. Паралельно кілька осіб завершили у цей період габілітаційні процедури, що надало їм статус наукових працівників із правом керівництва докторантами. У 2001 р. габілітувався Б. Гальчак, у 2002 р. — Р. Дрозд, у 2004 р. — О. Вішка та О. Гнатюк (у галузі літературознавства [3]), у 2005 р. — Я. Мокляк, у 2009 — І. Галаґіда тощо.

Символічною подією стало створення у 2004 р. Українського історичного товариства в Польщі, першим головою якого обрано Р. Жерелика [8]. Виникли й інші осередки, спрямовані на історичні дослідження та популяризацію знань, як-от Підляський науковий інститут.

Упродовж останніх років з'явилася нова група дослідників, які успішно захистили кандидатські дисертації: М. Козубель (2013 р.), М. Сава (2015 р.), А. Божик і М. Гумецький (обидва 2016 р.), Р. Дидич (2017 р.), о. П. Почекайло (2020 р.), А. Бачіч (2023 р.).

Напрями

Більшість польських істориків українського походження, які з 1990-х рр. позначили свою присутність у науковому просторі, зосереджували увагу на питаннях, пов'язаних із минулим української меншини в Польщі після 1944 р. Насамперед вивчалися депортації, зокрема операція «Вісла», рідше — переселення до СРСР у 1944—1946 рр. Про акцію «Вісла» та перші повоєнні роки писали Р. Дрозд [9] і Б. Гальчак [10]. Є. Місило [11] й І. Галаґіда [12] підготували монографії про табір Явожно. Події 1944—1947 рр. у регіональному вимірі стали предметом зацікавлень Я. Сирника [13—15].

Діяльність Української повстанської армії досліджували Р. Дрозд [16], Б. Гук [17—18] і Б. Гальчак [19—20]. Ця тема послужила також основою кандидатської дисертації А. Бачіч. Побічні згадки про українське підпілля зустрічаються у працях інших істориків.

Питання українських місць пам'яті в Польщі розробляли Є. Місило [21] й Б. Гук [22—23]. Останніми роками цю тематику розвивають І. Галаґіда [24], М. Сава [25], а також О. Кіх-Маслей і А. Божик.

---

[3] У 2022 р. О. Гнатюк отримала професуру з двох дисциплін — мовознавства та історії.

З'явився ряд студій про долю українців після акції «Вісла». Слід почати від книжки Р. Дрозда 2001 р., яка свого часу була найґрунтовнішим дослідженням про українців у повоєнній Польщі [26]. Згодом автор зосередився на темі історичної пам'яті серед українців — громадян Польщі [27—28]. У працях І. Галаґіди 2002 р. розглядається життя української громади після акції «Вісла» й до 1957 р. [29], Я. Сирника — на Нижній Сілезії [30], М. Сирника [31], а також у поки що непублікованих кандидатських дисертаціях В. Циби та о. П. Почекайла — на півночі Польщі. Я. Сирник присвятив окрему розвідку єдиній у період ПНР легальній українській організації — УСКТ [32]. Повоєнна історія української освіти стала предметом уваги В. Козубеля, М. Сирника й С. Лашина [33].

І. Галаґіду справедливо вважають одним із піонерів дослідження репресивної політики щодо українців у Польщі у 1940—1950-х рр. Як довголітній співробітник польського Інституту національної пам'яті, він опублікував у 2005 р. розвідку про так звану провокацію «Зенона» [34]. Пізніше зосередив увагу на історії греко-католицької церкви в Польщі [35—39], а також очолив дослідницький проєкт Українського католицького університету у Львові з ідентифікації жертв польсько-українського конфлікту 1940-х рр. Тему діяльності органів безпеки стосовно українців неодноразово порушував також інший багаторічний співробітник ІНП Я. Сирник [40—41].

Окрім І. Галаґіди, до вивчення історії греко-католицької церкви долучилися М. Козак [42], С. Заброварний, о. І. Гарасим [43], В. Бобрик, владика А. Трохановський [44]. Богослови М. Мельник та Я. Москалик у своїх працях також застосовують елементи історичного аналізу. Чимало джерелознавчих публікацій, зокрема щодо греко-католицької церкви, належить В. Пилиповичу. Окремі нариси з історії православної конфесії в Польщі підготували Г. Купріянович, П. Ґерент [45], М. Сава [46].

Серед напрямів студіювань помітне місце займають праці Р. Висоцького, зокрема його аналіз діяльності ОУН у міжвоєнний період [47] та порівняльне дослідження політичної думки Д. Донцова й Р. Дмовського [48]. Періоду 1918—1939 рр. присвячені розвідки Я. Мокляка [49], М. Сирника [50], Г. Купріяновича [51] та Б. Гука [52]. П. Федусьо в тематичних збірниках опублікував низку статей про українців у Ґданську [53—54]. Вагомий корпус досліджень присвячено історії української еміграції в Польщі після 1920 р. Тут варто передусім згадати праці О. Колянчука, О. Вішки [55—60], Р. Шаґали [61], а також А. Середницького. М. Козубель почав публікувати дослідження, присвячені військовим аспектам періоду УНР [62]. Р. Висоцький виступив редактором тому серії «Україна. Європа — 1921—1939» [63][4], а М. Сава розглянув окремі аспекти становлення української політичної думки [64].

Менше публікацій стосується періоду Другої світової війни (за винятком проєкту, присвяченого жертвам). У 1997 р. з'явилася монографія М. Сича [65].

[4] До редакційної ради, крім самого Р. Висоцького, ввійшли М. фон Гаґен, І. Галаґіда, О. Гнатюк, Я. Грицак (гол.), А. Ґраціозі, О. Зайцев, С. Плохій, В. Рибчук, Ф. Сисин, Ю. Шаповал, М. Чех. Наукова редакторка серії О. Гнатюк, координатор М. Чех (URL: https://uamoderna.com/videoteka/ukraina-evropa/).

М. Гумецький захистив дисертацію про Лемківщину під німецькою окупацією, однак вона досі залишається неопублікованою. Так само поки що не видано дослідження А. Божика про українське питання в Люблінському воєводстві 1939—1944 рр.

Я. Мокляк — один із небагатьох авторів, які присвячують свої праці XIX ст. Так, 2004 р. вийшла його монографія, де розглядається мовний (в освіті) аспект боротьби за ідентичність українців [5]. До цього кола слід також віднести Б. Вуйтович-Губер — авторку дослідження про греко-католицьке духівництво в національному русі галицьких русинів другої половини XIX — початку XX ст. [6]

Джерелознавчі публікації охоплюють переважно період після 1944 р. Окрім збірника про акцію «Вісла», доцільно згадати укладену Р. Дроздом і І. Галаґідою збірку 1999 р. [7] Цінні джерельні видання підготували Р. Дрозд, Б. Гальчак і М. Шміґель [66], а також В. Пилипович спільно з О. Маслеєм [8].

Чимало авторів звертаються до тем, пов'язаних із малою батьківщиною чи рідним краєм. Так, Р. Шаґала написав книжку про с. Аксманичі [67], М. Козак — про Кобильницю Руську й Волоську [68], О. Вішка — про с. Журавці [69], С. Заброварний — про с. Станіславчик [70]. У ширшому регіональному контексті працює Ю. Гаврилюк [71—73].

У контексті синтези історії українців у Польщі варто згадати працю Б. Гальчака та Р. Дрозда [74], монографію Б. Гальчака про історію Лемківщини [75], а також студії М. Сивицького [76] й Б. Гука [77], в яких простежуються спроби узагальнюючих підходів.

Окремої уваги заслуговує енциклопедичний проєкт Б. Гука — вебсайт «Апокриф руський» [9]. Декілька польських істориків українського походження стали активними авторами створюваної Національною академією України та Науковим товариством імені Шевченка «Енциклопедії сучасної України». Крім того, Ю. Гаврилюк написав стислу біографію М. Грушевського [78].

Документаційна робота в основному проводиться з ініціативи окремих дослідників. У цьому контексті слід згадати вебсторінку Р. Крика, присвячену акції «Вісла», а також ініціативу «Депозити пам'яті» І. Сирника. Великий обсяг джерел з історії Лемківщини зібрано у товаристві «Кичера» в Леґниці.

Вартий уваги й чималий корпус збірників наукових праць за редакцією Р. Дрозда, Б. Гальчака. Це переважно матеріали конференцій циклу «Лемки, бойки, русини — історія, сучасність, матеріальна та духовна культура», що відбувалися у

---

[5] Moklak J. W walce o tożsamość Ukraińców: zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866—1892. Kraków, 2004.

[6] Wójtowicz-Huber B. „Ojcowie narodu": Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867—1918). Warszawa, 2008.

[7] Drozd R., Halagida I. Ukraińcy w Polsce 1944—1989: Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). Warszawa, 1999.

[8] Двотижневик «Наш лемко» 1934—1939 років (вибрана публіцистика). Упоряд. О. Маслей, В. Пилипович. Варшава, 2004.

[9] URL: https://www.apokryfruski.org

Слупську, Зеленій Ґурі, у Словаччині [79], а також заходи Українського історичного товариства в Польщі [80]. Збірники під егідою ІНП співредагував Я. Сирник [81—82], а з історичними статтями — також Г. Купріянович [83—84].

Через обмеження обсягу не подаємо тут повного переліку праць, опублікованих польськими істориками-українцями. Вони з'являлися в тому числі у провідних наукових журналах Польщі, що спеціалізуються на історії XX ст. (напр., «Dzieje Najnowsze»), а також у виданнях інших країн («Museology and Cultural Heritage», «European Journal of Science and Theology»).

Українське історичне товариство в Польщі намагалося видавати власний науковий часопис («Litopys»), а у Кракові завдяки зусиллям В. Мокрого виходили «Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze» та «Między Sąsiadami». З ініціативи Я. Мокляка з'явився журнал «Нова Україна».

Оцінка доробку

Можна з упевненістю стверджувати, що феномен покоління українських істориків у Польщі помічений — передусім серед фахівців, які досліджують схожі теми, в академічних осередках, де працюють науковці, а також у середовищах, що симпатизують чи, навпаки, вороже налаштовані до «українського питання». Більшість згаданих у цій статті фахівців добре відомі українцям у Польщі та деяким еміграційним середовищам, зокрема в Канаді. Водночас в Україні за окремими винятками вони відомі значно меншою мірою.

Відгуки на публікації істориків-українців із Польщі варто розділити на дві частини: реакції, зумовлені емоціями, ідеологією, політикою чи провокаційними намірами; фахові, критичні або позитивні оцінки, які мають змістовний характер. Наведені далі приклади, звісно, не вичерпують теми, однак на їх основі можна окреслити певні висновки.

Варто почати з оцінки доробку Є. Місила, враховуючи як хронологію, так і значення його праць про акцію «Вісла» й табір Явожно. Його публікація джерел 1993 р. стала справжнім переломом у наукових дослідженнях цієї операції. Хоч їй бракувало глибшого авторського аналізу, який з'явився згодом у другому виданні (2012 р.), книжка мала значний резонанс. Також двотомна добірка документів про депортацію українців до СРСР у 1944—1946 рр. за редакцією Є. Місила залишається вагомим джерелом для вивчення цього фрагмента минулого. Якщо не брати до уваги політизовані опрацювання, то лише нещодавно з'явилися наукові монографії, присвячені переселенням, зокрема авторства Я. Пісулінського [85—86]. Є. Місило, незважаючи на потребу поєднувати наукову роботу з іншими професійними обов'язками, створив фундаментальну працю-словник про в'язнів табору Явожно [11]. Це видання доповнює раніше опубліковані табельні зведення (напр., К. Мірошевського 2001 р. [87]) та містить фотографії, біографії, фрагменти спогадів і листів. Серед польських фахових істориків доробок Є. Місила здобув широке визнання. А. Пачковський назвав його одним із найкращих знавців історії України та польсько-українських відносин XX ст., відзначаючи високу якість джерельних

публікацій і точний науковий апарат. Подібно відгукнувся А. Фрішке, який підкреслив скрупульозність та глибоке знання тематики [10].

Публікації Р. Дрозда, а ще більше його громадська активність (зокрема в період, коли був ректором Поморської академії) неодноразово викликали публічні обговорення. Найчастіше цитована (згідно з Google Scholar, понад 80 цитувань) його монографія 2001 р. [26]. Значною популярністю користується і праця 1997 р. [9]. Найбільше дискусій викликало джерельне видання про УПА [16]. С. Лах позитивно оцінив його пізнавальну цінність [88]. Натомість А. Кубасік закидав авторові надто довірливе ставлення до оцінок, висловлених самими націоналістами, надмірно різку критику Польщі й поблажливість до української сторони [89].

Науковий доробок І. Галаґіди часто стосується чутливих тем, пов'язаних із польсько-українськими міжнаціональними та міжконфесійними відносинами. Рецензенти відзначають професійність, стриманість і багату джерельну базу. Наприклад, о. Ю. Крентош високо оцінив монографію про о. В. Гриника, назвавши її «об'єктивною, добре задокументованою та відповідно інтерпретованою» [90]. Подібну оцінку дав Є. Кохановський [91]. Стосовно іншої праці М. Бялковський зауважив, що «важко знайти в ній хиби» [92]. Водночас стаття І. Галаґіди про втрати українського цивільного населення в Перемишльському повіті викликала критику з боку Я. Пісулінського [93], на що автор дав аргументовану відповідь [94].

Б. Гук, який не є професійним істориком, у своїх публікаціях нерідко вдається до гострої, публіцистичної манери викладу. Його книжка «Ukraina. Polskie jądro ciemności» отримала як позитивні, так і критичні відгуки. Я. Сова назвав її «блискучим аналізом» польсько-українських відносин [95, с. 277]. Натомість С. Журек використав її як привід для критики істориків національних меншин, фактично заперечуючи їх належність до польського академічного простору [96]. Критичну рецензію на редакційну працю Б. Гука також написав М. Зайончковський, зазначивши як фактологічні помилки, так і проблематичний ідеологічний контекст [97].

Праці Р. Висоцького, присвячені історії ОУН, торкаються надзвичайно делікатних тем. Сам факт, що він двічі подавав ці дослідження на здобуття вчених ступенів, свідчить про сміливість і впевненість у науковій обґрунтованості. Р. Висоцький зазнавав нападок не лише з боку анонімних інтернет-коментаторів, але й деяких публічних опонентів [98]. Водночас його доробок здобув і глибоку фахову оцінку, зокрема в рецензії Я. Кенсіка [99], котрий відзначив як зрілість автора, так і його глибоке занурення в польську й закордонну історіографію. Водночас, за словами Я. Кенсіка, Р. Висоцький репрезентує «типовий український погляд» на історію радикального націоналізму, доволі поширений у сучасній українській науці та публічній сфері.

Особливої уваги заслуговує питання сприйняття українського походження авторів історичних праць у польському академічному дискурсі. Апеляції до «генеалогії» з'являються в рецензіях часто, навіть у тих випадках, коли самі оцінки позитивні. Схоже на те, що певна частина польських рецензентів уважають «національне резюме» авторів обов'язковою складовою фахової оцінки. Наприклад,

[10] URL: https://emisilo.pl/

Я. Кенсік у рецензії на книжку Р. Висоцького зазначив, що автор «не приховує своїх українських коренів [...] але не згадує про це у своїх публікаціях». С. Возняк, представляючи І. Галаґіду, прямо вказує на його походження як на позитивний чинник [100]. Натомість у полеміці навколо книжки П. Маґочія А. Земба, критикуючи Я. Сирника, представляє його як «дослідника, як здогадуюся, українського, що працює в Польщі» [101] — попри те, що добре знає: Я. Сирник не просто працює в Польщі, а є її громадянином, тут народилися він сам і його батьки.

У рецензіях на праці польських істориків українського походження рідко трапляється поглиблений аналіз їхньої методології. Позитивним винятком у цьому контексті став відгук Т. Стриєка [102]. Він оглянув низку праць, які прямо або опосередковано стосуються акції «Вісла». Посилаючись на думку Ґ. Мотики, визнав доцільним трактувати доробок українських істориків у Польщі як окреме явище [102, с. 283], зазначаючи при цьому розмаїття їхніх підходів до польсько-українського протистояння. До подальшого аналізу Т. Стриєк залучив праці Є. Місила, М. Сивіцького, І. Галаґіди, Р. Дрозда, Б. Гальчака, Б. Гука, Я. Сирника.

Сучасні гуманітарні науки не мають усталених критеріїв оцінювання значущості наукового доробку окремих дослідників. Існують певні інструменти, як-от Google Scholar (див. табл.), Semantic Scholar тощо, які дозволяють оцінити частоту цитування. Проте не всі польські історики українського походження мають профілі у цих базах, що ускладнює отримання повної картини. Вище згадувалося, що одна з праць Р. Дрозда здобула понад 80 цитувань у Google Scholar. Натомість Semantic Scholar дозволяє отримати певні дані навіть без наявності профілю, але вони потребують обережної інтерпретації, зокрема через можливість наявності в однієї особи кількох облікових записів.

Окремо слід зазначити, що польські вчені українського походження рідко представлені у престижних колегіальних наукових структурах, таких, як Польська академія наук чи Національна академія наук України.

Рецепція наукового доробку істориків українського походження в Польщі в межах української громади неоднорідна. На локальному рівні особливою впізнаваністю та авторитетом користуються ті дослідники, які поєднують наукову діяльність із громадською активністю. Водночас від них часто очікують занадто багато — наприклад, постійної публічної присутності в полеміці з тими, хто зне-

Табл. **Історики, які мають свій профіль у Google Scholar (станом на 01.08.2025)**

Історик	Загальна кількість цитувань на 17.05.2025	Від 2020	h-індекс загалом	Від 2020	i10-індекс загалом	Від 2020
І. Галаґіда	322	134	9	7	9	5
О. Гнатюк	1114	324	13	8	20	7
Я. Мокляк	185	60	7	4	6	1
Я. Сирник	165	88	6	5	3	2

цінює або перекручує історичну пам'ять українців у Польщі. Часто лунають також критичні зауваження щодо змісту конкретних праць чи обраних дослідницьких підходів, особливо з боку тих, хто тим чи іншим чином був пов'язаний з описаними подіями. Водночас у громадському середовищі відчутне й задоволення самим фактом, що такі історики існують, і що вони взялися за складну, але необхідну справу, важливу бодай для цієї невеликої, проте зацікавленої групи людей. Під час установчого з'їзду Українського історичного товариства в Польщі 2004 р. Р. Висоцький у своєму вступному слові дуже влучно сформулював питання, яке залишається актуальним і сьогодні: «Якщо не ми, то хто?».

* * *

Від середини 1980-х рр. у Польщі почав формуватися феномен, пов'язаний із науковою та популяризаторською діяльністю у сфері історії, яку здійснюють майже три десятки дослідників українського походження-громадян Польщі. Кільканадцять із них обіймали або досі обіймають академічні посади. Найвагомішим є їхній внесок у дослідження тем, що стосуються української меншини в Польщі після 1944 р. Завдяки їхнім зусиллям до наукового обігу введено численні аспекти, пов'язані з акцією «Вісла», функціонуванням табору Явожно, життям українців після примусового переселення, а також із системою нагляду за ними впродовж повоєнних десятиліть. Вагома також роль цих істориків у вивченні мартирології українців у 1939—1947 рр., формування ідеологічних засад націоналістичного руху, історії української еміграції в міжвоєнній Польщі. З методологічного погляду більшість досліджень базується на класичному історичному підході та має етноісторичний характер. Водночас окремі автори прагнуть використовувати ширший інтердисциплінарний аналітичний інструментарій. Феномен покоління українських істориків у Польщі поступово набув видимості як у науковому, так і суспільному дискурсі. Попри наявність критичних дискусій, праці професійних істориків зазвичай оцінюються високо, про що свідчать успішно захищені докторські й габілітаційні дисертації, присвоєння професорських звань. Водночас у частини кресових середовищ публікації дослідників-українців викликають гострі емоції. В Україні ж, схоже, про цю групу науковців та їхній доробок досі відомо відносно небагато.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Serednicki, A. Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne. Warszawa, 1976 [in Polish].
2. Trukhan, M. Ukraintsi u Polshchi pislia Druhoi svitovoi viiny (1944—1984). Toronto, 1990 [in Ukrainian].
   [Трухан М. Українці у Польщі після Другої світової війни (1944—1984). Торонто, 1990].
3. Trukhan, M. Nehatyvnyi stereotyp ukraintsia v polskii pisliavoiennii literaturi. Lviv, 1992 [in Ukrainian].
   [Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. Львів, 1992].
4. Kozak, S. U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie. Wrocław, 1978 [in Polish].

5. Misiło, E. Akcja „Wisła”: Dokumenty. Warszawa, 1993 [in Polish].
6. Misylo, Ye. (Ed.). Litopys UPA: UPA v svitli polskykh dokumentiv. Kn. 1: Viiskovyi sud operatyvnoi hrupy “Visla”. Toronto, 1992 [in Ukrainian].
[Літопис УПА: УПА в світлі польських документів. Кн. 1: Військовий суд оперативної групи «Вісла». Ред. Є. Місило. Торонто, 1992].
7. 1947. Propamiatna knyha. B. Huk. Warszawa, 1997 [in Ukrainian].
[1947. Пропам’ятна книга. Опр. Б. Гук. Варшава, 1997].
8. Drozd, R. (wybór i opr.). 20 lat działalności Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce w świetle dokumentów i materiałów z lat 2004—2024. Słupsk; Warszawa, 2024 [in Polish].
9. Drozd, R. Droga na zachód: Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”. Warszawa, 1997 [in Polish].
10. Halczak, B. Akcja „Wisła” w 1947 roku: Aspekty prawne. Zielona Góra, 2022 [in Polish].
11. Misiło, E. Obóz „Jaworzno”: Zbrodnia nieukarana. Ukraińcy i Polacy w Centralnym Obozie Pracy Jaworzno (1947—1949). Jesionowo, 2022 [in Polish].
12. Hałagida, I. Duchowni greckokatoliccy i prawosławni w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie (1947—1949): Dokumenty i materiały. Warszawa, 2012 [in Polish].
13. Syrnyk, J. Trójkąt bieszczadzki: Tysiąc dni i tysiąc nocy anarchii w powiecie leskim 1944—1947. Rzeszów, 2018 [in Polish].
14. Syrnyk, J. Przemoc i chaos: Powiat sanocki i okolice w latach 1944—1947: Analiza antropologiczno-historyczna. Wrocław; Warszawa, 2020 [in Polish].
15. Syrnyk, J. Łemkowskie rozdroże. Wrocław, 2024 [in Polish].
16. Drozd, R. Ukraińska Powstańcza Armia: Dokumenty — struktury. Warszawa, 1998 [in Polish].
17. Huk, B. Młodzi Ukraińcy Mychajły Borysa „Żana”: Terenowe Oddziały Samoobrony w powiecie jarosławskim w latach 1945—1947. Przemyśl, 2016 [in Polish].
18. Huk, B. UPA i WiN w walce z totalitaryzmem 1945—1947: dokumenty, wspomnienia. Przemyśl, 2018 [in Polish].
19. Halczak, B. Postać Romana Hrobelskiego „Brodycza”, dowódcy oddziału UPA w latach 1946—1947, w świetle jego zeznań złożonych w Czechosłowacji. *Studia Historica Gedanensia.* 2021. 12 [in Polish].
20. Halczak, B. & Šmigel, M. Działalność oddziału UPA Mychajło Fedaka „Smyrnego” w Beskidzie Niskim w latach 1945—1948. *Studia nad Historią, Kulturą i Polityką.* Red. D. Dolański, B. Nitschke. Zielona Góra, 2007 [in Polish].
21. Misylo, Ye. Pavlokoma 3 III 1945 r. Warszawa, 2006 [in Ukrainian].
[Місило Є. Павлокома 3 III 1945 р. Warszawa, 2006].
22. Huk, B. Całopalenie: Mord żołnierzy polskich na Ukraińcach w Terce 8 lipca 1946 r. Przemyśl, 2015 [in Polish].
23. Huk, B. Chuzhynche, idy skazhy Ukraini: Uvichnennia trahedii Zakerzonnia v 1944—1947 rr. Przemyśl, 2001 [in Ukrainian].
[Гук Б. Чужинче, іди скажи Україні: Увічнення трагедії Закерзоння в 1944—1947 рр. Перемишль, 2001].
24. Halahida, I. & Ivanyk, M. Ukrainski zhertvy Kholmshchyny ta pivdennoho Pidliashshia u 1939—1944 rr. (Liublinskyi dystrykt Heneralnoi Hubernii). Lviv, 2021 [in Ukrainian].
[Галагіда І., Іваник М. Українські жертви Холмщини та південного Підляшшя у 1939—1944 рр. (Люблинський дистрикт Генеральної Губернії). Львів, 2021].
25. Sawa, M. Pociski jak paciorki różańca: Armia Krajowa i Bataliony Chłopskie wobec Ukraińców w Sahryniu i innych wsiach powiatu hrubieszowskiego 9—10 marca 1944 r. Wrocław; Wojnowice, 2024 [in Polish].

26. Drozd, R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944—1989. Warszawa, 2001 [in Polish].
27. Drozd, R. Ukraińcy wobec swojej przeszłości (1947—2005). Warszawa, 2013 [in Polish].
28. Drozd, R. Przebaczamy i prosimy o przebaczenie: Związek Ukraińców w Polsce w polsko-ukraińskim dialogu historycznym. Słupsk, 2019 [in Polish].
29. Hałagida, I. Ukraińcy na Zachodnich i północnych ziemiach Polskich 1947—1957. Warszawa, 2002 [in Polish].
30. Syrnyk, J. Ludność ukraińska na Dolnym Śląsku (1945—1989). Wrocław, 2007 [in Polish].
31. Syrnyk, M. Na wałeckiej Ukrainie: mniejszość ukraińska w powiecie wałeckim 1947—2017. Wałcz, 2017 [in Polish].
32. Syrnyk, J. Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956—1990). Wrocław, 2008 [in Polish].
33. Łaszyn, S. Klasy ukraińskie w Liceum Pedagogicznym Nr 2 w Bartoszycach w latach 1956—1970. Warszawa, 2018 [in Polish].
34. Hałagida, I. Prowokacja „Zenona": Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie „C-1" przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950—1954). Warszawa, 2005 [in Polish].
35. Hałagida, I. „Szpieg Watykanu": Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896—1977). Warszawa, 2008 [in Polish].
36. Hałagida, I. Odnowienie duszpasterstwa greckokatolickiego w Polsce 1956—1957: Dokumenty. Warszawa, 2011 [in Polish].
37. Hałagida, I. Działania komunistycznych organów bezpieczeństwa przeciwko duchowieństwu greckokatolickiemu w Polsce (1944—1956): Dokumenty. Warszawa, 2012 [in Polish].
38. Hałagida, I. Między Moskwą, Warszawą i Watykanem: Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944—1970. Warszawa, 2013 [in Polish].
39. Halahida, I. "I vas peresliduvaty budut...": Shtrykhy do istorii pepresii proty Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy v Polshchi u 1944—1957 rr. Lviv, 2017 [in Ukrainian].
[Галагіда І. «І вас переслідувати будуть...»: Штрихи до історії репресій проти Української греко-католицької церкви в Польщі у 1944—1957 рр. Львів, 2017].
40. Syrnyk, J. „Po linii" rewizjonizmu, nacjonalizmu, syjonizmu...: Aparat bezpieczeństwa wobec ludności niepolskiej na Dolnym Śląsku (1945—1989). Wrocław, 2013 [in Polish].
41. Syrnyk, J. Nadzór specjalny: Analiza historyczno-antropologiczna działań organów bezpieczeństwa w kwestii tzw. nacjonalizmu ukraińskiego na Podkarpaciu w latach 1947—1989. Wrocław; Warszawa, 2015 [in Polish].
42. Kozak, M. Nevtomnyi dushpastyr o. kan. Volodymyr Borovets. Przemyśl, 2007 [in Ukrainian].
[Козак М. Невтомний душпастир о. кан. Володимир Боровець. Перемишль, 2007].
43. Harasym, I. Narys vybranykh aspektiv istorii hreko-katolytskoi tserkvy v Polshchi (1945—1985). *Zustrichi*. 1990. 5-6 [in Ukrainian].
[Гарасим І. Нарис вибраних аспектів історії греко-католицької церкви в Польщі (1945—1985). *Зустрічі*. 1990. № 5-6].
44. Trochanowski, A. Współpraca parafii greckokatolickiej w Wałczu z Muzeum Ziemi Wałeckiej. *Korowód pokoleń — 75 lat polskiego Pomorza Zachodniego*. Red. A. Bartczak, M. Witek. Szczecin, 2020 [in Polish].
45. Gerent, P. Prawosławie na Dolnym Śląsku w latach 1945—1989. Wrocław, 2007 [in Polish].
46. Sawa, M. Cmentarz prawosławny w Werbkowicach. Lublin, 2019 [in Polish].
47. Wysocki, R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939: Geneza, struktura, program, ideologia. Lublin, 2003 [in Polish].
48. Wysocki, R. W kręgu integralnego nacjonalizmu: Czynny nacjonalizm Dmytro Doncowa na tle myśli nowoczesnych Romana Dmowskiego: Studium porównawcze. Lublin, 2014 [in Polish].

49. Moklak, J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej: zagadnienia polityczne i wyznaniowe. Kraków, 1997 [in Polish].
50. Syrnyk, M. Ukraińcy w Polsce 1918—1939: Oświata i szkolnictwo. Wrocław, 1996 [in Polish].
51. Kuprianowicz, G. 1938: Akcja burzenia cerkwi prawosławnych na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu. Chełm, 2008 [in Polish].
52. Huk, B. (oprac.). Trzy miesiące wolności: Ukraińska Republika Komaniecka na Łemkowszczyźnie 1918—1919. Przemyśl, 2019 [in Polish].
53. Fedusio, P. Ukraińcy w Wolnym mieście Gdańsku (1910—1939). *Między Odrą a Dnieprem: Wyznania i narody.* T. 1. Red. T. Stegner. Gdańsk, 1997 [in Polish].
54. Fedusio, P. Ukraińscy studenci w Wolnym mieście Gdańsku w latach 1920—1939. *Między Odrą a Dnieprem: Wyznania i narody.* T. 2. Red. T. Stegner. Gdańsk, 2000 [in Polish].
55. Vishka, O. Kozatska mohyla na Kuiavakh. Lviv, 1993 [in Ukrainian].
[Вішка О. Козацька могила на Куявах. Львів, 1993].
56. Wiszka, E. Kawaleria w ukraińskich siłach zbrojnych 1917—1921. Piotrków Trybunalski, 1999 [in Polish].
57. Wiszka, E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920—1939. Toruń, 2001 [in Polish].
58. Wiszka, E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920—1939. Toruń, 2004 [in Polish].
59. Wiszka, E. Brześć Litewski: Obozy jeńców i internowanych 1919—1921. Toruń, 2010 [in Polish].
60. Wiszka, E. Szósta Strzelecka: Formowanie, szlak bojowy i internowanie 6 Siczowej Dywizji Strzeleckiej (1920—1924). Toruń, 2012 [in Polish].
61. Wiszka, E. & Szagała, R. Ukraińcy w Warszawie. Warszawa, 2010 [in Polish].
62. Kozubel, M. Ukraińscy Strzelcy Siczowi 1914—1920. Oświęcim, 2014 [in Polish].
63. Vysotskyi, R. Patsyfikatsiia Halychyny 1930 r.: Dokumenty. T. 1. Lviv, 2019 [in Ukrainian].
[Висоцький Р. Пацифікація Галичини 1930 р.: Документи. Т. І. Львів, 2019].
64. Sawa, M. Ukraiński emigrant: Działalność i myśl Iwana Kedryna-Rudnyckiego (1896—1995). Lublin, 2016 [in Polish].
65. Sycz, M. Spółdzielczość ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej. Warszawa, 1997 [in Polish].
66. Obce pogranicze 1945—1946: Sytuacja w południowo-wschodniej Polsce w dokumentach czechosłowackich. Red. M. Šmigeľ, B. Halczak, R. Drozd [in Polish].
67. Szagała, R. & Krywucki, A. Aksmanice: Wieś w parafii kłokowickiej w powiecie przemyskim. Warszawa, 2008 [in Polish].
68. Kozak, M. Mynule i sohodennia Kobylnyts Voloskoi i Ruskoi. Przemyśl, 2006 [in Ukrainian].
[Козак М. Минуле і сьогодення Кобильниць Волоської і Руської. Перемишль, 2006].
69. Wiszka, E. Żurawce: Wieś Żurawce w dokumentach, na kartach historii i we wspomnieniach jej byłych mieszkańców. Toruń, 2014 [in Polish].
70. Zabrovarnyi, S. Ukrainske selo Stanislavchyk nad Vihrom. Warszawa, 2011 [in Ukrainian].
[Заброварний С. Українське село Станіславчик над Вігром. Варшава 2011].
71. Havryliuk, Yu. Istoriia Pudliasha do 1321 r. Bilsk, 1987 [in Ukrainian].
[Гаврилюк Ю. Історія Пудляша до 1321 р. Більськ, 1987].
72. Havryliuk, Yu. Istoriia Pidliashshia (Beresteiskoi zemli) u X—XIV st. Hainivka, 1990 [in Ukrainian].
[Гаврилюк Ю. Історія Підляшшя (Берестейської землі) у X—XIV ст. Гайнівка, 1990].
73. Havryliuk, Yu. Vid Volodymyrovykh pokhodiv do linii Kerzona. Toronto; Białystok, 2013 [in Ukrainian].
[Гаврилюк Ю. Від Володимирових походів до лінії Керзона. Торонто; Білосток, 2013].

74. Drozd, R. & Halczak, B. Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921—1989. Zielona Góra; Słupsk, 2010 [in Polish].
75. Halczak, B. Dzieje Łemków od średniowiecza do czasów współczesnych. Warszawa, 2014 [in Polish].
76. Siwicki, M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. I—III. Warszawa, 1994 [in Polish].
77. Huk, B. Ukraina. Polskie jądro ciemności. Przemyśl, 2013 [in Polish].
78. Havryliuk, Yu. Syn Kholma: Mykhailo Hrushevskyi 1866—1934. Chełm, 2016 [in Ukrainian]. [Гаврилюк Ю. Син Холма: Михайло Грушевський 1866—1934. Холм, 2016].
79. Łemkowie, Bojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Red. nauk. S. Dudra, B. Halczak, A. Ksenicz, J. Starzyński. Legnica, 2007 etc [in Polish].
80. Ukraińcy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków. Red. R. Drozd, B. Halczak. T. I. Słupsk; Warszawa, 2020 etc [in Polish].
81. Internacjonalizm, czy...? Działania organów bezpieczeństwa państwa komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944—1989). Red. J. Hytrek-Hryciuk, G. Strauchold, J. Syrnyk. Warszawa; Wrocław, 2011 [in Polish].
82. Między ideologią a socjotechniką: Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych — doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie. Red. nauk. M. Semczyszyn, J. Syrnyk. Warszawa; Szczecin; Wrocław, 2014 [in Polish].
83. Mychajło Hruszewski i jego Mała Ojczyzna — Chełmszczyzna w XIX—XX w. Pod red. G. Kuprianowicza. Chełm, 2011 [in Polish].
84. Kleszczele, Podlasie, Ukraina: Księga jubileuszowa ku czci doktora Mikołaja Roszczenki w 75-lecie urodzin. Pod red. G. Kuprianowicza, R. Wysockiego. Kleszczele 2017 [in Polish].
85. Pisuliński, J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944—1946. Rzeszów, 2016 [in Polish].
86. Pisuliński, J. Akcja Specjalna „Wisła". Rzeszów, 2017 [in Polish].
87. Miroszewski, K. Centralny Obóz Pracy w Jaworznie: Podobóz ukraiński (1947—1949). Katowice, 2001 [in Polish].
88. Łach S. „Ukraińska Powstańcza Armia. Dokumenty i struktury", Roman Drozd, Warszawa 1998 [recenzja]. *Słupskie Studia Historyczne.* 1999. 7 [in Polish].
89. Kubasik, A. Ukraińska Powstańcza Armia (UPA). Uwagi polemiczne na marginesie książki R. Drozda, „Ukraińska Powstańcza Armia. Dokumenty — Struktury". *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego.* 1999. 19 [in Polish].
90. Krętosz, J. Szpieg Watykanu: Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896—1977) [recenzja]. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne.* 2009. 42/1 [in Polish].
91. Kochanowski, J. „Szpieg Watykanu. Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896—1977)", Igor Hałagida, Warszawa, 2008 [recenzja]. *Przegląd Historyczny.* 1999. 4 [in Polish].
92. Białkowski, M. Igor Hałagida, Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce 1944—1970. *Fides, Ratio et Patria: Studia Toruńskie.* 2014. 1 [in Polish].
93. Pisuliński, J. Uwagi w związku z artykułem Igora Hałagidy, „Który Rusin, a który Polak..." Ukraińskie straty osobowe w powiecie przemyskim w czasie konfliktu polsko-ukraińskiego w pierwszym półroczu 1945 r. (aspekt statystyczny). *Dzieje Najnowsze*". 2023. 4 [in Polish].
94. Hałagida, I. W większości nietrafne uwagi — Janowi Pisulińskiemu w odpowiedzi. *Dzieje Najnowsze.* 2024. 3 [in Polish].
95. Sowa, J. Inna Rzeczpospolita jest możliwa! Widma przeszłości, wizje przyszłości. Warszawa, 2015 [in Polish].
96. Żurek, S. Jądro ciemności B. Huka. Cz. 1. URL: https://www.ksi.btx.pl/index.php/publikacje/1387-jadro-ciemnosci-b-huka-cz-1 [in Polish].

97. Zajączkowski, M. Wyważanie otwartych drzwi? Dywagacje Bogdana Huka o wspólnej polsko-ukraińskiej walce z reżimem komunistycznym w Polsce Lubelskiej. *Kwartalnik Historyczny*. 2020. 126/4 [in Polish].
98. Poliszczuk, W. Podręcznik nacjonalisty ukraińskiego: Polemika z książką Romana Wysockiego pt. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929—1939, Lublin, 2003. *Materiały i studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich*. Red. B. Grott. Kraków, 2008 [in Polish].
99. Kęsik, J. Wokół pisarstwa historycznego Romana Wysockiego. *Przegląd Nauk Historycznych*. 2015. 14/2 [in Polish].
100. Woźniak, S. Igor Hałagida, Szpieg Watykanu. Kapłan Greckokatolicki Ks. Bazyli Hrynyk (1896—1977). Warszawa, 2008, ss. 648. *Studies in History, Culture and Politics.* 2010. 4 [in Polish].
101. Zięba, A. Historia i historiografia a studia łemkowskie w Polsce w ostatnim trzydziestoleciu. *Річник Руской Бурсы*. 2024. 2 [in Polish].
102. Motyka, G., Stryjek, T. & Zajączkowski, M. Międzynarodowe aspekty akcji „Wisła". Warszawa, 2020 [in Polish].

Надійшла / Received 01.08.2025

Jarosław SYRNYK
Dr. Hab. in History, Professor,
University of Wrocław (Wrocław, Poland)
jaroslaw.syrnyk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1026-5120

POLISH HISTORIANS OF UKRAINIAN ORIGIN:
A GENERATIONAL PHENOMENON, DIRECTIONS AND TOPICS
OF RESEARCH (FROM THE 1980s TO THE PRESENT)

The article analyzes the phenomenon of Ukrainian historians who, since the 1980s, have been actively engaged in studying key aspects of the history of Ukrainians in Poland after the World War II, as well as selected topics from the periods 1918—1939 and other historical eras. Over the past forty years, a substantial number of monographs, collections of articles, and publications in prestigious Polish and international academic journals have appeared. The scholarly output of Ukrainian historians in Poland is well known within the academic community, as well as among certain segments of the public — particularly the Ukrainian community in Poland and representatives of the so-called kresy milieu. At the same time, its reception often goes beyond purely academic evaluation and becomes subject to ideological interpretations. The article is based on a simplified statistical and qualitative analysis, introduces a new concept into academic discourse, and provides an introductory definition of it. **The conclusions** highlight specific contributions made by Ukrainian historians to historiography, particularly in the field of Polish-Ukrainian relations.

***Keywords**: Polish historians of Ukrainian origin, historiography of the Ukrainian minority, historical memory, Polish-Ukrainian relations.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.169
УДК 655.55:93/94:(093)(477)

Геннадій БОРЯК
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
заступник директора з наукової роботи,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
hboriak@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-0430-8200

ІСТОРИК У ДОБУ ЦИФРОВОЇ ГУМАНІСТИКИ: ЛЮБОВ ДУБРОВІНА У СВІТЛІ ФАХОВИХ ТА ЮВІЛЕЙНИХ РЕФЛЕКСІЙ

Мета — розглянути науковий і науково-організаційний доробок історикині та джерелознавиці, генеральної директорки Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського член-кореспондентки НАН України Любові Дубровіної. Приводом до осмислення її ролі в науці стали два ювілеї — життєвий і науковий. У статті використано **методи** сучасної біографістики. **Основні результати.** Розглянуто діяльність вченої у сфері низки дисциплін джерелознавчого циклу — кодикології, кодикографії, археографії, архівістики та ін. Визначено основні концептуальні здобутки, особливості створення й функціонування у НБУВ наукових шкіл, що вирішують проблеми історії культурної спадщини та її сучасного представлення у системі рукописних, архівних і книжкових джерел, включення результатів наукових студій до наукового й суспільного обігу, до системи соціальних комунікацій, а також цифрових ресурсів.

***Ключові слова**: Любов Дубровіна, історико-культурна спадщина, цифрові ресурси, джерелознавство, кодикологія, кодикографія, археографія, бібліотечна справа, архівна справа, наукова школа, історичне фондознавство, документальне ресурсознавство.*

Цитування: Боряк Г. Історик у добу цифрової гуманістики: Любов Дубровіна у світлі фахових та ювілейних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 169—180. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.169

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Із-поміж сучасних істориків, які присвятили своє наукове життя відродженню історичної пам'яті України на базі великих джерельних комплексів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, постать Любові Дубровіної посідає особливе місце. Впродовж останніх кількох десятиліть учена успішно розробляє широке коло проблем, пов'язаних із теоретичними та прикладними засадами історико-книгознавчого й історико-джерелознавчого напрямів вивчення, збереження, наукового описування, публікації рукописної, книжкової та документальної спадщини України, розкриття змісту джерельної основи культурного, освітнього, наукового сегментів історичних процесів в Україні.

Багатоаспектна наукова спадщина Л. Дубровіної вже висвітлювалася в біографічних працях та енциклопедичних довідниках істориків, бібліотекознавців, книгознавців, архівістів. Основним узагальнюючим джерелом осмислення ролі Л. Дубровіної в галузі спеціальних історичних дисциплін і дисциплін соціокомунікаційного циклу став біобібліографічний покажчик, підготовлений співробітниками Інституту рукопису НБУВ із нагоди 75-річчя з дня її народження та 50-річчя наукової діяльності. Тут представлена біографія вченої, різні напрями її наукової, науково-організаційної діяльності [1]. Біографічні відомості й наукові здобутки Л. Дубровіної висвітлено в низці авторських біографічних студій, уміщених у збірці до 70-річчя вченої (передусім огляд О. Онищенка [2, с. 7—43]), а також у збірнику, присвяченому її діяльності на посаді генерального директора НБУВ [3].

30 вересня 2025 р. Любов Дубровіна зустрічатиме свій ювілей як докторка історичних наук (1993 р.), професорка (1996 р.), заслужена діячка науки і техніки України (2004 р.), член-кореспондентка Національної академії наук України зі спеціальності «Документознавство. Архівознавство» (2006 р.), генеральна директорка НБУВ. Вона — авторка, укладачка та наукова редакторка понад 850 наукових праць, серед яких монографії, наукові каталоги й довідники, методичні посібники, статті, публікації документів і пам'яток історії та культури, видання з історії академічної науки, біографістики, з проблем формування електронних ресурсів, цифрової гуманітаристики тощо.

Вчена добре відома сьогодні як професіоналка в галузі спеціальних історичних дисциплін та організаторка науки, засновниця нового фундаментального історико-бібліотечного напряму інтегрованого дослідження джерельної бази культури, науки, освіти України низкою спеціальних історичних дисциплін та консолідованого їх представлення у цифрових ресурсах.

Період становлення Л. Дубровіної як серйозної дослідниці пов'язаний із ретельним вивченням історії літописання та нової історії регіону Середнього Поволжя. Надалі, з 1981 р., її реалізація як вченої нерозривно пов'язана з Україною. Тут її шлях починається в Державному архіві Київської обл., де за кілька років на посадах археографа (1981—1982 рр.) та завідувачки відділу інформації, публікації й наукового використання документів (1982—1984 рр.) вона набула досвіду архівної роботи. Мрія працювати з давніми рукописними джерелами, літописами та іншими пам'ятками писемної спадщини середніх віків і нової доби реалізувалася в 1984 р. у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (нині НБУВ), де Л. Дуб-

ровіна обіймала посади спочатку старшої наукової співробітниці відділу рукописів, а з 1986 р. керівниці цього структурного підрозділу (1986—1992 рр.). Від 1984 р. вона очолює дослідження української рукописної книги XVI—XVII ст., удосконалюючи та конкретизуючи наявний на той час методичний арсенал описування й дослідження кириличних рукописних пам'яток, спираючись на досвід роботи в галузі археографії, палеографії, текстології, джерелознавства, набутий під час написання кандидатської дисертації «Казанський літописець: історико-текстологічне дослідження» під керівництвом історика-джерелознавця й археографа С. Каштанова (захищена 1982 р. в Інституті історії СРСР АН СРСР).

Деідеологізація засад суспільно-політичного життя у другій половині 1980-х рр. та проголошення незалежності України принесли докорінні зміни, визначили подальші вектори розвитку науки, культури, в тому числі бібліотек. Як керівниця відділу рукописів Л. Дубровіна концентрує увагу на розробленні концептуальних засад нових підходів до засобів залучення документальної джерельної спадщини України в науковий і суспільний обіг. У бібліотеці зосереджені величезні колекційні рукописні та архівні фонди, які з ідеологічних міркувань упродовж багатьох десятиліть були законсервовані та фактично виключені з історичної пам'яті нашої країни. Повернення цього знання вимагало розробки нових підходів до методологічних і методичних засад наукового дослідження складу та змісту фондів, ґрунтовного наукового описування, створення повноцінного науково-довідкового апарату. Саме в той період народжується її концепція спочатку комплексних підходів до вивчення колекційних фондів, різноманітних за змістом і походженням, та їх наукового описування, а надалі, особливо з розвитком інформаційних технологій, інтегрованого підходу до науково-дослідного опису й репрезентації архівної та рукописної спадщини у системі традиційних видань і створення консолідованих інформаційних ресурсів.

Ідеї тісного зв'язку археографії й джерелознавства, невіддільності наукового дослідження від науково-дослідного описування та публікації джерел різного походження в їх різноманітних формах, видах, засобах організації в бібліотечній та архівній практиці як окремих пам'яток, так і цілісних бібліотечних зібрань та історичних колекцій знаходить подальший розвиток у концепції Л. Дубровіної також і в аспектах реконструкції джерельної бази дослідження історико-культурного минулого. Вчена є прихильницею концепції спільної основи низки споріднених наук, що розкривають рукописні, книжкові, архівні джерела та зберігаються в бібліотеках, архівах, музеях, і розвиває ідеї створення інтегрованих електронних ресурсів та методології різнорівневого описування історико-культурної спадщини.

Це вимагало розширення поняття документального джерела і предмета камеральної археографії та джерелознавства, спрямованих на джерела писемної і книжкової спадщини, представлення їх значення для розвитку різних гуманітарних наукових напрямів. Сформований Л. Дубровіною у відділі рукописів у 1980—1990-х рр. колектив молодих науковців енергійно взявся за організацію фондів, облік, дослідження та публікацією джерел, у чому вчена брала активну участь. Це був тої базис, на якому постав новий напрям наукової роботи з історичними фондами.

Біля витоків цього інтегрального напряму бібліотечної діяльності історичної науки як його натхненниця й організаторка стояла саме Л. Дубровіна.

Реорганізація бібліотеки, надання їй статусу національної в 1992 р., затвердження нової структури супроводжувалися створенням на основі відділу рукописів відповідного інституту, що поєднав функції науково-дослідної та бібліотечно-архівної установи, покликаної досліджувати, зберігати й залучати до наукового обігу історичну документальну спадщину — вже без жодних ідеологічних обмежень. Л. Дубровіна стала директоркою Інституту рукопису НБУВ і керівницею новоствореного відділу кодикології та кодикографії. У цій структурі виокремлюються також відділи джерелознавства й національної рукописної спадщини. Постав і відділ юдаїки, де зосередилися фонди, що впродовж понад 70 років були вилучені з наукового обігу й вимагали окремих рішень щодо з'ясування їх походження, змісту та загалом роботи з ними.

24 вересня 1993 р. в Інституті історії України НАН України Л. Дубровіна захистила докторську дисертацію «Кодикологія та кодикографія як спеціальні історичні дисципліни в дослідженнях історії української книги» за спеціальністю «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Офіційними опонентами виступили провідні вчені — академік НАН України Я. Ісаєвич, професор М. Ковальський, член-кореспондент НАН України В. Німчук. «Дисертаційна» монографія дослідниці (1992 р.) стала першою вітчизняною узагальнюючою працею, присвяченою вирішенню теоретико-методологічних і науково-практичних питань нової спеціальної історико-філологічної дисципліни про рукописну книгу — кодикології як джерелознавчої за своїм характером та її камеральної галузі — кодикографії [4]. Одночасно колектив молодих кодикологів-«рукописників» (О. Гальченко, О. Іванова) на чолі з Л. Дубровіною опрацював науково-практичні рекомендації для впровадження спеціальних для цих наук методів і методик, що становлять засади фундаментальних досліджень української рукописної книги (1992 р.) [5]. В роботі було враховано й розвинуто світовий та вітчизняний досвід наукового описування рукописних книг. Цей досвід упроваджений сьогодні в усіх наукових бібліотеках України, які володіють рукописними книгами. Формалізація методики опису, репрезентована у цьому виданні, стала підмурком для подальшого застосування інформаційних технологій та створення спеціалізованої бази даних «Кодекс: рукописна книга», де на сьогодні представлений репертуар рукописної книги XI—XVII ст.

Як серйозний здобуток можна відзначити ґрунтовний археографічний напрям створення наукових каталогів рукописних кириличних, грецьких, латинських та книг іншими мовами на базі науково-дослідного вивчення й публікації рукописних пам'яток та історичних документів зі складу рукописних фондів НБУВ. З останніх безсумнівно найбільш вагомою стала академічна публікація символу незалежності України — Пересопницького Євангелія 1556—1601 рр. Одночасно формується колектив висококваліфікованих кодикологів — учнів ученої. Серед них С. Булатова, О. Гальченко, О. Іванова, Л. Гнатенко, М. Кольбух, Є. Чернухін, І. Сергєєва, С. Мищук, Е. Клименко, Т. Добрянська та інші представники школи

Л. Дубровіної, котрі захистили кандидатські й докторські дисертації з історичних і філологічних наук та продовжували розвивати її ідеї.

Питання дослідження рукописної і книжкової спадщини перебували у центрі уваги ювілярки все її наукове життя. Вона публікує низку статей, що розкривають різні особливості рукописних книг, бере участь у створенні методичних засад для Державного реєстру національного культурного надбання, де реалізуються її ідеї комплексного наукового опису рукописних книг як джерел [6]. Як багаторічна наукова керівниця науково-дослідних тем НБУВ Л. Дубровіна продовжує дослідження питань історії та теорії рукописно-книжкової культури [7, с. 12—18, 19—26]. Результат багаторічної науково-дослідної й науково-організаційної діяльності вченої на чолі Інституту рукопису НБУВ уже в новому столітті комплексно проаналізований у колективній монографії 2021 р. [8].

Паралельно спостерігається формування вченою нового напряму — історичного фондознавства (вивчення історії й організації архівних і книжкових колекцій освітніх, релігійних, громадських установ і закладів), спрямованого на розробку засад наукового дослідження колекційних історико-культурних фондів бібліотек, наукових методів їх дослідження й реконструкції складу. Було розроблено понятійний апарат, визначено структуру та функції наукового опису зібрань і колекцій як окремого наукового й культурного об'єкта, методів дослідження та наукової реконструкції окремих частин рукописних і книжкових колекцій, що були за різних обставин розпорошені та/або залишилися неописаними [9].

Треба зауважити, що розробка цього напряму почалася ще наприкінці 1980-х рр. [10]. Утім сьогодні він набув фундаментального значення й реалізується у численних науково-дослідних працях наукових співробітників НБУВ, ЛННБ ім. В. Стефаника та інших бібліотек України. Нині публікуються монографії з історії зібрань і колекцій, довідники, до історичних досліджень повертаються джерела, видатні постаті діячів науки й культури, розкривається багатоаспектність зв'язків та ідейних течій культури, репрезентованої бібліотечними фондами. Дослідження історико-культурних фондів представлено чималою кількістю кандидатських і докторських дисертацій. Із розвитком інформатизації він набуває особливого значення, починають створюватися тематичні бази даних та цифрові ресурси. В Інституті рукопису НБУВ започатковується база даних «Рукописні фонди», де архівні колекції особового походження представляються багаторівневою системою опису — біографії фондоутворювача, окремих документів, структурних частин, цілісного представлення походження та історії колекції і зв'язку з іншими фондами. Розвиток цього підходу продовжений у дисертаціях Н. Зубкової, Л. Лисенко, Л. Мухи, С. Булатової, О. Бодак, Л. Гарбар, О. Колосовської, І. Корчемної, Т. Міцан, С. Сохань, О. Степченко та ін.

За ініціативи й активної участі Л. Дубровіної вперше в історії НБУВ вийшли ґрунтовні довідники, що глибоко розкривають склад і зміст цих колекцій та зібрань, ураховуючи їх специфіку: «Особові архівні фонди Інституту рукопису» (2002 р.), «Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліо-

теці України імені В.І. Вернадського (1918—1998)» (1998 р.), «Архівні установи України» (2000 р.), «Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» (2015 р.), «Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як архівна установа» (публікація в «Архівах України», 1999, № 1/6), а також низка наукових каталогів рукописних колекцій та особових архівних фондів Інституту рукопису НБУВ [11].

Перші ідеї щодо створення та розвитку інтегрованої ресурсної бази історичної документальної спадщини також почали формуватися в 1990-х рр. у низці масштабних проєктів, які ініціювала, очолювала або координувала Л. Дубровіна, зокрема «Архівна та рукописна україніка», «Книжкова спадщина України» (за підтримки Державного комітету України з питань науки і технологій, 1992—1996 рр.), «Документальні ресурси архівної україніки в сучасних суспільних комунікаціях», «Рукописно-книжна культура України в суспільних процесах» (1997—1999 рр.), «Архівна та рукописна україніка: Національна зведена система документальної інформації» (1992—1996 рр.). У ході реалізації цих проєктів формувалися творчі колективи, в яких працювала значна кількість археографів, книгознавців, архівістів, бібліографів, а також спеціалістів у галузі інформаційних технологій для розробки питань уніфікації елементів археографічного і книжкового опису для автоматизованих архівних та бібліотечних інформаційних систем із метою максимальної актуалізації інформаційного потенціалу рукописних та архівних фондів, у тому числі розроблення засад створення «Національної архівної інформаційної системи» [12].

На базі створених Л. Дубровіною методик опису джерел розпочинається укладання комп'ютерних баз даних «Кодекс» і «Рукописний фонд» — в Інституті рукопису НБУВ, а також електронного ресурсу «Україніка» — в НБУВ [8, с. 153—197].

Надалі поступово вирішується проблема створення національних електронних ресурсів історико-культурної й наукової спадщини в їх інтегрованому вигляді традиційних та електронних джерел різного походження, формується новий напрям — документальне ресурсознавство, що базується на розвитку наукових та соціокультурних комунікацій, цифрової трансформації джерельної бази бібліотек, архівів, музеїв і відкриває новий етап розвитку бібліотечної й архівної справи, трансформацію функцій наукових бібліотек у галузі забезпечення розвитку науки [13]. Ці методологічні підходи Л. Дубровіної розвиваються в низці колективних монографій співробітників НБУВ, присвячених формуванню ресурсоцентричної концепції бібліотеки як загальноукраїнського науково-інформаційного центру, зокрема «Електронні інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства» (2011 р.), «Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища» (розділ Л. Дубровіної «Документальні ресурси архівної та книжкової спадщини як історичний та соціокультурний базис розвитку сучасних національних держав») (2011 р.), багатьох статтях [14—15]. У цих працях, зокрема, було запропоновано концепцію структури документально-інформаційної ресурсної бази України, бачення її функцій, а та-

кож доцільність створення інтегрованого документально-інформаційного бібліотечного, архівного й музейного ресурсу національної документальної спадщини.

Цілком очевидно, що за період від 1990-х до 2020-х рр. гуманітаристика зазнала суттєвого розширення джерельної бази досліджень. Це дозволило визначати закономірності та специфічні особливості формування культурних й освітніх процесів української історії, зокрема у XVI—XIX ст. із використанням численних джерел, великої кількості історичних рукописних і книжкових колекцій та зібрань, у системі монографій, наукових каталогів колекцій та зібрань, ґрунтовних довідників, підготовлених колективами інститутів і відділів НБУВ, до чого безпосередньо долучилася Л. Дубровіна.

До незаперечних здобутків ученої належать її історико-бібліотекознавчі праці. Вперше в історії України зроблено успішну спробу ретельної реконструкції історичного шляху українських бібліотек у XX ст. на базі значного архівного матеріалу, початок чому покладено дослідженням історії НБУВ. Разом з академіком НАН Україна О. Онищенком упродовж 1998—2008 рр. Л. Дубровіна видала три томи «Історії Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» за 1918—1941, 1941—1964, 1964—1991 рр. Вперше висвітлено драматичну і складну історію найбільшого бібліотечного закладу України від його започаткування в 1918 р. до 1991 р. Продовжено видання «Історії...» періодом незалежності (2021 р.), коли докорінно змінювався зміст бібліотечної діяльності. Надалі Л. Дубровіна ініціювала низку праць з історії інститутів бібліотеки до 2020 р. Помітним явищем стало також видання «Бібліотечна справа в Україні у XX ст.» (2009 р.) в контексті соціально-політичного розвитку нашої держави, дослідження долі бібліотек Києва й України періоду Другої світової війни та, зокрема, нацистської окупації [12]. Ці праці стояли біля витоків зародження напряму реконструкції історії наукових бібліотек, бібліотечної справи та відтворення життєвого шляху видатних постатей бібліотечної й архівної справи в Україні.

Іншим важливим науковим доробком Л. Дубровіної є її праці як історикині науки та внесок у дослідження минулого НАН України, передусім часів створення та першого періоду функціонування в 1920—1930-х рр. За участі вченої впорядкована й побачила світ багатотомна публікація документів з історії академії. Цей напрям представлений також низкою наукових публікацій (у тому числі ювілейних праць до 100-ліття інституції), біографічних досліджень і довідників про життя та діяльність вчених, зокрема президентів академії В. Вернадського, М. Василенка, О. Левицького, В. Липського, Д. Заболотного, О. Богомольця, О. Палладіна, Б. Патона, А. Загороднього, академіків С. Тимошенка, А. Кримського та ін.

Важливим сегментом наукових праць з історії НАН України є участь Л. Дубровіної як авторки й координаторки проєкту в підготовці фундаментальної багатотомної серії «Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського» під егідою Комісії з наукової спадщини академіка В.І. Вернадського НАН України [16]. Перші томи видання «В.І. Вернадський і Україна», підготовлені за участю вченої, присвячувалися висвітленню життя та діяльності науковця в Україні, заснуванню Національної бібліотеки та Національної академії наук України, публікації його

праць у період життя в Україні, розкриттю його наукових ідей, концепцій організації науки й освіти, публікації документів щодо створення академії та листування з українськими вченими. Видання містить ґрунтовні коментарі, бібліографію праць В. Вернадського, підготовлені колективом висококваліфікованих фахівців.

Характерною особливістю наукових концепцій Л. Дубровіної є комплексний підхід — поєднання методологічних і методичних засад спеціальних історичних дисциплін, органічний синтез археографії, книгознавства, джерелознавства, палеографії, текстології, філігранології, архівознавства, документознавства, бібліографознавства та інших спеціальних дисципліни, що мають своїм об'єктом бібліотечні фонди культурної спадщини як невичерпне джерело історико-культурологічного розвитку суспільств, цифровізація великих масивів джерел на засадах інтеграції та консолідації ресурсів у системі бібліотечних платформ [17—18].

Отже за ініціативою Л. Дубровіної та за її безпосередньої участі в історичній науці сформувався цілісний напрям історичного архівно-бібліотечного фондознавства, створено наукові школи, що вирішують проблеми історії культурної спадщини та її сучасної репрезентації у системі рукописних, архівних і книжкових джерел, включення результатів наукових студій до наукового й суспільного обігу та у систему соціальних комунікацій, а також цифрових ресурсів.

Понад 30 років Л. Дубровіна є активною учасницею підготовки кадрів вищої кваліфікації, заступницею, а останнім часом головою спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій у галузі книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, архівознавства та документознавства, соціальних комунікацій. Із-поміж понад 250 захищених за ці роки вченими з різних регіонів України дисертацій, під її керівництвом або за участі та консультування підготовлено понад 50 кандидатів і докторів історичних наук, докторів наук із соціальних комунікацій.

Значну роботу провадить Л. Дубровіна в галузі редакційно-видавничої діяльності НБУВ. Вона стала засновницею та головою редакційної колегії одного з найбільш відомих у професійному середовищі збірників (нині фаховий журнал) наукових праць «Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів», головою редколегії часопису «Бібліотечний вісник», входить до складу редколегій видань «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», «Українська біографістика» та ін. [1, с. 56—101].

Обрання у 2018 р. Л. Дубровіної на посаду очільниці найбільшої національної книгозбірні посилює її організаційні здібності та вміння власним прикладом згуртувати колектив на вирішення складних наукових завдань. Водночас, за її ж визнанням, це дещо обмежує особисті можливості щодо науково-дослідної роботи, вимагаючи значних зусиль і життєвих ресурсів для науково-організаційної діяльності в масштабі НБУВ, повсякчасної уваги й визначення стратегій і тактичних пріоритетів діяльності, зокрема в період воєнного стану. Вона концентрує увагу на актуальних питаннях забезпечення наукових досліджень, комунікаційних функціях бібліотек і розвитку установи в новому цифровому суспільстві, дослідницької інфраструктури ресурсної бази науки й культури та цифрової наукової

комунікації. Кардинальні зміни у суспільно-політичній й економічній ситуаціях в Україні, повномасштабна російсько-українська війна додали серйозних проблем, що по-іншому розставили пріоритети у функціоналі НАН України та її бібліотеки. Розроблена Л. Дубровіною стратегія розвитку НБУВ не передбачає згортання досліджень історико-культурної спадщини — навпаки, інноваційна діяльність НБУВ сьогодні своїм корінням сягає концепції цифровізації джерел культурної спадщини завдяки обґрунтуванню системної єдності джерельного комплексу архівів, бібліотек і музеїв як об'єктів наукового опису, розробці методів уніфікації наукового опису джерел, бібліографічного та археографічного представлення в архівному й бібліотечно-інформаційному комплексах джерел націєтворчого характеру, а також системній роботі зі створення консолідованого електронного ресурсу на порталі НБУВ, цифрових колекцій на засадах скоординованої науково-дослідної роботи всіх інститутів, відділів, секторів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, цифровізації історико-культурної спадщини [3].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Bodak, O., Bolyak, O. etc. (Comps.). Liubov Andriivna Dubrovina: Biobibliohrafichnyi pokazhchyk (do 75-richchia vid dnia narodzhennia i 50-richchia naukovoi diialnosti). Kyiv, 2025 [in Ukrainian].
[Любов Андріївна Дубровіна : біобібліограф. покажч. (до 75-річчя від дня народж. і 50-річчя наук. діяльності). Упоряд.: О. Бодак, О. Боляк, О. Гальченко, Н. Зубкова, Т. Коваль, І. Корчемна, Н. Маслакова. Київ, 2025. 112 с.].
2. Onyshchenko, O. (Ed.), Boliak, O., Boriak, H., Zubkova, N., Papakin, H., Stepchenko, O. & Shyp, N. (Comps.). Zhyttia v nautsi: Studii na poshanu Liubovi Dubrovinoi. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Життя в науці: Студії на пошану Любові Дубровіної. Відпов. ред. О. Онищенко; упоряд.: О. Боляк, Г. Боряк, Н. Зубкова, Г. Папакін, О. Степченко, Н. Шип. Київ, 2020. 632 с.].
3. Onyshchenko, O.S. Liubov Dubrovina — tvorets innovatsiinykh naukovykh bibliotechnykh proiektiv i suchasnoi stratehii rozvytku Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. *Biblioteka v systemi kulturnoi spadshchyny i naukovoi komunikatsii: Studii na poshanu Liubovi Dubrovinoi do 75-richchia vid dnia narodzhennia i 50-richchia naukovoi diialnosti.* Kyiv, 2025. 3—43 [in Ukrainian].
[Онищенко О.С. Любов Дубровіна — творець інноваційних наукових бібліотечних проєктів і сучасної стратегії розвитку Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Бібліотека в системі культурної спадщини і наукової комунікації: Студії на пошану Любові Дубровіної до 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності.* Київ, 2025. С. 3—43].
4. Dubrovina, L.A. Kodykolohiia ta kodykohrafiia ukrainskoi rukopysnoi knyhy. Kyiv, 1992 [in Ukrainian].
[Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. Київ, 1992. 262 с. (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика; вип. 13)].
5. Dubrovina, L.A. & Halchenko, O.M. Kodykohrafiia ukrainskoi ta skhidnoslovianskoi rukopysnoi knyhy i kodykolohichna model struktury formalizovanoho opysu rukopysu. Kyiv, 1992 [in Ukrainian].

[Дубровіна Л.А., Гальченко О.М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. Київ: Ін-т української археографії, 1992. 153 с. (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика; вип. 9)].

6. Bondar, N.P., Hnatenko, L.A., Dubrovina, L.A., Zubkova, N.M. & Ivanova, O.A. (Comps.). Metodychni rekomendatsii dlia derzhavnoi reiestratsii knyzhkovykh pamiatok Ukrainy: kyrylychna rukopysna knyha i starodruky. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України: кирилична рукописна книга і стародруки. Уклад.: Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, О.А. Іванова. Київ, 2007. 134 с.].
7. Istoryko-kulturolohichni doslidzhennia rukopysnoi spadshchyny v Instytuti rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. Kyiv, 2024 [in Ukrainian].
[Історико-культурологічні дослідження рукописної спадщини в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2024].
8. Batanova, T.O., Bodak, O.P., Halchenko, O.M., Harbar, L.V., Dubrovina, L.A., Zubkova, N.M., Koval, T.V., Korchemna, I.S., Stepchenko, O.P. & Sukalo, A.M. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho: formuvannia fondu, naukovo-doslidnytska ta naukovo-informatsiina diialnist, stvorennia elektronnoho resursu (2000—2021). Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
[Батанова Т.О., Бодак О.П., Гальченко О.М., Гарбар Л.В., Дубровіна Л.А., Зубкова Н.М., Коваль Т.В., Корчемна І.С., Степченко О.П., Сукало А.М. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: формування фонду, науково-дослідницька та науково-інформаційна діяльність, створення електронного ресурсу (2000—2021). Київ, 2021. 516 с.].
9. Dubrovina, L.A. Klassifikatsiia i nauchno-informatsionnoe opisanie kollektsii i sobranii v Natsionalnoi biblioteke Ukrainy imeni V.I. Vernadskogo. *Biblioteki natsionalnykh akademii nauk: problemy funktsionirovaniia, tendentsii razvitiia.* Kyiv, 2007. 5: 58-80 [in Russian].
[Дубровина Л.А. Классификация и научно-информационное описание коллекций и собраний в Национальной библиотеке Украины имени В.И. Вернадского. *Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития.* Вып. 5. Киев, 2007. С. 58—80].
10. Istoriko-kulturnye fondy bibliotek kak obekt mezhdistsiplinarnykh issledovanii. *Rol bibliotek v razvitii obshchestva: Tezisy dokladov i soobshchenii Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (10—13 oktiabria 1989 g., Kiev).* Kyiv, 1989. 33-37 [in Russian].
[Историко-культурные фонды библиотек как объект междисциплинарных исследований. *Роль библиотек в развитии общества: Тезисы докладов и сообщений Междунар. науч. конф. (10—13 октября 1989 г., Киев).* Киев, 1989. С. 33—37].
11. Dubrovina, L.A. Dokumentalni resursy arkhivnoi ta knyzhkovoi spadshchyny yak istorychnyi ta sotsiokulturnyi bazys rozvytku suchasnykh natsionalnykh derzhav. *Rozvytok resursnoi bazy vitchyznianoho informatsiinoho seredovyshcha.* Kyiv, 2012. 136-170 [in Ukrainian].
[Дубровіна Л.А. Документальні ресурси архівної та книжкової спадщини як історичний та соціокультурний базис розвитку сучасних національних держав. *Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища*. Київ, 2012. С. 136—170].
12. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho u pershe desiatylittia nezalezhnosti Ukrainy (1991—2002). Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991—2002). Київ, 2018. 452 с.].
13. Onyshchenko, O.S., Dubrovina, L.A., Horovyi, V.M., et al. Elektronni informatsiini resursy bibliotek u pidnesenni intelektualnoho i dukhovnoho potentsialu ukrainskoho suspilstva. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].

[Електронні інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства. Авт. кол.: О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, В.М. Горовий та ін. Київ, 2011. 332 с.].

14. Onyshchenko, O.S., Horovyi, V.M., Dubrovina, L.A., et al. Rozvytok resursnoi bazy vitchyznianoho informatsiinoho seredovyshcha. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища. Авт. кол.: О.С. Онищенко, В.М. Горовий, Л.А. Дубровіна та ін. Київ, 2012. 246 с.].
15. Dubrovina, L., Kyrydon, A. & Matiash, I. Arkhivy, biblioteky, muzei — dzherelna osnova natsionalnoi pamiati, kulturnoi spadshchyny Ukrainy. *Bibliotechnyi visnyk.* 2017. 1: 3-10 [in Ukrainian].
[Дубровіна Л., Киридон А., Матяш І. Архіви, бібліотеки, музеї — джерельна основа національної пам'яті, культурної спадщини України. *Бібліотечний вісник*. 2017. № 1. С. 3—10].
16. Onyshchenko, O.S., Dubrovina, L.A. & Zubkova, N.M. (authors-compilers). V.I. Vernadskyi i Ukraina. Vybrani naukovi pratsi akademika V.I. Vernadskoho. T. I: Volodymyr Ivanovych Vernadskyi i Ukraina. Kn. 1: Naukovo-orhanizatsiina diialnist (1918—1921). Kyiv, 2011; T. I. Kn. 2: Vybrani pratsi. Kyiv, 2012; Volodymyr Ivanovych Vernadskyi. Lystuvannia z ukrainskymy vchenymy. T. II. Kn. 1-2. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[В.І. Вернадський і Україна. Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. Авт.-уклад.: О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова [та ін.]. Київ, 2011. Т. І: Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 1: Науково-організаційна діяльність (1918—1921); Т. І. Кн. 2: Вибрані праці. Київ, 2012; Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Т. ІІ. Кн. 1-2. Київ, 2013].
17. Dubrovina, L.A., Lobuzina, K.V., Onyshchenko, O.S. & Boriak, H.V. Tsyfrova humanitarystyka ta bazy danykh dokumentalnoi kulturnoi spadshchyny v bibliotekakh Ukrainy. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy.* 2020. 25: 290-309 [in Ukrainian].
[Дубровіна Л.А., Лобузіна К.В., Онищенко О.С., Боряк Г.В. Цифрова гуманітаристика та бази даних документальної культурної спадщини в бібліотеках України. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 25. Київ, 2020. С. 290—309].
18. Formuvannia tsilisnoho sotsiokulturnoho prostoru Ukrainy yak skladova konsolidatsiinykh natsionalnykh stratehii. Kyiv, 2022. 148-157 [in Ukrainian].
[Формування цілісного соціокультурного простору України як складова консолідаційних національних стратегій. Київ, 2022. С. 148—157].

Надійшла / Received 01.09.2025

Hennadii BORIAK
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Deputy Director for Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
hboriak@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-0430-8200

HISTORIAN IN THE AGE OF DIGITAL HUMANITIES: LIUBOV DUBROVINA IN THE LIGHT OF PROFESSIONAL AND ANNIVERSARY REFLECTIONS

The purpose is to analyze the scholarly and organizational achievements of one of the leading contemporary Ukrainian scholars — the prominent historian and source studies specialist, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, and Director General of the Vernadskyi National Library of Ukraine, Liubov Dubrovina. The occasion for reflecting on her role in scholarship is provided by two anniversaries — personal and academic. Modern biographical **methods** were used. **Main results.** The study examines the scholar's activity in a range of disciplines within the field of source studies — codicology, codicography, archeography, archival studies, and related areas. It identifies Dubrovina's major conceptual contributions and highlights the development and functioning of academic schools at the VNLU that focus on the history of cultural heritage and its contemporary representation through manuscript, archival, and printed sources. Special attention is given to the incorporation of research findings into scholarly and public circulation, systems of social communication, and digital resources.

Keywords*: Liubov Dubrovina, historical and cultural heritage, digital resources, source studies, codicology, codicography, archeography, library science, archival studies, scientific school, historical fonds studies, documentary resource studies.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.181
УДК 141.82+0.001.32

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ
доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України 20—30-х рр. XX ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
s_kul@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-7561-5374

ПОХОДЖЕННЯ ТА СУТНІСТЬ ЛЕНІНСЬКО-СТАЛІНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛІЗМУ

Мета — визначити, який державний лад насправді існував у Радянському Союзі під назвою «соціалізм / розвинутий соціалізм». **Методологія.** На підставі цивілізаційного підходу до історії, застосовуючи принципи історизму, системності й контент-аналізу, довести докорінну відмінність сутності ленінсько-сталінського державного соціалізму від розуміння соціалізму у працях соціалістів-утопістів, закликах революційних марксистів доби «Маніфесту Комуністичної партії» (1847 р.), політичній практиці західноєвропейської соціал-демократії, настроях «неусвідомленого соціалізму» російських народних низів. **Наукова новизна.** Обґрунтувати цивілізаційну унікальність створеного пропагандою й терором російсько-радянського державного соціалізму, тоталітарна природа якого передбачала злиття держави з суспільством і поєднувала абсолютну політичну та економічну залежність експропрійованого суспільства від вождів РКП(б)—ВКП(б)—КПРС із патерналістським ставленням держави до громадян. **Основні результати.** Сучасна Російська Федерація своєю ідеологічною, дипломатичною й воєнною політикою кинула виклик цивілізованому людству, добиваючись

Цитування: Кульчицький С. Походження та сутність ленінсько-сталінського державного соціалізму. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 181—191. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.181

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

гегемонії над колишніми національними республіками, які здобули незалежність після розпаду СРСР, і над європейськими державами, що входили до так званого «соціалістичного табору», утвореного Москвою після перемоги у Другій світовій війні. Визначення специфіки російсько-радянського державного соціалізму допомагає розібратися в походженні й сутності сучасного рашизму. Реставрація російського різновиду тоталітаризму в новітній оболонці рашизму відбулася шляхом злиття дореволюційної тріади «православ'я, самодержавства, народності» з уламками радянських репресивних структур і, що є головним, завдяки бажанню широких мас «глибинного народу» повернутися до патерналістських порядків ленінсько-сталінського державного соціалізму.

***Ключові слова**: уявлені спільноти, «партія нового типу», держава-комуна, «неусвідомлений соціалізм», націоналізація, усуспільнення, загальнонародна власність, державний соціалізм, державний капіталізм, рашизм.*

Вожді більшовицької партії заштовхнули як опановану ними Росію, так і окуповану Росією Україну у спотворений світ, де розуміння суспільного й державного життя частіше за все означало щось протилежне загальноприйнятим уявленням. Це стосується насамперед такого багатозначного поняття, як соціалізм. Тож який державний лад панував у Радянському Союзі — країні, де виховувалися чимало з нинішніх громадян України? Що ми можемо розповісти про радянську минувшину народженим після розпаду СРСР?

Такі запитання актуалізувалися з неймовірною гостротою після початку повномасштабної російсько-української війни. Для нас ця війна має екзистенційний вимір, адже путінський режим прагне заштовхнути незалежну Україну в той спотворений світ, який відродився в Росії після зникнення СРСР. Захищаючись, українці вивели з ладу більше 1 млн загарбників. Російська армія натомість нищить усе на своєму шляху, надаючи війні геноцидного характеру. Інтернет фіксує безліч висловлювань, які засвідчують ненависть імперського народу до українських громадян.

Спираючись на попередні дослідження, автор цих рядків у своїй новій монографії проаналізував першовитоки системи влади і власності, народженої вождями більшовиків [1]. Праця здобула дві рецензії авторства Я. Фринти [2] та А. Здорова [3]. Вдячний рецензентам за популяризацію моїх здобутків шляхом постійного прямого цитування. Однак дещо розчарований тим, що в обох відгуках цитування має хаотичний характер, а діалог з автором відсутній. У цій ситуації видається доречним повторити у систематизованому викладі висновки з монографії без наведення поданих у ній посилань на доказовий матеріал. Текст книги є у відкритому доступі на сайтах Інституту історії України НАН України та Academia.edu. Отже треба показати:

- як виникала більшовицька система влади і власності;
- яких змін вона зазнала в наступні десятиліття;
- чому вона відродилася в Росії у трансформованому вигляді.

* * *

У монографії про ленінську систему влади та власності, так само, як у статтях, опублікованих слідом за нею у «Світогляді» й «Українському історичному журналі», називалися родоначальники наявних нині основних цивілізацій. Стверджувалося, зокрема, що зачинателями євроатлантичної цивілізації була велика група політиків та мислителів — від афінського архонта Солона (VII—VI ст. до н. е.). До неї можна зарахувати як К. Маркса, так і його послідовників — лідерів західноєвропейських соціал-демократичних партій. Засновником китайської цивілізації треба вважати Конфуція (VI—V ст. до н. е.). Прабатьком мусульманської цивілізації став фундатор ісламу Мухаммед (VI—VII ст. н. е.).

Вивчаючи сутність, політику і практику суспільно-політичного режиму й соціально-економічного ладу, який склався в путінській Росії, спочатку публіцисти, а слідом за ними й політики скористалися новотвором «рашизм». Де починаються його витоки? Публіцисти необґрунтовано вважають, що рашизм має спільну природу з такими державними системами недавнього минулого, як фашизм і нацизм. Подібність, справді, існує, якщо дивитися на державні системи під кутом зору теорії тоталітаризму. Проте фашизм та нацизм являли собою тоталітарне відхилення від західноєвропейської демократичної системи влади, тоді як надто багато ознак доводять органічний зв'язок путінської Росії з Радянським Союзом, тобто зі створеним В. Леніним суспільно-політичним режимом і відповідним йому соціально-економічним ладом. Тому родоначальником рашизму слід уважати вождя більшовиків. Він побудував небачений у світовому державотворенні сплав держави з суспільством. Якщо підходити до аналізу радянського державосуспільства під цивілізаційним, а не формаційним кутом зору, то В. Леніна можна трактувати родоначальником цивілізації, відмінної від інших сучасних цивілізацій. Створюючи спотворений світ, ленінська система влади і власності мала реальні шанси здійснитися шляхом підступної пропаганди навпіл із нестримним тероризмом, тому що враховувала наявні винятково в імперській Росії об'єктивні передумови.

Будівництво державного соціалізму російсько-радянського зразка здійснювалося під прикриттям фразеології революційного марксизму доби європейських революцій 1848—1849 рр. Ця фразеологія не мала стосунку до російської дійсності, але в В. Леніна був свій розрахунок, з яким треба розібратися. Тому аналіз його системи влади і власності доцільно розпочати з характеристики різновидів соціалізму, що побутували в тогочасному суспільстві.

Термін «соціалізм» (від лат. «socialis» — суспільний) зародився в 1830-х рр. у середовищі мислителів, переконаних у тому, що приватна власність на засоби виробництва в перспективі поступиться загальнонародній власності. Послідовники Р. Оуена у Британії або К.А. де Сен-Сімона та Ш. Фур'є у Франції вважали, що суспільний прогрес створить умови для виникнення ладу, заснованого на справедливому розподілі матеріальних і культурних благ.

Напередодні європейських революцій 1848—1849 рр. молоді німецькі революціонери К. Маркс та Ф. Енґельс увійшли до утвореного в Лондоні таємного то-

вариства німецьких емігрантів Союз справедливих і перейменували його на Союз комуністів. Термін «комунізм» (від лат. «communis» — спільний) видавався їм більш доречним, ніж «соціалізм». Вони вважали, що треба діяти революційним шляхом, а не покладатися на поступове вдосконалення суспільства. В підготовленій ними у грудні 1847 р. програмі Союзу комуністів під назвою «Маніфест Комуністичної партії» звучав заклик до робітничого класу встановити своє політичне панування, відібрати в буржуазії крок за кроком весь капітал і централізувати знаряддя виробництва в руках пролетаріату, організованого як панівний клас.

Утопічність такого заклику стає зрозумілою, якщо подивитись на нього очима Б. Андерсона. Цей сучасний американський політолог справедливо розглядав народи і класи як позбавлені ієрархічної структурованості, тобто «уявлені» історичні спільноти. Внаслідок аморфності вони були нездатні діяти в революції як організована політична сила.

Союз комуністів припинив існування 1852 р., після чого жодна європейська політична сила не побажала назвати себе комуністичною. Послідовники К. Маркса стали соціалістами, коли переконалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів праці й капіталу, ніж тримати курс на революційне знищення капіталу — рівноправного з робочою силою агента виробничого процесу. Тим часом К. Маркс неочікувано для своїх однодумців поділив у 1875 р. майбутній комунізм на дві фази: соціалізм із розподілом матеріальних благ за працею й повний комунізм із розподілом за потребами. Ф. Енґельс опублікував його думки тільки в 1891 р. Марксів комуносоціалізм з орієнтацією на уявлені спільноти не зазнав змін.

У 1903 р. була утворена Російська соціал-демократична робітнича партія, яка невдовзі розкололася на фракції, що згодом стануть самостійними партіями. Більшовики на чолі з В. Леніним узяли на озброєння постулати революційного марксизму, утверджувані «Маніфестом Комуністичної партії». Меншовики опинилися на платформі західноєвропейських соціал-демократів.

Присягаючись у відданості постулатам «Маніфесту...», В. Ленін насправді відкинув орієнтацію на уявлені спільноти й узяв курс на формування у процесі революційних перетворень ієрархічно структурованих політичних сил — партії та держави. Свою партію професійних революціонерів він будував на засадах «демократичного централізму», які дозволяли перехід повноважень від з'їзду до обраного ним постійного Центрального комітету, а від останнього — до партійних вождів. Свою державу він мав намір створювати на базі рад робітничих депутатів, які вперше в історії світового революційного руху постали 1905 р. у самодержавній Росії й були елементом самоорганізації пролетаріату, що страйкував.

Щоб виявити місце рад у системі влади, нав'язуваній В. Леніним країні, треба звернути увагу на його статтю, написану в листопаді 1905 р., але опубліковану тільки в 1940 р. під назвою «Наші завдання і Рада робітничих депутатів». Тут знаходимо дві цікаві тези. По-перше, В. Ленін не бачив доцільності в тому, щоб Петербурзька рада робітничих депутатів «примикала цілком до однієї якої-небудь партії». По-друге, він уважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робіт-

ничої партії». Безпартійну раду робітничих депутатів В. Ленін радив розглядати як зародок тимчасового революційного уряду.

Важко уявити, що вождь більшовиків мав намір відсторонити свою партію від інституції, готової стати революційним урядом. Щоб зрозуміти підтекст статті, треба аналізувати його дії в наступні роки. Проєкція дій В. Леніна в 1917—1920 рр. на 1905-й рік дає підстави твердити, що вже під час першої російської революції він розглядав ради як державний орган, пов'язаний з його власною партією.

З одного боку, вимагалося відділити ради від партії більшовиків, і ця вимога проголошувалася у статті. З іншого боку, малося на увазі забезпечити безроздільний контроль партії більшовиків за революційним радянським урядом, але стаття замовчувала таку необхідність. Проте ставало зрозумілим без усяких роз'яснень: щоб забезпечити нерозривний зв'язок ленінської партії з радами, більшовики повинні були витіснити з них конкурентів і наповнити їх собою та безпартійними депутатами, котрі їм «співчували». В результаті цього партія більшовиків починала існувати як дві організаційно відокремлені структури. По-перше, як «партія нового типу» (визначення В. Леніна), що здійснювала під прикриттям міфічної «диктатури пролетаріату» власну диктатуру (а насправді, зважаючи на покладений в її основу принцип «демократичного централізму» — диктатуру вождів). По-друге, як ради, що мали вагомі представницькі й управлінські функції, але були позбавлені політичного значення завдяки більшовицькій диктатурі. Створювалася небачена в історії державотворення державна конструкція з двома вертикалями влади — держава-комуна (визначення В. Леніна в 1917 р., пізніше — радянська держава). Компартійна вертикаль регулювалася винятково власним статутом, а радянська була представлена в конституціях й формувалася на виборах, тобто пов'язувалася з електоратом, склад якого більшовицькі парткоми могли регулювати, так само, як і склад кандидатів у депутати.

Внаслідок того, що компартійна вертикаль приховувалася від конституцій, наявну в державі систему влади позначили як радянська. Оскільки персональний склад радянської вертикалі на першому етапі розбудови комунобільшовизму обирали суто робітники, селяни та солдати, цю владу позначали як робітничо-селянську, хоч вона не залежала від вільно вираженої волі робітників і селян. Винайдена В. Леніним формула «народної демократії» наділяла суверенними правами винятково вождів панівної партії. Ця назва була використана у ході радянізації країн Центрально-Східної Європи після Другої світової війни.

В. Ленін ухилився від утопічних рекомендацій «Маніфесту Комуністичної партії», коли розробляв свою систему влади. Водночас він запевняв як власну партію, так і суспільство в необхідності побудови соціалізму як першої фази комунізму, а також у тому, що кінцевою метою революційного руху є комунізм, тобто суспільство, де матеріально-культурні блага розподілятимуться за потребами. Пропагандистський потенціал таких запевнень був особливо великий серед упосліджених народних низів Росії.

Розгляньмо тепер, повертаючись до реалій 1905 р. та пов'язаної з ними ситуації 1917 р., чому В. Ленін був переконаний у тому, що більшовики здатні ви-

тіснити з рад партії-конкуренти. У квітні 1917 р., коли він прибув з еміграції в революційний Петроград, одразу висунув лозунг: «Уся влада — радам!», хоч Петроградську раду робітничих і солдатських депутатів контролювали соціалісти-революціонери (есери) й соціал-демократи (меншовики).

Прямої відповіді на питання у працях вождя знайти неможливо. Зрозуміло, однак, що така відповідь пов'язана з радами, а поява рад — із війнами (в 1905 р. — російсько-японською, в 1917 р. — світовою). Коли перша світова призвела до революції, він написав у газеті «Правда» 19 травня 1917 р.: «Якби не було війни, Росія могла прожити роки й навіть десятиріччя без революції».

Під час провальної для Росії війни з Японією утворилися ради робітничих депутатів. У світовій війні, яка теж виявилася провальною для царату, виникли ради робітничих і солдатських депутатів. Найбільшу загрозу для самодержавного режиму являла собою багатомільйонна армія, що складалася в основному з селян. Доти розпорошені по селах, у родинній пам'яті вони зберігали ще не надто старі реалії кріпосництва. І от тепер, об'єднані у військові підрозділи, мали зброю та вміли нею користуватися.

Справді, війна була необхідною для перетворення більшовицької організації професійних революціонерів на масову партію, а ради, які стихійно виникали під час революції, ставали зародком «робітничо-селянської» держави. Це В. Ленін розумів, судячи з його дій, а не слів. Потрібні слова прозвучали в доповідній записці колишнього міністра внутрішніх справ П. Дурново, котрий після відставки став імператорським радником. У лютому 1914 р. він адресував Миколі II записку, в якій радив відмежуватися від війни, що назрівала в Європі, відновити зв'язки з консервативною Німеччиною й обмежити контакти з демократичною Антантою.

Записка цікава аналізом потрясінь, що їх передбачав П. Дурново в разі неминучих воєнних поразок. «Ці потрясіння, — писав він, — матимуть якраз соціальний, а не політичний характер... Особливо сприятливий ґрунт для соціальних потрясінь являє собою, звичайно, Росія, де народні маси, без усякого сумніву, сповідують принцип неусвідомленого соціалізму». Далі автор пояснював, що са́ме він розумів під цим терміном: «Російський простолюдин, селянин і робітник, однаково не шукає політичних прав, йому й непотрібних, і незрозумілих. Селянин мріє про дармове наділення його чужою землею, робітник — про передачу йому всього капіталу та прибутків фабриканта, і далі цього їхні жадання не йдуть».

«Неусвідомлений соціалізм» народних низів визначив екстремістську позицію рад робітничих і солдатських депутатів у революції. Тим часом у спектрі соціалістичних партій, які посилали в ради своїх представників, тільки більшовики стояли на радикальній платформі «Маніфесту Комуністичної партії». Можливість злиття рад із партією більшовиків виявилася реальною.

«Соціалістичне будівництво» в Росії почалося після сепаратного Брестського миру з Центральними державами і тривало під гаслом «Маніфесту...» про експропріацію буржуазії пролетаріатом. Та за лаштунками такого гасла відбувалася більш розлога експропріація: більшовицької партії, що робилася масовою — її вождями; більшовицькою партією — рад робітничих і солдатських депутатів, які

ставали державними органами; державою-комуною, котра створювалася злиттям більшовиків із радами — російського суспільства. Щоб зробити можливим злиття своєї партії з радами, В. Леніну довелося погодитися на селянсько-солдатську вимогу «чорного переділу», яка призвела до появи у країні мільйонів селян-власників. Однак нова програма РКП(б), прийнята в березні 1919 р., перекреслювала наслідки «чорного переділу» заявою про утворення підконтрольних державі радянських господарств і сільськогосподарських комун як магістрального напряму на шляху формування «соціалістичного землеробства».

Будівництво державного соціалізму позначалося в термінах «націоналізація» (тобто передачі засобів виробництва в руки нації) та «усуспільнення» (тобто їх передачі в руки суспільства). Насправді, однак, засоби виробництва передавалися в руки держави, котра, на відміну від нації й суспільства, все-таки мала «руки», якщо висловлюватися фігурально.

Ленінська держава поєднувалася з партією більшовиків у невідривну цілісність, а партія знаходилася у цілковитому розпорядженні вождів. Виходить так, що здійснювані за В. Леніна та після нього соціально-економічні перетворення зосередили в руках вождів (висловлюючись уже без усякої фігуральності) наявні у країні засоби виробництва. Це означає, що радянські громадяни опинилися не тільки в політичній, але й в економічній залежності від керівників РКП(б)—ВКП(б)—КПРС.

Використовуваний основоположниками марксизму термін «загальнонародна власність» виявився в більшовицькій Росії таким самим фальшивим, як і пов'язані з ним терміни «націоналізація» та «усуспільнення». Після всіх соціально-економічних перетворень під назвою «загальнонародна власність» утвердилася нова форма приватної власності на засоби виробництва. Право на володіння ними закріпилося за вождями, право на розпорядження — за компартійно-радянською номенклатурою, право на користування — за громадянами. Завдяки тому, що у жорстокій боротьбі зі сталінською номенклатурою селянам удалося відстояти право на користування присадибною ділянкою, поряд із терміном «загальнонародна власність» прижився термін «колгоспно-кооперативна форма власності».

Фальшиві терміни спотвореного світу ввійшли у плоть і кров кількох поколінь радянських людей і нерідко використовувалися навіть після розпаду СРСР. Один із родоначальників горбачовської «перебудови» Г. Шахназаров у спогадах занотував: «Наше суспільство, як до нього не ставитися, підносити чи проклинати, було продуктом Жовтневої революції, і за всіх спотворень первинного задуму зберегло свою первинну суть. Після експропріації буржуазії вся власність зосередилася в руках держави — як її не називай, це антипод приватної власності» [4, с. 405]. Ось так!

Слід зупинитися й на тому, що В. Ленін некритично запозичив з утопічної спадщини основоположників марксизму. К. Маркс і Ф. Енґельс були переконані, що в обох фазах придуманого ними комунізму утвердиться така форма власності на засоби виробництва, котра не потребуватиме розподілу матеріальних благ опосередкованим шляхом, тобто через товарно-грошові відносини. Вождь російських більшовиків розпочав свої перетворення, позначені ним як комуністичний штурм, спираючись на це умоглядне твердження. Можна здогадатися, чому В. Ле-

нін уважав розподіл через державні установи більш вигідним для влади, ніж через вільний ринок. Пайкове забезпечення громадян із рук держави перетворювало їхню економічну залежність від влади на абсолютну.

Ціла низка декретів, прийнятих у другій половині 1920 р., засвідчила намір Кремля заборонити вільний ринок і перейти до цілковитого пайкового постачання. Однак перед загрозою економічного колапсу й загальноселянського повстання В. Ленін схаменувся і припинив свій комуністичний штурм. У плані його промови на X з'їзді РКП(б), датованому першою половиною березня 1921 р., знаходимо таку тезу: «Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений "комунізм" наш викликався *війною*». Лапки на слові «комунізм» давали подвійну вигоду. По-перше, стверджувалося, що комунізм виявився несправжнім, тобто від «справжнього» відводилася тінь. По-друге, вимушене засудження комуністичного штурму, який обернувся трагедією для народних мас, підмінялося тезою про зумовленість самого цього штурму війною.

Після X з'їзду РКП(б) більшовицький центр перейшов до нової економічної політики, яка характеризувалася поворотом до вільного ринку, дозволом приватного підприємництва, заміною реквізиційної, в довільних розмірах продрозверстки з селян фіксованим натуральним податком. Та одночасно В. Ленін у беззаперечній формі (мовляв, хто кого?) поставив перед державними госпорганами завдання оволодіти товарно-грошовими відносинами й повністю витіснити з товарообороту приватних підприємців.

Дійсну природу непу вождь більшовиків обґрунтував у доповіді на III конгресі Комінтерну 5 липня 1921 р. «Свобода торгівлі, — підкреслив він, — означає свободу капіталізму, але разом із тим його нову форму. Це значить, що ми, до певної міри, заново створюємо капіталізм. Ми робимо це цілком відкрито. Це — державний капіталізм. Але державний капіталізм у суспільстві, в якому влада належить капіталові, і державний капіталізм у пролетарській державі — це два різні поняття».

У необізнаному з потаємними задумами вождів РКП(б) суспільстві жевріла надія на те, що неп поверне країну в річище нормальної, а не спотвореної економіки. Подібні сподівання породжували розгубленість серед функціонерів компартійно-радянського апарату, яким здавалося, що партія втрачає економічну владу. Звертаючись до В. Леніна 21 січня 1922 р., Л. Троцький розповів, що на конференції робітничої молоді в Москві, куди його запросили, виступив один із лідерів молодіжного крила РСДРП(м). Він стверджував, що у країні відбувається поворот до капіталізму, оскільки В. Ленін почав говорити про державний капіталізм. Пропозицію Л. Троцького теоретично обґрунтувати суть непу вождь прийняв та обрав для цього трибуну чергового партійного з'їзду.

У політичному звіті ЦК XI з'їзду РКП(б), з яким В. Ленін виступив 27 березня 1922 р., зазначалося, що державний капіталізм радянського зразка є новим явищем, яке сприймається крізь призму застарілих стереотипів. К. Маркс, з іронією вказував В. Ленін, не здогадався написати жодного слова про державний капіталізм, який буває при комунізмі. З іншого боку, все, що написано про державний капіталізм, який буває при капіталізмі, не має до обговорюваного предмета жодного

стосунку. Суть питання в тому, щоб партія зрозуміла: вона зобов'язана допустити обмежений певними рамками капіталізм. Такий капіталізм, безумовно, необхідний для селян і приватного капіталу, який має задовольнити потреби селянства, якщо держава зробити це тимчасово нездатна.

Як керівник партії й уряду, В. Ленін приділив багато уваги насадженню комерційних методів господарювання в одержавленій економіці. Переконавшись після двох років непу в тому, що радянська влада спроможна в перспективі повністю витіснити приватних підприємців з економіки, він відмовився від утопічних передбачень основоположників марксизму про зникнення товарно-грошових відносин за соціалізму. В одній з останніх статей, датованій січнем 1923 р., вождь засвідчив: «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм».

Соціалізм, під яким В. Ленін завжди розумів цілковите одержавлення засобів виробництва, що ними володіло суспільство, треба було будувати шляхом установлення державою всеосяжного контролю за товарно-грошовими відносинами. Таке завдання розв'язував уже Й. Сталін шляхом примусової колективізації сільського господарства. Новий верховний вождь більшовиків повернувся до створення цілком підпорядкованої державі економіки, замаскованої В. Леніним терміном «воєнний комунізм», але з використанням товарно-грошових відносин.

Розпад СРСР відбувся за контурами союзних республік, після чого вони почали розвиватися у трьох різних напрямах. Литва, Латвія, Естонія, чиє перебування у складі Радянського Союзу було коротшим на ціле покоління, відразу взяли курс на інтеграцію з країнами євроатлантичної цивілізації. Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Киргизстан, Таджикистан, де радянські порядки не змогли подолати місцеві багатовікові традиції, декомунізувалися, хоч і залишилися в економічній залежності від колишньої метрополії. В інших республіках із перемінним успіхом тривала боротьба між структурами, що залишилися після розпаду російсько-радянської імперії, і структурами, які народилися за роки незалежності на базі дорадянських національних традицій.

Росія, яка стала ініціатором горбачовської «перебудови», зберігала демократичну перспективу розвитку не більше десятка років. Поєднання дореволюційної ідеологічної тріади «православ'я, самодержавство, народність» з уламками репресивних структур радянського періоду та, як головне, з бажанням істотних мас «глибинного народу» повернутися до патерналістських порядків ленінсько-сталінського державного соціалізму, зумовило реставрацію російського різновиду тоталітаризму в новітній оболонці рашизму. Зміцнившись у владі, путінський режим почав використовувати величезні економічні ресурси країни з метою реставрації колишньої імперії в її радянських, а якщо вдасться, то й дорадянських кордонах. Цілком очевидно, що у сучасному російському суспільстві відсутні сили, здатні протистояти злочинному режиму, який кинув виклик цивілізованому людству.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kulchytskyi, S. Leninska systema vlady i vlasnosti v okupovanii Ukraini. 1917—1923. Kyiv: Akademperiodyka, 2024 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Ленінська система влади і власності в окупованій Україні. 1917—1923. Київ: Академперіодика, 2024. 548 с.].
2. Frynta, J. Станіслав Кульчицький / Stanislav Kulchytskyi. Ленінська система влади і власності в окупованій Україні. 1917—1923 pp. / Lenin's System of Power and Property in Occupied Ukraine. 1917—1923. Kyjiv, Akademperiodyka 2024, 548 s. *Český časopis historický*. 2025. 123/1: 146-150 [in Czech].
3. Zdorov, A. Yak boh stav dyiavolom, abo Yakyi suspilnyi lad buv u Radianskomu Soiuzi? [Rets. na kn.: Kulchytskyi S. Leninska systema vlady i vlasnosti v okupovanii Ukraini. 1917—1923. Vidp. red. V. Smolii. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Akademperiodyka, 2024. 548 s.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2025. 2: 229-236. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.229 [in Ukrainian].
[Здоров А. Як бог став дияволом, або Який суспільний лад був у Радянському Союзі? [Рец. на кн.: Кульчицький С. Ленінська система влади і власності в окупованій Україні. 1917—1923. Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2024. 548 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 2. С. 229—236. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.229].
4. Shakhnazarov, G. S vozhdiami i bez nikh. Moscow, 2001 [in Russian].
[Шахназаров Г. С вождями и без них. Москва, 2001. 605 с.].

Надійшла / Received 18.07.2025

Stanislav KULCHYTSKYI
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine 20s—30s of 20th Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
s_kul@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-7561-5374

THE ORIGINS AND ESSENCE
OF LENINIST-STALINIST STATE SOCIALISM

The research goal is to determine what kind of state system existed in the Soviet Union under the name *socialism / developed socialism*. **The research methodology** based on a civilizational approach to history and the application of the principles of historicism, systemicity, and content analysis, allows us to prove the fundamental difference between the essence of Leninist-Stalinist state socialism and the understanding of socialism in the works of socialist utopians, the calls of revolutionary Marxists of the era of the "Manifesto of the Communist Party" (1847), the political practice of Western European social democracy, and the mood of *unconscious socialism* among the Russian common people. **Scientific novelty.** To substantiate the civilizational uniqueness of the Russian-Soviet state socialism created by propaganda and terror, whose totalitarian nature envisaged the fusion of the state with society and combined the absolute political and economic dependence of the expropriated society on the leaders of the communist party with the paternalistic attitude of the state towards its citizens. **Main conclusions.** Through its ideological, diplomatic, and military policies, the modern Russian Federation has challenged civilized humanity, seeking hegemony over the national republics that gained independence after the collapse of the USSR and over the European

states that were part of the so-called *socialist camp* formed by the Soviet Union after the victory in World War II. To describe the essence, politics, and practices of the socio-political regime that has formed in Putin's Russia, the neologism *Rashism* is used, which comes from the English name of the country, i.e., it only indicates that the country and its deep-rooted peoplehood occupy a specific place among modern civilizations. An analysis of defining the specifics of Russian-Soviet state socialism helps to understand the origins and essence of modern Rashism. The restoration of the Russian variety of totalitarianism in the new guise of Rashism was formed by the merger of the pre-revolutionary triad of Orthodoxy, autocracy, and nationalism with the remnants of Soviet repressive structures and, most importantly, due to the desire of the broad masses of the deep people to return to the paternalistic order of Leninist-Stalinist state socialism.

***Keywords**: imagined communities, "party of a new type", commune-state, "unconscious socialism", nationalization, socialization, public ownership, state socialism, state capitalism, rashism.*

ПОВІДОМЛЕННЯ

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.192
УДК 930.1(477)“1625”

Дмитро ВИРСЬКИЙ
доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
vyrsky@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0003-4169-9914

ЛИЦАРСЬКА ВІЙНА: КУРУКІВСЬКА БИТВА 1625 р. (ДО 400-річчя ПОДІЇ)

Мета — реконструкція одного з епізодів історії українського козацтва — війни з урядовими військами 1625 р., яка закінчилася визнанням постійного реєстру Війська Запорозького. **Методологічні підходи** базуються на комплексі прийомів джерелознавства, а також пропозицій із галузей військової історії та історіографії проблем ранньомодерної доби. **Наукова новизна** полягає у запровадженні до наукового обігу нових джерельних пам’яток про подію, а також у комплексній інтерпретації всіх доступних фактів про неї. **Висновки.** Акцентується на рубіжності куруківського епізоду в минулому ранньомодерної України, його актуальності як із погляду військової історії, так і у плані українського державо- й націєтворчого досвіду.

***Ключові слова**: Куруківська битва, козаччина, Марко Жмайло, Михайло Дорошенко, Станіслав Конецпольський.*

Яскравим епізодом історії української козаччини стало збройне протистояння з урядовими військами 1625 р., яке закінчилося створенням постійного козацького реєстру. Історики неодноразово зверталися до теми Куруківської битви [1—6] [1].

[1] Див. також мої книжки: [7—8].

Цитування: Вирський Д. Лицарська війна: Куруківська битва 1625 р. (до 400-річчя події). *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 192—204. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.192

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

У 1915 р. М. Василенко спеціально виокремив внесок В. Нікіфорова, Ф. Ніколайчика, С. Рудницького, П. Жуковича, М. Грушевського [9, с. 319]. Згодом помітні джерельні й інтерпретаційні відкриття робили М. Антонов, Б. Флоря. Але останнє десятиліття показує, що відповідний потенціал куруківського сюжету далеко не вичерпаний[2].

Відправною точкою подій 1625 р. став великий міжнародний конфлікт — Хотинська війна 1621 р. Тоді козацьке військо фактично врятувало Річ Посполиту від турецько-татарського погрому. Очевидність цієї заслуги породила серед козаків-ветеранів надії, що пролита кров буде винагороджена закріпленням їхнього привілейованого статусу в Україні. Однак уряд, поблажливий до еліти-шляхти, натомість ревно поставився до конкуренції з боку «худорідного» лицарства. Тому сутичка була лише справою часу.

Утім до 1625 р. уряд мав інші клопоти. Козаки ж захопилися морськими походами на турецьке узбережжя. В умовах, коли держава відмовляла козаччині у фінансуванні, це стало головним джерелом прибутків запорожців[3]. 1624 р. видався для них успішним (козаки провели три значні виправи, відбувся навіть бій із нічийним результатом на Босфорі, з'явилася перспектива антитурецького союзу з Кримом). Але 1625 р. османці змогли відмобілізуватися для реваншу на морі (через обмежений обсяг статті цей сюжет омину).

Козаки мали певні надії на підтримку їхніх дій як не з боку короля та сейму, то принаймні від лісовчиків чи впливових магнатів. Вочевидь, пам'яталася модель московської Смути, коли спочатку йде козацька війна, а потім підтягується вся Річ Посполита.

Отож марні сподівання на врегулювання обернулися перенесенням урядовими військами в 1625 р. бойових дій на суто козацькі терени. Пунктом зосередження коронний гетьман С. Конецпольський обрав Білу Церкву[4]. Це позбавило козацтво можливості мобілізації всіх своїх сил (імовірно, далася взнаки й пошесть, що саме ширилася тоді [15, с. 261]).

Городові козаки на чолі з О. Голубом планували об'єднатись із запорожцями під Переяславом та, утримуючи переправи через Дніпро, зробити основною базою руху Лівобережжя. Це очікувано-традиційний сценарій. Задніпровсько-

---

[2] Див.: [10—14]. Так, Т. Ковалець 2014 р. у Чернівцях захистив кандидатську дисертацію на тему «Запорозьке військо у повстаннях 1625 та 1630 рр. в Україні: внутрішня організація та військове мистецтво». М. Траттнер 2024 р. віднайшла у шведських архівах звістку про зобов'язання козаків у рамках Куруківської угоди 1625 р. наступного року вирушити на Балтику, де вони мали діяти на човнах у фінських шхерах.

[3] Успіхам сприяла позиція Криму, який прагнув унезалежнення від Османської імперії та шукав сталого союзу з козаками й Річчю Посполитою. Запорожці тоді навіть сподівалися покінчити з турецькою загрозою, підтримавши самозванця-претендента на султанський престол — серба чи то чорногорця Александра (Яг'ю), який видавав себе за сина Мегмеда III від православної християнки.

[4] Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. II, 236. Арк. 218—233. Докладний опис маршруту див.: [11].

переяславське укріплення козацтво реалізовувало проти урядової армії ще 1613 р. [16, с. 184]. А після 1618 р., коли Сіверщина стала коронною, ресурс Лівобережжя тільки зростав.

«Царик» Яг'я оповідав, що серед козаків були охочі використати його особу для легітимізації руху (у Війська Запорозького, мовляв, буде тоді «свій цар»). Але самозванець не зрадів перспективі війни з поляками й усіляко відмовлявся [15, с. 216]. Це цілком зрозуміло, адже його ресурсом була загальнохристиянська солідарність.

Зустрівшись 10 жовтня 1625 р. з урядовим військом, козацькі сили змушені були відступати з боями від Канева в напрямку на Черкаси і Крилів. Власне, це традиційний правобережний шлях на Запоріжжя. Ймовірно, опинитися в лівобережному Переяславі відрізаними від Низу повстанці не хотіли.

Після коротких перемовин із поляками під Криловом городові козаки стали в Пивах (ідеться про правобережну частину Пивської маєтності під Криловом, оскільки переправа до лівобережної гори Пивихи — складна справа для війська).

Є версія, що дії городових козаків виявилися неузгодженими із запорожцями. Хоча задум витягти коронну армію в поле, де умови не дозволяли надовго затягнути бойові дії, та вивести з-під удару козацькі міста, теж варто брати до уваги. Неясним залишається питання, чи не розраховували козаки на підхід татарської допомоги з Криму? Чи не це була їхня «чудо-зброя» й головна надія на перемогу?

М. Жмайло або М. Пирський вели запорожців правим берегом Дніпра. Щоб об'єднатися, воякам Голуба й Дорошенка довелося змінити позицію, переправитися за Тясмин та нашвидкуруч закласти табір у гирлі Цибульника у 7 милях від стану коронних військ, які тоді вже перебували під Черкасами (хоча може це плутанина через спробу прив'язати Пиви лише до Лівобережжя — гирло Цибульника витлумачується як правобережна частина Пив)[5].

Причому невелика кількість низовців (частина яких ще перебувала в морських походах) розчарувала побратимів. За повідомленням старця Спиридона, з гетьманом було «тисячі дві» запорожців. Аби поповнити свої ряди, козацьке військо змушене була відіслати 3-тисячний загін у тил коронної армії — в Канів, у Черкаси, в Мошни, у Ржищів[6]. Цей перелік узбережних міст схиляє до думки, що повстанці розраховували на прибуття допомоги саме річкою.

Кількість війська, яке спромоглися виставити запорожці, традиційно обраховують у 20—30 тис. [15, с. 181], хоча потенціал козацтва тоді становив 80 тис. Поінформований київський піп Пилип подав число козацьких сил під Криловом — до 20 тис. із полковниками Дорошенком, Жмайлом, Голубом, Пирським. Причому це разом із допоміжними «козацькими товаришами» — неповноправними козаками. Отже реально боєздатних було навряд чи більше 10 тис.

---

[5] Якщо рахувати від виборів / перевиборів козацького гетьмана 27—28 жовтня до початку битви 29 жовтня, на зміцнення табору часу було обмаль.

[6] Дії козацького війська до закладення табору на Цибульнику подано за [5].

Урядове військо, за тим-таки попом Пилипом, нараховувало 30 тис. «поляків» і 3 тис. «німців» [7]. До того ж жовніри були краще споряджені. За щоденником А. Кості-Збіроховського, поділені вони на чотири полки кінноти з доданими підрозділами піхоти (гетьманський, Казановського, Потоцького, Калиновського), кінну передову сторожу (три корогви). А також окремий загін німців-піхотинців під командою капітанів Якоба Бутлера (шотландець, ветеран походу на Москву 1618 р.) і Вінкрота. За щоденником Куруківської кампанії, у ньому було 800 солдатів [8]. Плюс ще збірний корпус приватних корогов під проводом київського воєводи Т. Замойського та окремі панські підрозділи (реєстр комісарських полків подавав загальне число 7336 осіб і 16 гармат, але до точності цієї цифри М. Грушевський мав питання; зазвичай пишуть про 4 тис. цих полчан, див. у Р. Колодзея).

Серед річпосполитських воєначальників-комісарів — київський воєвода Т. Замойський (вів збірний полк), руський воєвода Я. Данилович (до речі, засновник Крилова, де й почалося повномасштабне воєнне протистояння 1625 р., а отже особа, поінформована про місцеві обставини), каштеляни київський (Г. Гойський із братом і сином), белзький (М. Лесньовський), галицький (М. Казановський, вів окремий полк), підкоморії подільський (С. Потоцький, вів окремий полк) і київський (С. Немирич), а також красноставський (Я. Собеський [9]), теребовлянський (О. Балабан), брацлавський (А. Калиновський, вів окремий полк), черкаський (К. Вишневецький) старости та представники родів Заславських (Януш значився переяславським старостою), Корецьких, Єльців, Стрибилів тощо [16, с. 546]. Цікава присутність Адама Киселя, який згодом стане провідним офіційним експертом щодо козацтва [10]. Якихось помітних елітних урядовців, котрі ухилилися від комісарського обов'язку, не бачимо — отже панська верства не була розколота в козацькому питанні.

Стратегічна ініціатива від початку кампанії належала коронному війську, і його командування навіть сумнівалося, чи приймуть козаки бій за таких несприят-

---

[7] Без «обслуги» урядове військо мало близько 8 тис. жовнірів (див.: [17, с. 546]). М. Наґельський обстоює цифру 12 тис. [18, с. 144]. Л. Подгородецький, автор історичної біографії С. Конецпольського, подає: 10 500 кінноти та майже 1600 піхоти при близько 30 гарматах проти орієнтовно 20 тис. козаків (див.: [19, с. 137, 139]). За В. Маєвським сили сторін були меншими: 9,5 тис. урядових військ, у тому числі 2700—3000 піхотинців, до 30 гармат; козаків навряд чи більше за 10 тис. (див.: [20, с. 5—6]). У світлі даних, наведених Б. Флорею, про незначну кількість запорожців, прибулих у табір на Цибульнику, загальна чисельність козацького війська може дуже суттєво не дотягувати до цифри 20 тис. (тож, можливо, 6 тис. покуруківського реєстру — це показник, близький до кількості повноправних козаків, які залишалися в таборі на фінал битви?).

[8] Приватний підрозділ «німців» під командою Фітінґса мав також Т. Замойський. Навербований 1624 р., він став першим прикладом такої формації в польських магнатів (раніше цих дорогих вояків наймали хіба що на певну виправу чи кампанію).

[9] Вірогідно, що саме цей ветеран Хотина 1621 р. став автором анонімного щоденника Куруківської кампанії.

[10] Див. «Опис короткий» (хоча, може бути, що А. Киселя — майбутнього «київського підкоморія» — сплутано з С. Немиричем, актуальним посідачем цього уряду).

ливих умов (усі пам'ятали попередню козацьку комісію — на Роставиці 1619 р., коли до зіткнення так і не дійшло). Утім запорожці наважилися боронити сплачені кров'ю права.

Навіть суперечки між старшинами не призвели до розколу. Обрали (чи то підтвердили повноваження?) собі за гетьмана Марка Жмайла. Припускаю, що так сталося через його чужоземське (татарське?) походження [11]. Якщо це так, то бачимо в 1625 р. початок перспективної «повстанської технології». Адже цю «карту» розігруватимуть і у випадку з татарином Т. Трясилом 1630 р., турком Павлюком 1637 р. та з полковником І. Донцем (із донським минулим) на Волині 1649 р. Саме таке «не природне» / не уроджене підданство королю робило Жмайла зручнішим лідером для повстання, оскільки власне за «заслугами» він і Голубу, і Дорошенку, і Пирському програвав.

Тож козацьке військо зустріло урядову армію 25 жовтня 1625 р. поблизу м. Крилів (на Цибульнику, в урочищі Табурище, на залишках старого городища). Місце це примітне — з ординських часів тут стояла Кишеня (ісламський надгробок-капличка; можливо згодом її розібрали на будматеріали для Іллінської церкви у Суботові, яку звів гетьман Б. Хмельницький). Та й битви на цій позиції відбувалися неодноразово. Чи не найбільша трапилася 1661 р., коли тут укріплений табір будував полковник і майбутній гетьман С. Опара. Так що пов'язувати топонім Табурище з 1625 р. треба обережно.

Кожна зі сторін ознайомила суперника зі власними вимогами. Козаки, попри помітну перевагу урядового війська, нагадували про заслуги хотинських (1621 р.) та московських (1618 р.) часів. І вимагали закріплення їхніх прав на самоврядування й на особливий статус в українському суспільстві. Наполягали також на прерогативі опікуватися справами православної церкви, захищаючи її від католицьких зазіхань.

Поляки ж, ігноруючи всі воєнні заслуги, прагнули повернути козацтво до стану перед Хотинською війною (фактично на базі Роставицької угоди 1619 р.): аби число козаків, зокрема, було зменшене до 4 тис.; гетьмана призначав уряд; припинення всіх самостійних зовнішніх акцій, найперше морських походів; видача із Запоріжжя всіх утікачів; покласти край практиці прийняття запорожцями іноземних послів.

Цікавий також окремий пункт урядової «Декларації волі королівської милості й Речі Посполитої» від 27 жовтня 1625 р. про образи київського воєводи Т. Замойського діями козаків у Києві. Примітно, що в радикальній промові О. Голуба бачимо фрагмент зі зворотними претензіями. Не дивно, що сам Замойський привів найбільший контингент до війська С. Конецпольського (втім затятим ворогом козаччини магнат не був).

---

[11] Версію за народними переказами, на які посилався Б. Сушинський, що Марко Жмайло був дрібним українським шляхтичем-козаком із Галичини, вважаю вигадкою. До 1625 р. цей старшина відомий як очільник запорозьких посольств до короля 1618 й навесні 1621 рр. (перед Хотинською кампанією). Здається, його рід пустив коріння на Наддніпрянщині, адже в козацькому реєстрі 1649 р. в Корсунському полку згаданий Іван Жмайло (син гетьмана?); у Чигиринському полку в Асавульському курені був «Пархом Змайлов зять». Узагалі Жмайло — це редуковане Ізмайло, отже вірогідне тюркське походження козацького ватажка.

Не досягши успіху на переговорах, урядові війська взялися за зброю та 29 жовтня [12], пройшовши кілька кілометрів, атакували з трьох напрямків козацький табір (у центрі гетьман С. Конецпольський, на правому крилі Т. Замойський, на лівому — М. Казановський). Кавалерія й піхота спромоглися загнати за табірну лінію повстанських самопальників і трохи кінних (цілком імовірно, що це був знаний козацький прийом — відступити, підвівши переслідувачів під залп з укріплення) [13]. Тож коронні війська, маючи перевагу в артилерії [14], вдалися до планомірного обстрілу позицій козаків.

Останні відповіли вилазками проти польських батарей. Диверсантів, щоправда, вчасно помітили й відбили. Адже коронне військо і в маневреній кінноті мало явну перевагу над здебільшого пішими козаками. Втім утікачі з поля зуміли заманити переслідувачів під залп із засідки чи вже з самого табору.

Стосовно деталей знаємо, що Т. Замойський на початку бою виїхав на пагорб, де по ньому вела вогонь козацька артилерія (кільканадцять снарядів перелетіли через голову, а один ударив коневі під ноги). Зрештою сам коронний гетьман упросив київського воєводу відійти з небезпечного місця. Тож Замойський подався до гармашів, і навіть вирішив власноруч показати, як треба стріляти (Журковський ефектно представив артилерійські вправи свого пана «тостами» за здоров'я Конецпольського). Перестрілка тривала п'ять годин — до вечора. В атаку на табір повстанців ходила німецька піхота. Її відбили, але вишколені чужоземці таки змусили козаків засумніватися в неприступності їхньої позиції.

Наступний день минув в індивідуальних герцях і роздумах над подальшими діями. Конецпольський наказав готувати до приступу коші-фашини, гуляй-городи тощо [17, с. 552; 21, с. 97—98].

Визнавши свою позицію вразливою, козацькі воєначальники спочатку спробували організувати переправу за Дніпро, але невчасний буревій топив їхні човни [15]. Тоді вирішили вночі, розклавши для маскування великі багаття, відвести військо за 20 км й закріпитися в урочищі Ведмежі Лози [16].

---

[12] За іншими, менш вірогідними даними, 28 жовтня, в день Свв. Симона та Юди (див.: [21, с. 97]). Піп Пилип оповів, що вирішальний бій стався на Дмитра Солунського — себто 26 жовтня за ст. ст. (5 листопада за н. ст.). Але тут, напевно, йдеться вже про бій під Куруковом. Цікаво, що день Св. Дмитра за османською традицією — це Касимів день, коли війська мали з літніх таборів іти на зимові квартири.

[13] За докладнішим «Коротким діаріушем» проти піших козаків ішла піхота, а кіннота її підтримувала, тримаючись позаду.

[14] У кампанії 1626 р. під Білою Церквою згадані 12 гармат Війська Запорозького. Отже під Куруковом було 12 проти 30?

[15] Імовірно, про це ж згадав й «Опис короткий», де писалося про кількасот козаків, котрі потонули в день Усіх Святих. Джерело знає і про шумний вихор, через що поляки не змогли почути, як козаки відступили з табору на Цибульнику.

[16] Висловлювалася думка, що прийняти бій під Куруковом козаки були змушені через невдалі спроби відірватися від урядового війська та відступити на Запоріжжя (див.: [3, с. 29]). Але вона виглядає непереконливо. До речі, колоритна назва урочища дозволила одному панегіристу писати (перед 1675 р.), що С. Конецпольський тут приборкував «свійських ведмедів» («Ursos serviles») (див.: [22, с. 76]).

Напевно, це район сучасного Крюкова перед мостом через Дніпро, але на самому березі, на місці старого городища біля «річки Курук». Нині цей простір почасти розчинений у Білецьківських плавнях, що утворилися після змін дніпровської берегової лінії з постанням Кременчуцького водосховища 1959 р.[17]

Поляки помітили відхід козаків[18] і вислали навздогін 1,5-тисячний загін С. Хмелецького[19]. До речі, судячи з того, що він і під Куруковом першим вирушив на перемовини з повстанцями, супротивники не вважали його останні дії за особливо жорстокі.

Козаки чекали на цю погоню та виставили три заслони в 1,5—3 тис. вояків[20], котрі змогли стримати поляків до того, як основні сили опинилися в безпеці й почали будувати укріплений табір[21]. Останній із цих загонів засів у «табірці» з півкола возів на лівому боці Курука, проти головного козацького стану при дніпровському березі. Аби «збити» козаків із цих позицій, коронним корогвам довелося чекати на підхід піхоти (здається, з метою затягти процес повстанці ще й повсюдно спочатку оголошували про перемовини).

Вибиті з укріплень козаки, якщо не встигали розсіятися, ставали легкою здобиччю ворожої кінноти. Отже прикриття виграло небагато часу, а вози з останнього «табірця» ще й послужили імпровізованою барикадою для початку обстрілу куруківського табору повстанців. Того таки 31 жовтня (близько опівдня?), окрилені першими успіхами коронні жовніри без підготовки пішли на штурм. Утім з'ясувалося, що козаки вміло обрали місце для оборони — недаремно польське видання Куруківської угоди назвало «островом» розташування козацького «табору на Ведмежих Лозах».

Заболочена місцевість нейтралізувала дії польської кінноти. Частина запорожців засіла у чагарниках і всіляко дошкуляла полякам, спричиняючи безлад в їхніх лавах. Сам табір на місці старого городища, яке могло служити за вал, котрий лише треба було підправити, зустрічав шляхетське військо нищівними залпами. Заспокоювати козаків мала й невідрізаність від лівого берега Дніпра, куди за крайньої потреби можна було переправитися (хоча невідомо, чи дійшли човни після бурі під Цибульником до Курукова).

Отже перша спроба навального наступу урядових військ, здійснена Т. Замойським, для нього самого ледь не закінчилася смертю (куля поцілила у груди, життя магната врятував панцир) [21, с. 100]. Відбитий був і наступ німецької піхоти під проводом поляка-мальтійця Базиля Юдицького (сам він зазнав поранення) [2, с. 59].

---

[17] За свідченням 1764 р., гирло «речки Крюков» знаходилося за приблизно 0,5 км від самого Крюкова (див.: [23, с. 455]).

[18] За «Описом коротким», тут їм допоміг Тамерлан із загону Я. Даниловича (отже, можливо, місцевий мешканець). Його перед тим козаки захопили в полон, а при відступі він скористався загальним сум'яттям і втік.

[19] Товаришував йому кам'янецький підкоморій Стефан Потоцький.

[20] Тут відомості різняться — Журковський про заслони не каже. В нього козаки відступають табором із возів, зв'язаних мотузками, а Хмелецький робить спроби у зручних місцях прорвати лінію. Але ця оповідь пізніша від описуваних подій. Два найближчих до них за часом щоденники про «табірці»-заслони згадують.

[21] За «Коротким діаріушем», козаки ще з маршу відправили вперед людей для направи валу городища в Курукові.

Організований штурм уже під керівництвом С. Конецпольського (котрий теж потрапив під кулі) також дав небагато. Коронний гетьман згодом писав до короля, що козаки «добру оборону учинили» [3, с. 32]. Виснажена вибранецька піхота навіть під небезпекою смертної кари відмовилася йти в наступ [22]. А боєздатніших «німців» було недостатньо.

Втрати коронного війська, дедалі відчутніші, ставили під загрозу обороноздатність цілої Речі Посполитої. Це охолодило запал коронних комісарів. Конецпольський, скориставшись тим, що з табору козаків долинав якийсь шум, потрактував це як готовність ворога скласти зброю та віддав наказ відступити. Проте повстанці й не думали висилати делегатів із виявленням покори (згодом виправдовувалися побоюванням стати перед очі розгніваного гетьмана [23]). І польському командувачеві довелося самому відправити парламентерів.

1 листопада вдарив заморозок і випав сніг. Коронне військо вирішило взяти паузу. Але вже на наступний день готували новий штурм. Про що й послали поінформувати козаків, котрі опинилися у важкій ситуації. Бої на Цибульнику довели перевагу коронних військ у полі, частина козацького обозу з припасами пропала при відступі, надії на швидку допомогу обложеним у таборі над Куруковом не було.

Тож 2 листопада переговори таки розпочалися. Причому обидві сторони поводилися досить люб'язно (козаки відстояли право не видавати «злочинців»-ватажків). Узагалі Куруківська кампанія серед усіх «козацьких воєн» найбільше нагадувала «війну лицарську». Давалася взнаки спільна пам'ять бойового братства під Хотином 1621 р. До того ж козацтво невдовзі чекали на балтійському фронті проти шведів [24].

Імовірно, впливав і недовгий час війни (трохи більше місяця походів і фактично лише два дні активних боїв). Власне за «Описом коротким» на Поділлі «русь»-українці вже почали видавати бажане за дійсне — оголошували, що козаки перемогли (й повсюдно за це молилися) та готувалися повстати. Натомість за звитягу коронного війська там молилися місцеві євреї [25].

5 листопада козаки обрали гетьманом Михайла Дорошенка, який надіслав С. Конецпольському декларацію про готовність до угоди [26]. Наступного дня посли-комісари Речі Посполитої Я. Собеський і О. Балабан, урочисто зустрінуті

---

[22] Див. «Опис короткий». «Короткий діаріуш» також пише, що урядова піхота себе тут показала погано, попри заохочення від коронного гетьмана.

[23] Оскільки Конецпольський мав природний ґандж (заїкався), побутував жовнірський жарт, що гетьман швидше вдарить, ніж скаже.

[24] Інформатор із литовського війська 17 листопада 1625 р. повідомляв, що козакам наказали бути напоготові до війни зі шведами наступного року, а також про існування плану використання запорожців на морі у Фінляндії. Вдячний М. Траттнер за дозвіл скористатися її робочим перекладом документа з: Gustaf Adolfsverket, Avskrif samlingen SE/KrA/0377/I c/134 (1610—1627) Riksarkivet i Täby (Arninge/Krigsakivet).

[25] Див. «Опис короткий».

[26] У Журковського — 4 листопада (але він явно писав свій текст пізніше й у датуваннях можуть бути помилки), а у щоденнику Куруківської кампанії — «дня вчорашнього», при записі від 6 листопада. «Короткий діаріуш» указує, що 6-го числа затверджений коронним гетьманом Конецпольським новий козацький гетьман Дорошенко «присягнув з усім Військом».

в полі перед табором 300 козаками та супроводжені до Дорошенкового шатра, прийняли присягу загального козацького кола (у щоденнику А. Кості-Збіроховського стверджується про обітницю «старших козаків»). Текст її наводив біограф Т. Замойського [21, с. 103—104].

Козацький гетьман зі старшинами відвідали С. Конецпольського, який запросив їх на бенкет [17, с. 560] [27]. Наступного дня вранці коронна армія почала відхід на зимові квартири.

Загальні бойові втрати сторін оцінювали в 5 тис. козаків і 3 тис. поляків (зрозуміло, що основні — це піхота, адже шляхтичів-кіннотників загинуло небагато) [28]. Причому київський спостерігач уважав, що виписка з 40 тис. наявних козаків до лише 6 тис. реєстровців відгукнеться новими зіткненнями (мовляв, «випищики» «в пашенных людех быть не захотять», тож або нову почнуть війну, або підуть на Запоріжжя чи на Дон) [15, с. 230].

* * *

З уроків тих подій цікаве питання про їх роль у досвіді вождя прийдешньої Козацької революції — Б. Хмельницького. Маю припущення, що саме за результатами Куруківської кампанії він увійшов до оточення коронного гетьмана. Адже в одній «хронічці» є запис, що майбутній гетьман відомий у польському війську, позаяк він довго перебував при боці С. Конецпольського й «експедицію прусську» з ним відправив [29]. А ця «експедиція» проти шведів 1626—1629 рр. почалася якраз після Курукова. Зрештою Хмельницький як чигиринець міг бути доволі корисним інформатором для С. Конецпольського про сусідні крилівсько-куруківські терени. І те, що обидва ці доволі молоді чоловіки походили з оточення гетьмана С. Жолкевського, билися разом під Цецорою в 1620 р., а відтак сиділи в турецькому полоні, могло посприяти їхньому порозумінню. Тож чи не від самого С. Конецпольського (з полководницького досвіду Курукова) Б. Хмельницький уперше почув, що козацько-татарський союз — це реальний шанс проти армії Речі Посполитої?

Для Війська Запорозького важливо, що мирна угода не передбачала видачу повстанських ватажків [30] і констатувала не 4-, а 6-тисячний козацький реєстр. Отже свідчила, що з часом кількість реєстровців переглядається в бік зростання.

---

[27] «Короткий діаріуш» пише, що «гетьман» Дорошенко приїздив «із поклоном».

[28] Щоденник Куруківської кампанії подає козацькі втрати на понад 8 тис., але його авторові велика цифра була потрібна, щоб акцентувати: протистояти коронному війську — це помилка. «Опис короткий» стверджує, що козаки лічили свої втрати в 5 тис. Причому, ймовірно, загальна цифра включала й поранених, котрі, попри слабкість тогочасної польової медицини, все-таки нерідко одужували та поверталися у стрій. Тут цікавий обрахунок втрат із «Короткого діаріушу», де згадано 200 поранених німців-піхотинців (причому серед них виділена категорія «постріляних»). Джерело подає втрати козаків за останній день боїв уже при Курукові до 3500 (а були ще втрати на Цибульнику, під Мошнами та в інших сутичках).

[29] Biblioteka Kórnicka. Rkps 312 (скан. стор. 234).

[30] Доля «гетьмана-на-тиждень» Марка Жмайла неясна (останній раз до нього як провідника зверталися з коронного табору в листах від 4 листопада 1625 р.). Але якщо він справді був татарського походження, логічним виглядає його перехід на службу до Криму, натомість ро-

Ясна річ, куруківський компроміс був сприятливіший для польського уряду. Втім це компенсувалося неспроможністю Варшави ефективно відстежувати дотримання всіх пунктів договору. Козаки зберегли свої сили і зробили висновки з промахів. В їхніх очах Куруківська битва довела можливість навіть за несприятливих умов на рівних (або майже на рівних) протистояти професійному війську Речі Посполитої. Зрештою Куруків розвіяв сподівання запорожців на винагороду з боку уряду за заслуги, сприяючи радикалізації козацького руху та серйозним міркуванням про творення незалежних державних структур.

Цікаво, що на Куруківську битву відгукнулася міжнародна протопреса. У 1626 р. в Римі у друкарні Лодовіко Ґриньяні (Grignani) інформація про цю кампанію публікувалася разом зі звістками про перемоги річпосполитських військ над шведами [31].

Жоден зі щоденників Куруківської війни так і не з'явився друком у Речі Посполитій. Найпримітнішою публікацією про неї став польськомовний текст угоди — «Ординація Війська й. к. м. Запорозького ... постановлена в таборі острова на Ведмежих Лозах дня 6 листопада 1625 р.» (1626 р.), у супроводі вірша «Передмова до козаків запорозьких» [25, с. 408—410].

Відгукнувся на Куруків вояцький фольклор. Так, оповідач про один курйозний випадок (коли сова-пугач вибила татарина з сідла), що трапився під час битви з кримцями під Білою Церквою 1626 р., зазначав: він подібний на історію про те, як під Куруковом ведмідь напав на козака [32]. Не виключено, що ця куруківська байка надихалася місцевим топонімом Ведмежі Лози.

Втім найколоритнішою інтелектуальною пам'яткою видається промова полковника О. Голуба до Війська Запорозького з нагоди виборів гетьмана М. Жмайла 27—28 жовтня 1625 р., що містить зріз живих рис світобачення козацтва [33].

Узагалі Куруківська угода стала «рамковою» в козацькому питанні в Речі Посполитій. Усі подальші перемовини про зміни у статусі козаків у цій державі матимуть за відправну точку саме її.

У 1990 р. з ініціативи національно-демократичних сил Кременчука на умовно визначеному місці Куруківської битви було встановлено імпровізований пам'ятний знак. 2006 р. йому на заміну з'явився ошатніший монумент.

Сюжет про Куруківську битву 1625 р. постійно цікавив вітчизняну історіографію. Причому за останнє десятиліття намітився якісний стрибок — упровадження нових джерел дозволяє на вищому рівні складності представляти цю

дина могла залишитися й у Корсунському старостві. Відомо, що тамтешній староста Ян Данилович після «наливайківщини» 1596 р. захистив одного з повстанських старшин. Від 20 вересня 1634 р. є згадка про козацького отамана в Острі Жмайла Девицького (див.: [24, с. 171]). Девиця / Дівиця недалеко від Густинського монастиря на Прилуччині, цитаделі православного ієрарха-радикала І. Копинського. Чи не він прихистив експовстанця?

[31] Nova Relatione Delle Vittorie ottenute dal Sereniss. Sigismondo Re di Polonia, contro il Principe Gustavo, Ribello, et usurpatore del Regno di Suetia. Et contro li Cosacchi, Ribelli, Heretici, e Confederati. Con la dastrutione di dui Essercitti, et la ricuperatione d'alcune Cittâ. Roma, 1626.

[32] Biblioteka Kórnicka. Rkps 341 (скан. стор. 430).

[33] Докл. див.: [8].

значущу історичну подію. Можна з'ясувати, зокрема, певні стійкі повстанські технології козацтва (в тому числі обрання лідера з кола «не природних» підданих короля). Меморіалізація Куруківської війни прийнятна як урок «проби сил», а не як образ пафосного тріумфу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Nikiforov, V. Kurakovskii dogovor kozakov s poliakami 1625 g. *Kievskaia starina*. 1885. 4: 767-773 [in Russian].
   [Никифоров В. Кураковский договор козаков с поляками 1625 г. *Киевская старина*. 1885. № 4. С. 767—773].
2. Nikolaichik, F. Novyi istochnik o kozatskom vosstanii 1625 g. i mesto zakliucheniia Kurukovskoho dogovora. *Kievskaia starina.* 1889. 10: 52-69 [in Russian].
   [Николайчик Ф. Новый источник о козацком восстании 1625 г. и место заключения Куруковского договора. *Киевская старина*. 1889. № 10. С. 52—69].
3. Rudnytskyi, S. Kozatsko-polska viina r. 1625. *Zapyski NTSh.* T. XVII. Kn. III. Lviv, 1897. 1-42 [in Ukrainian].
   [Рудницький С. Козацько-польська війна р. 1625. *Записки НТШ*. Т. XVII. Кн. III. Львів, 1897. С. 1—42].
4. Zhukovich, P.N. Kazatskii razgrom i kurukovskii dogovor 1625 g. *Khristianskoe chtenie.* 1909. № 230. Ch. 2. 515-532, 769-798 [in Russian].
   [Жукович П.Н. Казацкий разгром и куруковский договор 1625 г. *Христианское чтение*. 1909. № 230. Ч. 2. С. 515—532, 769—798].
5. Antonów, M. Rola Stanisława Koniecpolskiego w przygotowaniu Komisji Kurukowskiej. *Prace historyczne wydane ku uczczeniu 50-lecia akademickiego koła historików Uniwersytetu Jana Kazimierza 1878—1928*. Lwów, 1929. 265-279 [in Polish].
6. Fłoria, B. Nowe materiały do dziejow powstania kozackiego 1625 r. *Przegląd Wschodni.* 2002. V/1(17): 27-42 [in Polish].
7. Vyrskyi, D. "Ukrainne misto": Kremenchuk vid zasnuvannia do roku 1764-ho. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
   [Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. Київ, 2011. 681 с.].
8. Vyrskyi, D. Rich Pospolyta pro kozakiv (1560-i — pochatok 1650-kh rr.). Kyiv, 2021 [in Ukrainian].
   [Вирський Д. Річ Посполита про козаків (1560-і — початок 1650-х рр.). Київ, 2021. 288 с.].
9. Vasylenko, N.P. Ocherki po istorii Zapadnoj Rusi i Ukrainy. Kiev, 1915 [in Russian].
   [Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. Киев, 1915. 589 с.].
10. Kołodziej, R. "Krotki Dyjarius z Kozaki rosprawy" [13.X — 6.XI.1625 r.]. "Trzeba dyscypliny — bez niej nie da się pasji składnie wyrazić": Studia z dziejów nowożytnych (XVI—XVIII w.). Red. M. Forycki, A. Perłakowski, F. Wolański. Poznań, 2012. 57-64 [in Polish].
11. Kovalets, T. Kozatski povstannia 1625 ta 1630 rr. v Ukraini za materialamy diariusha Andzheia Kosti-Zbirokhovskoho. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi.* 2015. 15: 363-399 [in Ukrainian].
   [Ковалець Т. Козацькі повстання 1625 та 1630 рр. в Україні за матеріалами діаріуша Анджея Кості-Збіроховського. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 15. Київ, 2015. С. 363—399].
12. Kovalets, T.R. "Opys korotkyi, yakym sposobom diishly do komisii z kozakamy": maloznane dzherelo do istorii kozatskoho povstannia 1625 r. *Naukovi zapysky NaUKMA.* T. 169: Istorychni nauky. Kyiv, 2015. 86-94 [in Ukrainian].

[Ковалець Т.Р. «Опис короткий, яким способом дійшли до комісії з козаками»: малознане джерело до історії козацького повстання 1625 р. *Наукові записки НаУКМА.* Т. 169: Історичні науки. Київ, 2015. С. 86—94].

13. Kovalets, T. Povstannia Viiska Zaporozkoho 1625 roku u svitli nevidomykh dokumentiv Zamoiskykh: publikatsiia dzherel. *Pytannia istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats kafedry istorii Ukrainy Chernivetskoho natsionalnoho universytetu*. T. 20. Chernivtsi, 2018. 96-103 [in Ukrainian].
[Ковалець Т. Повстання Війська Запорозького 1625 року у світлі невідомих документів Замойських: публікація джерел. *Питання історії України: Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету.* Т. 20. Чернівці, 2018. С. 96—103].
14. Kochegarov, K. Novye istochniki o kazatskom vosstanii 1625 goda: rech polkovnika Olifera Goluba i neizvestnyi spisok Kurukovskogo dogovora. *Slavianovedenie*. 2020. 2: 28-49 [in Russian].
[Кочегаров К. Новые источники о казацком восстании 1625 года: речь полковника Олифера Голуба и неизвестный список Куруковского договора. *Славяноведение*. 2020. № 2. С. 28—49].
15. Kulish, P.A. Materialy dlia istorii vossoedinenija Rusi. T. 1: 1578—1630. Moscow, 1877 [in Russian].
[Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. Т. 1: 1578—1630. Москва, 1877. 359 с.].
16. Kulish, P.A. Istorija vossoedinenija Rusi. T. 2. Saint Petersburg, 1874 [in Russian].
[Кулиш П.А. История воссоединения Руси. Т. 2. Санкт-Петербург, 1874. 456 с.].
17. Hrushevskyi, M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. VII. Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. VII. Київ, 1995. 624 с.].
18. Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Warszawa, 1995 [in Polish].
19. Podhorodecki, L. Stanisław Koniecpolski. Warszawa, 1978 [in Polish].
20. Majewski, W. Taktyka w walkach polsko-kozackich 1625—1638. *Rocznik Przemyski.* 2004. XL/1: 5-14 [in Polish].
21. Żurkowski, S. Żywot Tomasza Zamojskiego Kanclerza w. kor. Lwów, 1860 [in Polish].
22. Potocki, P. Opera omnia Pauli Comitis in Aureo Potok, Pilavitæ Potocki [...]. Varsaviae, 1747 [in Latin].
23. Izvestie o pokhozhdenii Simeona Stepanovicha Pishchevicha. 1731—1785. Moscow, 1884 [in Russian].
[Известие о похождении Симеона Степановича Пишчевича. 1731—1785. Москва, 1884. 561 с.].
24. Kivelson, V.A. & Worobec, Ch.D. Witchcraft in Russia and Ukraine, 1000—1900: A Sourcebook. Cornell University Press, 2020.
25. Vyrskyi, D. Richpospolytska istoriohrafiia Ukrainy. Ch. 2 (Dodatky). Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Вирський Д. Річпосполитська історіографія України: у 2 ч. Ч. 2 (Додатки). Київ, 2008. 466 с.].

Надійшла / Received 05.09.2025

Dmytro VYRSKYI
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
vyrsky@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0003-4169-9914

KNIGHTLY WAR: BATTLE OF KURUKIV 1625
(TO THE 400th ANNIVERSARY OF THE EVENT)

The purpose is to reconstruct a vivid episode in the history of the Ukrainian Cossacks — the war with the government troops of the Polish-Lithuanian Commonwealth of 1625, which ended with the recognition of the permanent register (headcount) of the Zaporizhzhia Army. **The methodological approaches** are based on a set of methods of source studies, as well as proposals from the fields of military history and historiography of the problems of early modernity. **The scientific novelty** lies in the introduction of new source monuments about the event into scientific circulation, as well as a comprehensive interpretation of all available facts about it. **Conclusions.** The emphasis is on the landmark status of the Kurukiv episode of 1625 in the history of early modern Ukraine, its relevance both from the point of view of the military history of Ukrainians and in terms of the experience of building Ukrainian national and state structures.

***Keywords**: Battle of Kurukiv, Cossacks, Marko Zhmailo, Mykhailo Doroshenko, Stanisław Koniecpolski.*

РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.205
УДК 327:330(477)

Володимир ГОЛОВКО
кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ спеціальних галузей історичної науки
та електронних інформаційних ресурсів,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
vgolovko@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-9382-3711

П'ЯТЬ ІСТОРИЧНИХ УРОКІВ ДЛЯ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ: РОЗДУМИ НАД КНИЖКОЮ Б. СТАЙЛА «ПЛАН МАРШАЛЛА. СВІТАНОК ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

Мета — осмислюючи історичний досвід Європейської програми відновлення, більше відомої як план Маршалла, сформулювати уроки, які необхідно врахувати у процесі майбутньої повоєнної відбудови України. **Методологія.** Використано принцип історизму, методи історіографічного аналізу та синтезу, інтелектуальної рефлексії, історико-порівняльний і компаративістського аналізу, а також історичної аналогії. **Висновки.** Сформульовано п'ять уроків: стратегічні цілі можуть змінюватися під тиском нових обставин, а інколи навіть набувати протилежного змісту; найближчі союзники можуть мати власні інтереси; внутрішньополітична боротьба у США справляє суттєвий вплив на зовнішню політику; недовіра до кремлівської дипломатії має стати аксіомою; РФ намагатиметься заважати повоєнному відновленню України так само, як СРСР прагнув зірвати реалізацію плану Маршалла.

***Ключові слова**: повоєнна відбудова України, війна Росії проти України, Європейська програма відновлення, план Маршалла, міжнародні відносини, економічна стратегія, Бенн Стайл.*

Цитування: Головко В. П'ять історичних уроків для повоєнної відбудови України: роздуми над книжкою Б. Стайла «План Маршалла. Світанок Холодної війни». *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 205—213. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.205

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Сучасний світ живе в таких умовах, коли можна бути впевненим лише в тому, що подальші міжнародні процеси ставитимуть дедалі складнішими й турбулентнішими. І це значно підвищує цінність та роль історичного наукового знання, спираючись на яке за нескінченним потоком суперечливих новин можна виокремити фундаментальні тенденції, напрацьовувати необхідні рішення. Серед гострих викликів, які зараз стоять перед нашою державою, поряд із відбиттям збройної агресії РФ, ще й системне відновлення країни, яке потребує значної допомоги з боку стратегічних партнерів. У цьому контексті часто зазначається, що нам потрібен «план Маршалла»: про це у травні 2022 р., виступаючи на Міжнародній донорській конференції на підтримку України у Варшаві, говорив президент В. Зеленський, назвавши розроблений урядом план повоєнного відновлення «сучасним аналогом історичного плану Маршалла» [1]. Сам цей документ було представлено на донорській конференції в липні 2022 р. в Луґано (Швейцарія) [2, с. 433—434]. У вересні 2024 р. В. Зеленський назвав Спільну декларацію про підтримку відновлення та реконструкції України (підписана країнами «Групи семи», а також ЄС) актом, який подібно до плану Маршалла «закладає фундамент для аналогічної архітектури відновлення» [3]. Проводились аналогії між планом Маршалла та міжурядовою угодою про створення Американсько-українського інвестиційного фонду відбудови (підписана у квітні 2025 р.) [4], переговори про яку йшли дуже важко й конфліктно, а її подальша реалізація вочевидь викликатиме гострі суспільно-політичні дискусії. Якраз тут доречним стане усвідомлення історичного досвіду вироблення і трансформації «оригінального» плану Маршалла, що дозволить адекватно оцінити поточні й перспективні відбудовчі стратегії та практики.

Для вирішення цього завдання варто звернути увагу на працю американського економіста Бенна Стайла «План Маршалла. Світанок Холодної війни», що 2024 р. побачила світ у видавництві «Дух і літера» за підтримки посольства США в Україні (переклав з англ. А. Павлишин; 608 с.). Уперше книжка з'явилася ще 2018 р., при її підготовці було залучено матеріали з американських, російських, німецьких, чеських архівів. Автор — старший співробітник і директор із міжнародної економіки одного з провідних американських аналітичних центрів Ради з міжнародних відносин (Council on Foreign Relations) — так пояснив мотиви її написання: «з огляду на постійну пристрасть до створення нових "планів Маршалла" для вирішення світових проблем, історія старого, оригінального плану, на мою думку, варта того, щоб її розповісти» (с. 9; тут і далі в дужках зазначено сторінки українського видання).

Окремо слід відзначити високий рівень публікації, наявність ґрунтовного наукового апарату: в додатках наведено тексти ключових промов, дотичних до плану Маршалла, статичні дані щодо економічного розвитку європейських країн і США, історичні карти тощо. Варто, втім, зазначити технічну ваду у системі посилань: вони наводяться у скороченому вигляді після кожного розділу, а далі відсилають уже до списку використаних матеріалів, який, своєю чергою, розбитий на окремі категорії.

Першим уроком, який випливає з праці Б. Стайла, є те, що стратегічні цілі можуть вимушено змінюватися під тиском нових обставин, інколи навіть на свою протилежність. Так, плани президента Ф.Д. Рузвельта, яких продовжував дотримуватися його наступник Г. Трумен, передбачали виведення американських військ з Європи впродовж двох років після перемоги над нацистським Райхом, і це відповідало «ізоляціоністським» суспільним настроям у США. Однак передумовою мала стати соціально-економічна стабілізація на Старому континенті, насамперед у Німеччині. Відповідно, спочатку був розроблений план Морґентау (за ім'ям тогочасного, з 1944 р., очільника Держдепу, але основним розробником документа став його заступник Г. Вайт, котрий був великим шанувальником СРСР і сприяв наданню Москві економічної та розвідувальної допомоги, згодом він був звинувачений у шпигунстві (с. 20—21)). Цей план передбачав деіндустріалізацію Німеччини. Як показали вже перші повоєнні місяці, такий підхід посилював позиції Й. Сталіна у Центрально-Східній Європі, а головне — послаблював союзників у Західній Німеччині. Результатом пошуку нових рішень стала ухвалена у квітні 1948 р. Європейська програма відновлення (ЄПВ), більше відома як «план Маршалла» — принципова протилежність плану Морґентау.

Б. Стайл показує, як у процесі розробки плану відбувся ще один стратегічний зсув: з огляду на агресивну політику СРСР економічне відновлення в Європі потребувало безпекових заходів. Самі європейські країни робили перші кроки до цього, створивши в березні 1948 р. оборонний Західний союз. Однак уже тоді було зрозуміло, що без США ресурсів для протидії радянським намірам не вистачить — почалися переговори щодо безпекових гарантій із боку Вашинґтона. У червні 1948 р., тобто за два місяці після ухвалення плану Маршалла, з ініціативи його палкого лобіста сенатора А. Ванденберґа було ухвалено резолюцію, яка відкрила шлях вступу США до угод про колективну безпеку за межами Західної півкулі, тобто до створення НАТО (с. 365). У рамках реалізації цього підходу акцентувалося, що ЄПВ тісно пов'язана з переозброєнням європейських країн. Тим самим стиралися межі поміж планом Маршалла і військово-технічною допомогою. З іншого боку, комбінація ЄПВ та НАТО зняла безпекові проблеми у французько-німецьких відносинах, що зрештою спричинить створення Європейського економічного співтовариства, а згодом Європейського Союзу (с. 368). Отже повоєнна відбудова України — це не лише про цивільний сектор чи економіку, вона має передбачати комплекс заходів із посилення оборонного й оборонно-промислового потенціалу.

Другий урок: навіть ваші найближчі союзники переслідують власні цілі та інтереси, але й для цього є межі. Б. Стайл значну увагу приділив тому, як складно розвивалися відносини між Америкою і Британією. Вашинґтон здійснював не тільки

політичний тиск, спрямований на демонтаж імперської системи, але й економічний. Так, у 1945 р. США надали кредит з умовою, щоб до 1947 р. було скасовано торговельні преференції для британських колоній, а фунт стерлінґів став повністю конвертований. Цей крок погіршив і без того важку економічну ситуацію у Великобританії. Щоб скоротити державні витрати, Лондон припинив пряму воєнну допомогу Греції й Туреччині, які відразу зіткнулися з радянською загрозою (комуністичний заколот у першому випадку, територіальні претензії з боку СРСР — у другому).

Автор показав, що не менші суперечки були у США зі Францією, яка намагалася закріпити за собою постачання дешевих сировини та вугілля з окупованих німецьких Саару й Руру, а також отримувати репарації. Ці підходи Парижа були майже ідентичні підходам Москви. Б. Стайл зазначає: «Коли йшлося про Німеччину, Державний департамент ставився до французів як до доброякісної пухлини, а до Радянського Союзу — як до дедалі злоякіснішого новоутворення» (с. 83). Своєю чергою, Москва використовувала ці суперечності, наприклад, підтримуючи претензії Парижа на анексію Саару (с. 86).

За Б. Стайлом, дипломатична робота навколо підготовки плану Маршалла була спрямована якраз на подолання численних розбіжностей між європейськими країнами, їхніх вузьконаціональних тактик. У книжці цьому присвячений розділ «Єдність» (який цілком міг би мати назву «Гострі суперечки») (с. 173—207). Автор показує, що вихід тоді було знайдено не стільки завдяки пошуку балансів інтересів, скільки через розбудову нової архітектури економічної взаємодії, а саме формування засад європейської інтеграції (ключовими з них стало порозуміння щодо об'єднання вугільних і металургійних галузей Франції й Західної Німеччини, а також початок руху до утворення західноєвропейського платіжного союзу).

У праці наводиться цікава деталь: під час роботи над планом в європейські столиці розіслали велику анкету щодо всіх аспектів економічного й фінансового стану справ від 1929 р. і з прогнозом до 1951 р. (подібні анкетування США використовують досі). В багатьох випадках відповіді були «вченими здогадками», а представника Греції на переговорах заскочили за банальним вигадуванням цифр. Проте радянські розвідувальні органи розгорнули полювання за цими матеріалами (с. 182—183), сподіваючись отримати «реальні» дані про стан справ потенційних супротивників.

Б. Стайл спростовує тезу, яка інколи лунає в українському публічному просторі, що США керувалися винятково власними прагматичними інтересами — нав'язати Європі надлишки американського виробництва. Він називає це твердженням «радянської та західної ревізіоністської пропаганди» і вказує, що якраз у той період у торговельній політиці США стався перехід від протекціонізму до заохочення імпорту (с. 426). Дослідник зазначає, що план Маршалла мав за стратегічну мету мінімізувати залежність європейських країн від американських трансфертних платежів через відродження місцевого виробництва (с. 419), замінивши при цьому у Західній Європі американські засоби виробництва німецькими (с. 418).

Автор зосередив увагу на маловідомому, але ключовому інструменті плану Маршалла — «еквівалентних фондах», неврахування якого спричиняє викрив-

лені, спрощені чи навіть міфологізовані оцінки ЄПВ. Цей інструмент передбачав, що європейський бізнес (наприклад, фермери), купуючи американську техніку, сплачуватимуть за неї своїм національним урядам у національній валюті (кошти надавалися за планом Маршалла), яку ці уряди могли спрямовувати на програми відновлення. Таким чином, кожен долар американської допомоги відразу давав подвійний ефект, не прискорюючи інфляційних процесів (с. 404). З огляду на високе боргове навантаження нашої країни, важливо, що успіх плану Маршалла у фінансовому аспекті був обумовлений тим, що США відмовилися від «замкнутого кола позик для повернення кредитів» (с. 427).

Урок третій: внутрішньополітична боротьба у США має суттєве значення для зовнішньої політики. З огляду на ізоляціоністські настрої в повоєнному американському суспільстві, як показав Б. Стайл, важливу роль зіграла кампанія зі зв'язків із громадськістю. Автор влучно підкреслив, що знадобився своєрідний «план Маршалла, щоб продати план Маршалла» (с. 226). Було застосовано політичну аргументацію — щодо радянської небезпеки. На установчій зустрічі сенатор А. Ванденберґ (один із ключових політичних діячів, що організував двопартійну підтримку плану Маршалла) зауважував, що президентові та конгресменам потрібно було «до біса налякати країну» (с. 48). Наводилися й суто прагматичні аргументи: Міністерство оборони США заявляло, що у випадку провалу плану в Конгресі військовий бюджет необхідно підвищувати на 20 %, а Г. Трумен зазначав, що краще витратити 20—30 млрд дол. на підтримку миру в Європі впродовж чотирьох років, аніж щорічно витрачати кратні суми на ведення війни (с. 112). З огляду на нинішні ізоляціоністські настрої в адміністрації Д. Трампа, наведені вище аргументи можуть бути використані й українською дипломатією.

Окрема частина праці містить заяви американських політиків із критикою плану Маршалла та загалом європейських справ Вашинґтона. А з позиції українського сьогодення аж ніяк не дивними виглядають тогочасні закиди в бік європейських держав, котрі потерпали від соціально-економічних негараздів. Так, дехто з американських політиків під час поїздок до Європи стверджував, що не бачив «голодуючих» або що європейці, мовляв, працюють не так старанно, як американці. Інші називали економічну допомогу «нерозважливою політикою» та наполягали, що це не спосіб «розвивати демократію або боротися з комунізмом» (с. 220—221). Актуальним видається спостереження щодо делегації представників Республіканської партії США, котра відвідала європейські країни з 45-денним візитом: вони «намагалися дивитися на Європу приблизно так, як банкір дивиться на збанкрутілу корпорацію, що намагається отримати позику» (с. 221). Однак згодом було створено двопартійні комітети із залученням університетських фахівців і представників бізнесу, чиї звіти схилили Конгрес на бік плану Маршалла. І все ж, зауважимо, навіть від палких прихильників допомоги Європі лунали вимоги її компенсації, наприклад пріоритетним доступом США до стратегічних рідкісних копалин (!), а Держдеп обіцяв працювати над виконанням цих вимог (с. 257—258). Не менш сучасно виглядає сюжет, як один із кандидатів у президенти США (віцепрезидент в адміністрації Ф.Д. Рузвельта) Г. Воллес на тлі протистояння навколо плану Мар-

шалла намагався скористатися підтримкою Москви й виголосив «Відкритий лист до прем'єра Сталіна», який перед цим відредагував сам радянський керманич. У ньому критикувався зовнішньополітичний курс адміністрації Г. Трумена й окреслювалася «програма мирного врегулювання» (с. 306—307).

Урок четвертий: ніколи не вірити дипломатії Кремля. Серед американських політиків, як тоді, так і зараз, поширена думка, що варто лише особисто поспілкуватися з радянськими / російськими очільниками, щоб ті миттю відмовилися від своїх агресивних планів. Як показує Б. Стайл, такі ілюзії мав у 1945 р. і новий президент США Г. Трумен, але вже 1948 р. на тлі протистояння з Москвою навколо плану Маршалла він скаже своїм співробітникам: «Росія ніколи не дотримувалася жодної з укладених нею угод» (с. 317). Варті уваги спостереження автора щодо кардинальних змін позицій американських політиків. Так, Дж. Кеннан, який до 1946 р. працював у посольстві США в Москві, виступив архітектором плану Маршалла і сформулював політику стримування СРСР (відома «Довга телеграма»), вже перебуваючи у Вашинґтоні поступово пом'якшив свої погляди. Натомість генерал Л. Клей, почавши каденцію на посаді голови адміністрації американської зони окупації Німеччини палким прихильником розширення співпраці з Москвою, після особистого знайомства з радянськими практиками й методами швидко перетворився на «яструба». «Фактично Кеннан і Клей між 1947 і 1949 роками помінялися позиціями», — зауважує Б. Стайл (с. 373).

У праці проаналізовано приклади конкретних кремлівських дипломатичних «технологій». Так, весною 1947 р. переговори в Москві на рівні міністрів іноземних справ США, Британії, Франції, СРСР тривали понад п'ять тижнів: В. Молотов щодня проводив чотиригодинні сесії, щоб психологічно й морально виснажити опонентів (зокрема і Дж. Маршалла). У ролі «доброго поліціянта» виступав Й. Сталін, який на фінальній зустрічі з Дж. Маршаллом запевняв, що наявні розбіжності — не більше ніж непорозуміння між членами родини. При цьому сам радянський очільник удавався до відвертої брехні, стверджуючи, що США обіцяли СРСР кредит у 6 млрд дол., тоді як присутні на перемовинах В. Молотов та інші дипломати знали, що йшлося у кращому випадку про 1 млрд дол., але всі робили вигляд, що так і треба. Саме після тієї зустрічі голова Держдепу нарешті дійшов висновку, що радянці «вели переговори недобросовісно» й мали на меті спровокувати «цілковитий розвал Європи» (с. 100). Керівництво «країни Рад», як водиться, переграло саме себе — план Маршалла народився саме завдяки розчаруванню цією Московською конференцією (с. 105). Ситуація почала змінюватися лише тоді, коли американські дипломати почали прямо звинувачувати радянських візаві у пропагандистських маніпуляціях (таке заявив Дж. Маршалл В. Молотову у грудні 1947 р.; с. 234) і припиняли безглузді переговори.

Кремлівська дипломатія була побудована на обмані й маніпулюванні навіть своїми найближчими союзниками. Так, заздалегідь плануючи виступити проти ЄПВ, Москва, однак, повідомила урядам «країн народної демократії» про нібито готовність приєднатися до відповідних переговорів із Францією та Великобританією. На це Варшава і Прага відреагували щирим ентузіазмом, за що згодом і поплатили-

ся. Хоча достатньо було звернути увагу на радянську пропаганду: так, газета «Правда» від самого початку писала про «доктрину Маршалла» як «кампанію Вашинґтона проти сил світової демократії та прогресу» (с. 143). Ще один показовий епізод: у той час, коли польський уряд ще вагався щодо участі в переговорах стосовно плану Маршалла, московське радіо «несподівано» повідомило, що Польща вже ухвалила рішення не надсилати свою делегацію. Така брутальність обурила навіть прорадянських очільників цієї країни (с. 159—160). А у випадку Чехословаччини СРСР використав план Маршалла як підставу для організації комуністичного путчу (с. 280).

Урок п'ятий: так само, як СРСР свого часу намагався зірвати реалізацію плану Маршалла, РФ спробує завадити повоєнному відновленню України. Одним із провідних мотивів плану Маршалла було не абстрактне відновлення, а абсолютно конкретне бажання запобігти гуманітарній кризі як у переможених Німеччині й Італії, так і в державах-переможницях, зокрема Франції, Британії (зауважимо, що план поширювався на неєвропейську Туреччину, також передбачалося приєднати до нього Китай, але після приходу там до влади комуністичного режиму це питання було зняте з порядку денного). Характеризуючи складність гуманітарної ситуації, Б. Стайл наводить яскраву оцінку, висловлену майбутнім прем'єр-міністром Бельґії П.-А. Спааком: «У бельґійців, французів і голландців війна виховала віру в те, що їхній патріотичний обов'язок полягає в тому, аби шахраювати, брехати, торгувати на чорному ринку» (с. 29—30).

Б. Стайл детально показав, що Й. Сталіна не цікавило, як виживатимуть європейські народи. Найбільш рельєфно це описано у сюжеті про радянську блокаду Західного Берліна, включаючи припинення постачання електроенергії та продовольства (с. 312). При цьому радянські представники стверджували, що страждання сотень тисяч мешканців міста спричинили США та їхні союзники, тож варто лише вивести чужі війська, як усі проблеми одразу буде вирішено (с. 320). І хоча у Вашинґтоні та союзних столицях точилися гострі дискусії (зокрема, лунали й голоси за умиротворення Москви шляхом передачі їй Західного Берліну), перемогла все ж думка, що якраз надмірна жорстокість радянської реакції і була свідченням відчаю перед успіхом ЄПВ. Б. Стайл наводить методи, які дійсно можуть «умиротворити Москву». По-перше, жорсткі санкції: було припинено постачання у СРСР вугілля та сталі. По-друге, військові кроки: на британських аеродромах, перелетівши через океан, приземлилися 60 бомбардувальників Б-29 (с. 321). По-третє, інноваційні технологічні рішення: після залучення інженерів-механіків середньодобові перевезення вантажів «повітряним мостом» у Західний Берлин збільшилися з 2226 т у липні 1948 р. (с. 331) до 7850 т у квітні 1949 р. (с. 371—372). Не дивно, що з травня 1949 р. СРСР почав поступово знімати блокаду, причому без жодних попередніх умов (с. 372).

Проти плану Маршалла Кремль використовував комуністичні та інші ліві сили, підштовхуючи їх до практичних дій. Так, у Франції й Італії відбулися заворушення і страйки, а французькі профспілки вдавалися до псування промислового обладнання, адже в разі знищення виробничого потенціалу економічна допомога втрачала б сенс (с. 215).

Важливою умовою успішної реалізації плану Маршалла була протидія радянській пропаганді. Б. Стайл наводить думку П. Гоффмана, який відповідав з американської сторони за втілення програми, що комуністичні «фахівці з питань інформації», котрі виступали проти плану, переважали його популяризаторів у 50 разів. Також подано таку його заяву: «Керувати ЄПВ без потужного інформаційного підрозділу так само марно, як намагатися вести великий бізнес без відділів продажу, реклами та зв'язків із клієнтами» (с. 362). Відповідно фінансування контрпропаганди було збільшене: з 500 тис. дол. на рік у 1948 р. до 20 млн дол. (!) у 1952 р. Проте методи, які застосовувалися, були ширшими за суто інформаційні, адже кошти йшли також на підкуп європейських профспілкових лідерів, політиків і навіть на підбурювання повстань у Східній Європі (с. 363).

Зауважимо, що сам Б. Стайл в останньому розділі «Відлуння» (с. 441—473) намагався окреслити довготривалі наслідки від реалізації плану Маршалла, а саме розпад соціалістичного блоку, об'єднання Німеччини, розширення ЄС та НАТО. Щодо останнього питання автор досить неочікувано велику увагу приділив «об'єктивній занепокоєності» Росії наближенням цих союзів до її кордонів, що Москва використає для виправдання збройної агресії проти Грузії у 2008 р. та проти України у 2014 р. Це настільки дисонує з викладеним матеріалом, що українські редактори праці навіть супроводили вказаний розділ розлогим коментарем, в якому аргументували свою незгоду з авторською позицією (с. 441—442).

Так чи інакше, основний урок за Б. Стайлом: «Великі державні діяння ґрунтуються на реалізмі не меншою мірою, ніж на ідеалізмі» (с. 469). З цим складно сперечатись. Але варто все ж додати, що без ідеалів і цінностей ніяких великих звершень — як-от свого часу план Маршалла, не може бути.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Vystup Prezydenta Volodymyra Zelenskoho na Mizhnarodnii donorskii konferentsii vysokoho rivnia na pidtrymku Ukrainy u Varshavi. *Prezydent Ukrainy*. 05.05.2022. URL: https://president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-volodimira-zelenskogo-na-mizhnarodnij-dono-74793 [in Ukrainian].
   [Виступ Президента Володимира Зеленського на Міжнародній донорській конференції високого рівня на підтримку України у Варшаві. *Президент України*. 05.05.2022. URL: https://president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-volodimira-zelenskogo-na-mizhnarodnij-dono-74793 (дата звернення: 14.06.2025)].
2. Holovko, V. Vtorhnennia. 2022. Shyrokomasshtabna ahresiia Rosii proty Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2023 [in Ukrainian].
   [Головко В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. Київ: Інститут історії України, 2023. 602 с.].
3. Sohodni my zakladaiemo fundament dlia arkhitektury vidnovlennia — vystup Prezydenta na zustrichi u formati "Hrupa semy" + Ukraina. *Prezydent Ukrainy*. 26.09.2024. URL: https://www.president.gov.ua/news/sogodni-mi-zakladayemo-fundament-dlya-arhitekturi-vidnovlenn-93529 [in Ukrainian].
   [Сьогодні ми закладаємо фундамент для архітектури відновлення — виступ Президента на зустрічі у форматі «Група семи» + Україна. *Президент України*. 26.09.2024. URL:

https://www.president.gov.ua/news/sogodni-mi-zakladayemo-fundament-dlya-arhitekturi-vidnovlenn-93529 (дата звернення: 14.06.2025)].

4. Uhoda mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Spoluchenykh Shtativ Ameryky pro stvorennia Amerykansko-ukrainskoho investytsiinoho fondu vidbudovy — tekst Uhody. *Kabinet Ministriv Ukrainy*. 01.05.2025. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uhoda-mizh-uriadom-ukrainy-ta-uriadom-spoluchenykh-shtativ-ameryky-pro-stvorennia-amerykansko-ukrainskoho-investytsiinoho-fondu-vidbudovy-tekst-uhody [in Ukrainian].
[Угода між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про створення Американсько-українського інвестиційного фонду відбудови — текст Угоди. *Кабінет Міністрів України*. 01.05.2025. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uhoda-mizh-uriadom-ukrainy-ta-uriadom-spoluchenykh-shtativ-ameryky-pro-stvorennia-amerykansko-ukrainskoho-investytsiinoho-fondu-vidbudovy-tekst-uhody (дата звернення: 14.06.2025)].

Надійшла / Received 10.07.2025

Volodymyr HOLOVKO
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Leading Research Fellow,
Department of Special Branches of Historical Science
and Electronic Information Resources,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
vgolovko@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-9382-3711

THE FIVE HISTORICAL LESSONS FOR THE POST-WAR RECONSTRUCTION OF UKRAINE: REFLECTIONS ON B. STEIL'S BOOK "THE MARSHALL PLAN. DAWN OF THE COLD WAR"

The goal is to examining the historical experience of the European Recovery Program, better known as the Marshall Plan, to outline key lessons that Ukraine must consider during its post-war reconstruction following the repulsion of Russia's large-scale armed aggression. **Methodology.** The principle of historicism, methods of historiographic analysis and synthesis, intellectual reflection, historical-comparative and comparativist analysis, as well as the method of historical analogy were used. **Conclusions.** Five key lessons have been stated: strategic objectives may be altered forcibly under the pressure of new circumstances, sometimes even to their opposites; recognize that even the closest allies pursue their own goals and interests; USA domestic political struggles significantly influence foreign policy; never trust the diplomacy of the Kremlin; just as the USSR sought to sabotage the implementation of the Marshall Plan, Russia will do the same during Ukraine's post-war reconstruction, disregarding human lives and destinies.

***Keywords**: post-war reconstruction of Ukraine, Russia's war against Ukraine, European Recovery Program, Marshall Plan, international relations, economic strategy, Benn Steil.*

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.214
УДК 930.85(4:477)“18/19”

Євген БЕВЗЮК
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,
Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)
evbevzuk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0191-7905

Ольга КОТЛЯР
кандидатка юридичних наук, доцентка, завідувачка кафедри міжнародного права,
Ужгородський національний університет (Ужгород, Україна)
olga.kotlyar@uzhnu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-3485-4157

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

Рецензія на книгу: *Оксана Іваненко.* Інтеграція регіональних науково-освітніх осередків Наддніпрянської України до європейського інтелектуального простору (друга половина XIX — початок XX ст.)

Відп. ред. С. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 555 с.

У контексті комплексного аналізу історичних процесів міжкультурного діалогу в Європі впродовж XIX — початку XX ст. посилюється науково-теоретична значущість розвитку студій зі всесвітньої історії, спрямованих на поглиблене осмислення місця й ролі України як частини європейського інтелектуального простору. Реалі-

Цитування: Бевзюк Є., Котляр О. Україна в європейському інтелектуальному контексті [Рец. на кн.: Іваненко О. Інтеграція регіональних науково-освітніх осередків Наддніпрянської України до європейського інтелектуального простору (друга половина XIX — початок XX ст.). Відп. ред. С. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 555 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 214—220. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.214

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

зації таких досліджень сприяє аналіз значення етнонаціонального чинника у соціокультурному та політичному контекстах європейської історії, специфіки феномена культурного діалогу, його впливу на інтенсифікацію міжособистісних взаємин, формування громадської думки, активізацію суспільних процесів і конфігурацію міжнародних відносин.

Комплексне вивчення історії міжнародних науково-освітніх зв'язків в Європі другої половини XIX — початку XX ст. відкриває нові виміри осмислення становлення й розвитку інтеграційних процесів в європейській науці, співвідношення загальноєвропейських тенденцій інтелектуального розвитку та національної специфіки в реалізації основних напрямів і механізмів співпраці. Дослідження внеску науково-освітніх осередків Наддніпрянської України в розвиток міжкультурних комунікацій сприяє вдосконаленню методологічного інструментарію, концептуальної бази студіювання культурних процесів європейської історії.

Монографія О.А. Іваненко стала результатом багаторічної копіткої та цілеспрямованої науково-пошукової роботи з вивчення складного процесу інтеграції України до європейського інтелектуального простору. Вибір об'єкта аналізу можна вважати цілком виправданим й обґрунтованим, адже місце України в європейській інтелектуальній сфері неодноразово ставало предметом як історичних дискусій, так і політичних інсинуацій.

Сама логіка тематично-хронологічної послідовності зібраного й опрацьованого авторкою матеріалу орієнтує читача на формування стійкого переконання про спільність і невіддільність європейської та української культурно-цивілізаційної долі. Остання теза навіть стала предметом «витонченої» критики з боку російських дослідників. Геополітичні реалії сьогодення такі, що офіційна російська історіографія переважно воліє виокремлювати ключові проблеми історії України з контексту всесвітньо-історичного процесу.

Обґрунтованість наукових положень і висновків рецензованої праці зумовлено логічно-послідовною структурою монографії, побудованою за проблемно-хронологічним принципом, методологічним інструментарієм дослідження, старанним аналізом історіографії проблеми й солідною джерельною базою.

Досягнення мети та розв'язання наукових завдань дослідження вимагало від авторки як вивчення і творчого застосування теоретичних розробок із проблематики міжетнічної комунікації, так й опрацювання багатої, різнопланової за характером джерельної бази. На нашу думку, О.А. Іваненко успішно впоралася з цим, адже наукова праця написана на основі численних історичних джерел,

що позитивно позначилося на її конкретно-історичному змісті. Серед використаних і запроваджених до наукового обігу архівних матеріалів — документи 55 фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Київ, державних архівів Київської, Одеської, Харківської областей, Державного архіву міста Києва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.

Обґрунтовуючи методологічні засади дослідження, О.А. Іваненко наголошує на значенні складних мереж комунікацій як підвалин культурно-історичного процесу. Відповідно, важливе місце у структурі джерельної бази монографії належить джерелам приватного походження (мемуари, епістолярій, кореспонденція), що зберігаються в особових фондах Антоновичів, О.М. Анциферова, М.С. Дринова, Л.В. Рейнгарда, М.Ф. Сумцова, І.І. Мечникова ЦДІАК України, фондах М.П. Дашкевича, І.В. Лучицького, А.І. Степовича, Т.Д. Флоринського ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, фондах О.О. Кочубинського, М.Г. Попруженка Держархіву Одеської обл. та ін.

У контексті вивчення динаміки інтенсифікації міжнародного діалогу освітніх установ Наддніпрянщини, поступової ідеологізації національно-етнічних рухів авторка цілком виправдано зосередила увагу на добірках матеріалів із російської наукової періодики.

Репрезентативна джерельна база дослідження, включно з масивом уперше запроваджених до наукового обігу архівних документів, зумовила високий рівень наукової новизни й теоретичне значення (в контексті світової історіографії) монографії, в якій уперше:

• реалізовано системне дослідження науково-освітніх практик Наддніпрянської України (передусім у межах Київського навчального округу) як складової механізмів інтеграції європейського інтелектуального простору та складних процесів міжкультурної комунікації в Європі на тлі розвитку міжнародних відносин і науково-технічного прогресу другої половини XIX — початку XX ст.;

• здійснено комплексний джерелознавчий аналіз, систематизацію й синтетичне історико-теоретичне вивчення значного обсягу різнопланових історичних джерел із теми монографічного дослідження;

• на основі аналізу великого обсягу конкретно-історичних матеріалів встановлено основні тенденції, напрями, форми, механізми міжнародної співпраці університетів Наддніпрянської України (Харківського, Київського, Новоросійського) та розкрито їх роль у складних процесах загальноєвропейських наукових відносин другої половини XIX — початку XX ст.;

• у контексті концептуального осмислення етнонаціонального чинника розвитку міжкультурних комунікацій у межах Київського навчального округу як складової системи історико-культурних процесів Наддніпрянської України в монографії узагальнено особливості освітньої діяльності етнічних меншин (поляків, євреїв, греків, чехів, німців).

Залучення до наукового обігу архівних джерел дозволило авторці доповнити уявлення сучасної історичної науки щодо правового статусу етнічних меншин,

специфіки культурно-освітньої діяльності, внеску в розвиток міжнародного діалогу на українських землях у складі Російської імперії.

Загалом у монографії набули розвитку теоретичні засади осмислення проблематики міжкультурної комунікації, зокрема її науково-освітньої сфери, у загальноєвропейському історичному процесі.

У висновках увага зосереджена на історичному контексті міжнародних відносин в Європі та їх відлунні на українських землях (передусім у межах Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства); на значенні «Весни народів» 1848—1849 рр. у формуванні засад європейської правової культури; впливі Східної війни 1853—1856 рр. на конфігурацію міжнародних відносин і посилення опозиційних настроїв усередині Російської імперії, що підштовхнуло її владу до проведення модернізаційних реформ 1860—1870-х рр., у науково-теоретичному забезпеченні яких важливу роль відігравали університети; ролі національного чинника, наприклад польського питання, в європейських міжнародних відносинах; реакції громадськості України на національно-визвольні рухи південних слов'ян періоду Східної кризи 1870-х рр. Зазначається, що від 1860-х рр. у Російській імперії посилилася взаємодія університетів із західноєвропейськими науковими центрами й утвердився їх вплив на вестернізацію громадсько-політичного життя. Наголошується на значенні освітньої діяльності польської, єврейської, грецької, чеської, німецької громад у Київському навчальному окрузі (інтелектуальним центром якого був Університет св. Володимира) в контексті теоретичного осмислення співвідношення процесів збереження культурно-релігійної ідентичності й розвитку міжкультурних комунікацій.

Позитивною рисою дослідження стало те, що його зміст не вичерпується лише конкретним історичним матеріалом із проблеми міжрегіональної комунікації як фактора подальшої національної модернізації українського соціуму, його відродження. Послідовно дотримуючись принципу гносеологічної спрямованості аналізу джерельної бази і проблемного підходу до висвітлення витоків та наслідків формування національного інтелектуального середовища, авторка активно послуговувалася теоретико-методологічним інструментарієм дослідження, що дозволило їй самостійно інтерпретувати низку дискусійних в історичній науці проблем міжкультурного діалогу, на яких варто зупинитись конкретніше.

Так, цілком послідовно в руслі предмета дослідження О.А. Іваненко акцентує на вивченні впливу політичного й соціально-освітнього європейського процесу на модернізацію та подальшу бюрократизацію імперського освітнього середовища.

У параграфі 2.3 «Роль університетів у модернізаційних процесах на тлі спроб суспільно-політичних перетворень у Російській імперії (60—70-ті рр. XIX ст.)» аргументовано доведено, що мотивацією до модернізації російського освітнього середовища стало завдання наздогнати Європу, яка вже переживала етап промислової революції, успіхи котрої базувалися на наукових інноваціях. Погоджуючись із твердженням дослідниці, рецензенти вважають за необхідне доповнити: навіть напередодні Першої світової війни Російська імперія поступалась Німеччині за кількістю студентів вищих навчальних закладів у три, а за кількістю студентів університетських установ — у шість разів [1, с. 5].

Авторка цілком логічно окреслює канву неоднозначності та позитиву освітніх реформ Олександра II. «Університетське середовище, — пише О.А. Іваненко, — стало полем зіткнення принципів самодержавного правління та ідей академічних свобод і автономії» (с. 99—100). Цілком логічний висновок дослідниці, що Університетський статут 1863 р. хоч і відзначався певною ліберальною спрямованістю, але «ідеї академічної свободи і громадського контролю за університетським життям так і не були закріплені в рамках реформ». Для порівняння до означеного вище твердження було б логічно навести перелік країн, де на той час уже існувала практика громадського контролю над освітою.

Дослідниця вповні доречно констатує, що на практиці самодержавство відстежувало політичні настрої у суспільстві й карало за «вільнодумство» — означена теза розкрита за допомогою прикладів із численних архівних документів (с. 151, 321, 334, 339).

Авторка аргументовано доводить (с. 96, 98, 209, 259, 283), що «проблеми технологічної відсталості й зовнішньополітичних промахів Російської імперії» стали одним із факторів розширення наукових запозичень — звідси й фахові відрядження до європейських наукових центрів. У праці розкриттю цього аспекту комунікації присвячено третій розділ — «Університети Наддніпрянської України в міжнародних наукових зв'язках упродовж другої половини XIX ст.» (с. 158—251). На підставі аналізу архівних та опублікованих джерел доведено, що європейське освітнє середовище слугувало інтелектуальним полігоном для випускників імперських навчальних закладів Наддніпрянщини. У цьому контексті чітко окреслюється значення краю, який через географічну та історико-культурну специфіку став сполучною ланкою між Заходом і Російською імперією.

Інтелектуально-освітній простір Наддніпрянської України, як довела О.А. Іваненко, був комунікаційним середовищем й органічною частиною європейської цивілізації. Духовне розмаїття та поліетнічна палітра сприяли формуванню у чеському, польському, німецькому, єврейському, грецькому й інших етносах, котрі проживали на українських землях, терпимості, поваги до інших культур.

На нашу думку, зібраний у монографії, проаналізований, оригінально осмислений та інтерпретований багатий фактичний матеріал ілюструє інтернаціональний, цивілізаційний, загальнолюдський характер науки. О.А. Іваненко дослідила процес міжетнічної комунікації, обравши об'єктом вивчення представників різних політичних поглядів та етносоціальних спільнот. У такий спосіб вона фактично дотрималась у своїй праці головного принципу дослідження — наукової об'єктивності.

Аналізуючи проблему польського національно-визвольного руху в межах Російської імперії, авторка пише: «В умовах імперської політики русифікації важливим механізмом збереження національних культурних традицій стала польська школа». Далі констатує: «Репресивна національно-освітня політика держави поєднувалася з дискримінацією на релігійному ґрунті, і саме католицька церква стала центром відродження духовного потенціалу поляків, піднесення гуманітарної культури» (с. 23). З цього випливає закономірний висновок, що процес прискорення формування національної ідентичності виправдано передбачав тактику

емансипації польської мови на лексичному, історичному, соціально-статусному та ідеологічному рівнях.

Водночас виникає цілком логічне питання: чи був процес міжетнічної комунікації між представниками польської громади й національно-патріотичної української інтелігенції «безхмарним»? Чи були представники двох етнічних громад організаційно одностайними у своїй боротьбі з російським самодержавством? На думку рецензентів, означена проблема польсько-української інтелектуальної комунікації на землях Наддніпрянщини в XIX ст. лише частково відображена в монографії та може бути перспективною темою для наступних студій О.А. Іваненко.

На перших сторінках праці авторка зазначає: «Метою дослідження є відтворення ролі Наддніпрянської України в європейських міжкультурних комунікаціях крізь призму науково-освітніх практик Київського навчального округу другої половини XIX — початку XX ст.» (с. 8). На нашу думку, термін «відтворення» має літературно-публіцистичне забарвлення, а завдання історичної науки — дослідити. Далі О.А. Іваненко зауважує: «Відповідно до мети сформульовано дослідницькі завдання: схарактеризувати структуру і специфіку джерельної бази». Можливо, доцільніше було б так: «Визначити та схарактеризувати стан джерельної бази, її тематично-інформаційний потенціал». На думку рецензентів, авторка у своїй праці яскраво продемонструвала тематично-інформаційний потенціал дослідження (878 позицій у переліку історичних джерел, з яких 591 — це архівні справи).

«Хронологічні межі праці, — зауважує О.А. Іваненко, — охоплюють проміжок часу від періоду суспільно-політичних реформ у Російській імперії 60—70-х рр. XIX ст. до 1914 р. — початку Першої світової війни» (с. 9). Такий підхід логічний, але, на нашу думку, варто було б додати: «Для демонстрації політики російського уряду щодо організації імперського науково-освітнього та комунікаційного процесу авторка робить історичні екскурси в першу половину XIX ст., що дозволяє продемонструвати русифікаторську політику Російської імперії на теренах Наддніпрянщини». До речі, підрозділи 2.1 і 2.2 другого розділу містять інформацію про історичні події першої половини XIX ст.

У монографії наголошується, що засновуючи у своїх колоніях початкові навчальні заклади, чехи приносили на українські землі елементи власної педагогічної культури. Це твердження не викликає заперечень, адже методику навчання Я.А. Коменського використовували у своїх школах навіть єзуїти. Натомість наступна теза дослідниці: «Чеська школа розглядалася російськими властями як "держава в державі", що становила загрозу утвердженню офіційної імперської ідеології» — виглядає дещо категоричною. Наприклад, збірник, який побачив світ у Києві 2018 р. та був упорядкований О.А. Іваненко [2], містить численні документи, зміст яких свідчить, що російські імперські бюрократи досить «еластично» проводили практику асиміляції чехів.

З огляду на великий обсяг фактичних матеріалів, що їх авторка використала та вперше запровадила в науковий обіг, у монографії варто було б представити відповідний науково-довідковий апарат, а саме іменний, географічний, предметно-тематичний покажчики. Особливо важливим видається покажчик науково-освіт-

ніх установ, що згадуються у праці. Оформлення такого покажчика полегшило б сприйняття великого за обсягом тексту монографії, а також сприяло презентації в узагальненому вигляді масштабів і географії міжнародної наукової співпраці учених з університетів Наддніпрянської України.

Загалом попри висловлені вище критичні зауваження й побажання, монографічна праця О.А. Іваненко є ґрунтовним, оригінальним, самостійним і завершеним у рамках визначених мети та завдань науковим дослідженням, що висвітлює актуальну тему історичної науки й має теоретико-практичне значення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Margolin, D. (Comp.). Spravochnik po vysshemu obrazovaniyu: Rukovodstvo dlya postupayushchikh vo vse vysshie uchebnie zavedeniya Rossii. Kiev, 1911 [in Russian]. [Справочник по высшему образованию: Руководство для поступающих во все высшие учебные заведения России. Сост. инж. Д. Марголин. Киев, 1911. 507 с.].
2. Ivanenko, O. (Comp). Oblychchiam do Yevropy: Naddniprianska Ukraina v yevropeiskykh naukovo-osvitnikh vidnosynakh (druha polovyna XIX — pochatok XX st.): Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU, 2018 [in Ukrainian, in Russian]. [Обличчям до Європи: Наддніпрянська Україна в європейських науково-освітніх відносинах (друга половина XIX — початок XX ст.): Збірник документів і матеріалів. Упоряд. О. Іваненко; відп. ред. С. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 430 с.].

Надійшла / Received 30.08.2025

Yevhen BEVZIUK
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at the Department of International Studies and Public Communications,
Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)
evbevzuk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0191-7905
Olha KOTLIAR
Candidate of Law Sciences (Ph. D. in Law), Docent,
Head of the Department of International Law,
Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)
olga.kotlyar@uzhnu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-3485-4157

UKRAINE IN THE EUROPEAN INTELLECTUAL CONTEXT

Book review:
Oksana Ivanenko. Integration of Regional Scientific and Educational Centers of Dnipro Ukraine into the European Intellectual Space (Second Half of the 19th — Beginning of the 20th Centuries)
Editor-in-Chief S. Vidnianskyi. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2024. 555 p.

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.221
УДК 94(477)“1941/1944”:355.48(430)

Тетяна ПАСТУШЕНКО
кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна);
Історичний семінар,
Гайдельберзький університет (Гайдельберґ, Німеччина)
tetiana_p@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0775-3788

ОСЕРЕДКИ ТЕРОРУ: СТАЦІОНАРНІ ПІДРОЗДІЛИ ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ТА СД У РАЙХСКОМІСАРІАТІ УКРАЇНА

Рецензія на книгу: *Christian Schmittwilken*. Zentrales des Terrors. Die Dienststellen der Kommandeure der Sicherheitspolizei und des SD im Reichskommissariat Ukraine

De Gruyter Oldenbourg, 2024. 304 S.

Дослідження Крістіана Шміттвількена «Осередки терору: управління начальників поліції безпеки та СД у райхскомісаріаті Україна» присвячене реконструкції діяльності спеціальних підрозділів каральної системи Третього Райху на захопленій території України, які стали важливим інструментом проведення нацистської окупаційної політики та масових убивств. Через проблематичність доступу до літе-

Цитування: Пастушенко Т. Осередки терору: стаціонарні підрозділи поліції безпеки та СД у райхскомісаріаті Україна [Рец. на кн.: Schmittwilken Ch. Zentrales des Terrors. Die Dienststellen der Kommandeure der Sicherheitspolizei und des SD im Reichskommissariat Ukraine. De Gruyter Oldenbourg, 2024. 304 S.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 221—226. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.221

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ратури і джерел українські дослідники у своїх працях зазвичай лише згадували ці структури або у загальних рисах описували їх функціонування в контексті подій Голокосту та інших каральних практик нацистської влади [1]. Найбільше відома діяльність управління начальника поліції безпеки та СД у Києві в історії Бабиного Яру [2—3]. Вітчизняні фахівці переважно концентрували увагу на вивченні злочинів нацистських спецслужб, які, втім, і надалі залишались абстрактними, безликими структурами й інституціями [1]. Для західної історіографії стаціонарні підрозділи поліції безпеки і СД все ще «перебувають у тіні» історії айнзатцгруп та масових убивств європейських євреїв у таборах смерті.

К. Шміттвількен представляє реконструкцію діяльності управлінь начальників поліції безпеки та СД на території України, Білорусії в адміністративних межах райхскомісаріату Україна й у часових рамках від створення Головного управління імперської безпеки та айнзатцгруп до розформування підрозділів поліції безпеки і СД у 1944 р. після відступу нацистів із території України. Важливу увагу дослідник приділив персональному складу й вивченню практики окупації та масових убивств, яку застосовували управління поліції безпеки і СД. На думку автора, «ці практики свідомо чи несвідомо керують людьми в їхніх діях. Це не ритуали, а скоріше рутина, звички, способи дій та звичаї, засвоєні не лише окремими людьми, а й колективами» (с. 13).

Зважаючи на фрагментарність джерел, автор залучив для свого дослідження документи з фондів 13 українських центральних та обласних архівів, матеріали з відповідних установ Білорусі, РФ, ФРН (включно з Центральним відомством управлінь юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістичних злочинів [5]), польського Інституту національної пам'яті, Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем в Єрусалимі.

Дослідження К. Шміттвількена складається з двох частин і десяти розділів. У першій частині розглядається походження та інституційний розвиток поліції безпеки і СД, у другій — практична діяльність структурних підрозділів цих органів. Автор детально описав, як вони діяли на місцях, якими засобами, що саме пріоритезували в тій реальності та які наслідки це мало. Фахівець намагається поставити під сумнів, певною мірою спростувати уявлення про всемогутність і всюдисутність поліції безпеки та СД, особливо в питаннях боротьби з рухом опору. Частково йому це вдалося.

[1] Нове дослідження з цієї тематики — стаття О. Лисенко про діяльність поліції безпеки та СД у Чернігівській обл. (див.: [4]).

Особливий інтерес для вітчизняних дослідників має четвертий розділ, в якому представлено структуру управлінь начальників поліції безпеки та СД на території України, процес формування особового складу, кар'єрні шляхи співробітників цих окупаційних підрозділів (с. 69).

Найбільший за обсягом п'ятий розділ присвячено участі управлінь начальників поліції безпеки та СД у винищенні євреїв, ромів, пацієнтів психіатричних лікарень. К. Шміттвількен представляє Голокост у райхскомісаріаті Україна як частину загальноєвропейського злодіяння й пов'язує вбивство євреїв на українських і білоруських землях із рішеннями нацистського керівництва в Берліні та переслідуваннями євреїв на інших територіях. Дослідник дискутує з К. Ґерлахом [6] і В. Лауер [7] щодо особливостей подій у райхскомісаріаті Україна та робить висновок, що фундаментальне рішення про вбивство всіх без винятку євреїв у німецькій зоні окупації було ухвалене лише влітку 1942 р., після смерті Р. Гайдріха. Початок нової хвилі масових розстрілів він пов'язує з приїздом в Україну Г. Гіммлера вже як очільника Головного управління імперської безпеки в липні 1942 р. (с. 122—129). У дослідженні наводиться маловідома інформація про використання деякими функціонерами управлінь поліції безпеки та СД євреїв як особистих домашніх слуг, а жінок як сексуальних рабинь. Такі приклади ще раз демонструють, що спрощених пояснень (на зразок «вродженого антисемітизму») для розуміння мотивів окремих злочинців може бути недостатньо.

У шостому розділі праці К. Шміттвількена йдеться про злодіяння управлінь поліції безпеки і СД проти радянських військовополонених та участь стаціонарних підрозділів у розстрілах «неприйнятних» полонених у таборах [2]. На нашу думку, питання поводження з бранцями можна було б доповнити інформацією про роль цих структур у розшуках полонених-утікачів. Якраз більшість так званих трофейних документів в українських архівах і є відповідними повідомленнями.

Питання функціонування виправно-трудових таборів СД в райхскомісаріаті Україна досі оповито міфами. Ці місця несвободи в українській історичній літературі часто називають «концтаборами», їх статус і розташування залишаються невизначеними [3]. К. Шміттвількен реконструював діяльність таборів Шибків (управління начальника поліції безпеки та СД Рівне), Сирець (управління начальника поліції безпеки та СД Київ), Бердичів (управління начальника поліції безпеки та СД Житомир), Ігрень (управління начальника поліції безпеки та СД Дніпропетровськ), Грейгове (управління начальника поліції безпеки та СД Миколаїв). Виправно-трудові табори створювалися також при цивільних адміністраціях (ґебітскомісаріатах) [4]. У дослідженні наведено приклад такого табору в Козятині (с. 170—171). Хоча зазначені установи не підпорядковувалися господарсько-адміністративному управлінню СС, під час відступу вермахту з окупованих

[2] Докл. див.: [8].

[3] Найбільш вивчена історія Сирецького табору (див.: [9]). Див. також публікації на веб-сайті «Бабин Яр: людина, влада, історія. Документи і матеріали» (URL: https://history.kby.kiev.ua). Про виправно-трудовий табір СД у Чернігові див.: [4].

[4] Про табір у м. Бровари (Київська обл.) див.: [10].

територій їхніх в'язнів вивозили до концтаборів у Райху[5]. На думку автора, виправно-трудові табори СД «слугували не лише для здійснення терору, але також були засобом демонстрації влади, за допомогою якої поліція безпеки і СД консолідувала та розширювала свої позиції у СС та поліцейському апараті» (с. 264).

Восьмий розділ монографії присвячений боротьбі поліції безпеки і СД проти учасників руху опору: радянських партизанів, обох крил Організації українських націоналістів, польського підпілля, уявних і справжніх кримінальних злочинців тощо. Тут автор також аналізує тему колабораціонізму, створення й діяльності кримінальної поліції та охоронних підрозділів поліції безпеки[6]. На цю тему збереглося порівняно багато джерел — звітів стаціонарних підрозділів поліції безпеки і СД, в яких питанням «безпеки й порядку» приділяється чимало уваги[7]. За спостереженнями К. Шміттвількена, учасників радянського підпілля нацисти часто страчували (причому привселюдно) через повішення — з метою залякування населення та ймовірних послідовників. Українських націоналістів, навпаки, завжди вбивали таємно: розстрілювали в тюрмах управлінь поліції безпеки та СД або знищували в «ґазваґенах». Хоча незалежності Української держави нацисти не допускали за жодних умов, однак публічно заявляти про свою антиукраїнську позицію вони також не прагнули (с. 215).

Завершує К. Шміттвількен своє дослідження сюжетами про діяльність поліції безпеки і СД проти двох впливових православних конфесій у райхскомісаріаті Україна (дев'ятий розділ), відступ підрозділів поліції безпеки та СД з окупованих територій (десятий розділ) та новими злодіяннями, в тому числі вбивствами в'язнів тюрем, сприянням «операції 1005», що мала на меті приховати сліди масових страт 1941—1942 рр.

На нашу думку, до цього дослідження варто було б додати ще одну важливу тему — результати повоєнних розслідувань злочинів, скоєних формуваннями поліції безпеки та СД на українських землях. Автор активно послуговується протоколами допитів колишніх їх начальників і співробітників, іншими матеріалами дізнань, проте ніяким чином не підсумовує результати.

Відзначимо якісний науковий апарат монографії, ґрунтовні коментарі й посилання, іменний, географічний покажчики. Втім українського читача може дещо здивувати використання автором німецьких топонімів періоду нацистської окупації, створених на основі російських географічних назв, але задля уникнення плутанини, тривалого з'ясування сучасної назви населеного пункту, можливо, таке рішення К. Шміттвількена виправдане. Загалом дослідження вкрай важливе для вітчизняної історії, його доцільно видати в перекладі на українську мову.

---

[5] Про долю в'язнів Ігренського табору (так званий дніпропетровський транспорт у концентраційному таборі Маутгаузен) див.: [11]. В'язнів Сирецького табору вивезли до концтаборів Ґросс-Розен і Дахау.

[6] Про воєнізовані підрозділи СД докл. див.: [12].

[7] Частину цих звітів опубліковано. Див.: [13], а також «Донесення з окупованих східних територій» («Бабин Яр: людина, влада, історія. Документи і матеріали»: URL: https://history.kby.kiev.ua).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Honcharenko, O.M., Kunytskyi, M.P., Lysenko, O.Ye. Systema orhaniv mistsevoho upravlinnia na terytorii raikhskomisariatu "Ukraina" ta "viiskovoi zony": 1941—1944 rr. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU, 2014 [in Ukrainian].
[Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони»: 1941—1944 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 151 с.].
2. Nakhmanovych, V. Babyn Yar yak symvol Holokostu ta inshykh trahedii chasiv Druhoi svitovoi viiny. *Hrynevych, V., Magochii, P.-R. (Eds). Babyn Yar: istoriia i pamiat*. Kyiv, 2016. 67-108 [in Ukrainian].
[Нахманович В. Бабин Яр як символ Голокосту та інших трагедій часів Другої світової війни. *Бабин Яр: історія і пам'ять. За ред. В. Гриневича, П.-Р. Маґочія.* Київ: Дух і літера, 2016. С. 67—108].
3. Nakhmanovych, V. Do pytannia pro sklad uchasnykiv karalnykh aktsii v okupovanomu Kyievi (1941—1943). *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: Mat. 2-i Vseukr. nauk. konf., m. Kyiv, 30—31 zhovtnia 2006 r.* Kyiv, 2007. 227-262 [in Ukrainian].
[Нахманович В. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941—1943). *Друга світова війна і доля народів України: Мат. 2-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 30—31 жовтня 2006 р*. Київ, 2007. С. 227—262].
4. Lysenko, O. Struktura ta diialnist natsystskykh viiskovo-politsiinykh orhaniv vlady na Chernihivshchyni v 1941—1943 rr. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 2025. 29: 125-144 [in Ukrainian].
[Лисенко О. Структура та діяльність нацистських військово-поліційних органів влади на Чернігівщині в 1941—1943 рр. *Сторінки воєнної історії України.* Вип. 29. Київ, 2025. С. 125—144].
5. Pastushenko, T. Zlochyny proty radianskykh viiskovopolonenykh u roky Druhoi svitovoi viiny ta peresliduvannia natsystskykh zlochyntsiv u povoeinii Nimechchyni. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy.* 2025. 29: 145-167 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т. Злочини проти радянських військовополонених у роки Другої світової війни та переслідування нацистських злочинців у повоєнній Німеччині. *Сторінки воєнної історії України.* Вип. 29. Київ, 2025. С. 145—167].
6. Gerlach, Ch. Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941—1944. Hamburger Editions, 2000, 1231 s. [in German].
7. Lauer, V. Tvorennia natsystskoi imperii ta Holokost v Ukraini. Kyiv, 2010 [in Ukrainian].
[Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця. Київ, 2010. 368 с.].
8. Pastushenko, T. Selektsiia radianskykh viiskovopolonenykh: mizh natsystskoiu radykalnoiu ideolohiieiu i kolonialnoiu iierarkhizatsiieiu. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy.* 2023. 26: 91-112 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т. Селекція радянських військовополонених: між нацистською радикальною ідеологією і колоніальною ієрархізацією. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 26. Київ, 2023. С. 91—112].
9. Birchak, V. & Pastushenko, T. Syretskyi vypravno-trudovyi tabir politsii bezpeky ta sluzhby bezpeky v Kyievi: dzhereloznavchyi ta istoriohrafichnyi analiz. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 2021. 24: 8-23 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т., Бірчак В. Сирецький виправно-трудовий табір поліції безпеки та служби безпеки в Києві: джерелознавчий та історіографічний аналіз. *Сторінки воєнної історії України.* Вип. 24. Київ, 2021. С. 8—23].

10. Shcherbakova-Kaidan, R. Kontstabir u Brovarakh. *Pamiat zarady maibutnoho: Spohady.* Kn. 2. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Щербакова-Кайдан Р. Концтабір у Броварах. *Пам'ять заради майбутнього: Спогади.* Кн. 2. Київ, 2006].
11. Berndl, R., Kaltenbrunner, M. & Pastushenko, T. (Comps.). Viazni z Ukrainy v kontstabori Mauthauzen: istoriia ta pamiat. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять. Упоряд.: Р. Берндл, М. Кальтенбруннер, Т. Пастушенко. Київ, 2019. 352 с.].
12. Dereiko, I. Mistsevi formuvannia nimetskoi armii ta politsii u Raikhskomisariati "Ukraina" (1941—1944 rr.). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012 [in Ukrainian].
[Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941—1944 рр). Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 173 с.].
13. Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення. Київ, 2012. 504 с.].

Надійшла / Received 27.07.2025

Tetiana PASTUSHENKO
Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of the War-Historical Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine);
Historical Seminar,
Heidelberg University (Heidelberg, Germany)

CENTRES OF TERROR: STATIONARY
UNITS OF THE SECURITY POLICE AND SD
IN THE REICHSKOMMISSARIAT UKRAINE

Book review:
Christian Schmittwilken. Centres of Terror. The Offices of the Commanders
of the Security Police and the SD in the Reichskommissariat Ukraine
De Gruyter Oldenbourg, 2024. 304 p.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.227
УДК 37.014.7:289.957(477)

Петро ЧЕРНЕГА
доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України,
Український державний університет ім. Михайла Драгоманова (Київ, Україна)
p.chernega1945@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4534-5064

ОСВІТНЬО-НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В ЄВРОПІ ЯК ЧИННИК ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Рецензія на книгу: *Олександр Уткін*. Аграрна освіта та наука в українській діаспорі Європи 1920—1960-х років

Київ: Аграрна наука, 2023. 348 с.

Колоніальна політика Російської імперії, Перша світова, загарбницькі війни комуністичного режиму щодо України й повалення УНР, політика так званого соціалістичного будівництва, що супроводжувалася насильством, репресіями, голодами 1921—1923, 1946—1947 рр., Голодомором-геноцидом 1932—1933 рр., масові депортації українців у північно-східні регіони Росії, примусове вивезення німецькими окупантами мешканців міст і сіл на роботу в Райх під час Другої світової… Усі ці потрясіння та катастрофи стали причиною формування у країнах Європи, Північної й Південної Америк, інших континентів значної української діаспори.

Цитування: Чернега П. Освітньо-наукова діяльність української діаспори в Європі як чинник відродження державності України [Рец. на кн.: Уткін О. Аграрна освіта та наука в українській діаспорі Європи 1920—1960-х років. Київ: Аграрна наука, 2023. 348 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 227—232. https://doi.org/10.15407/uhj2025.05.227

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

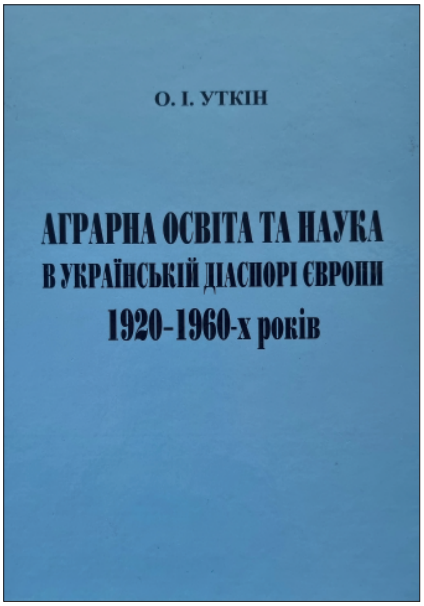

Серед мігрантів другої хвилі, як зауважує автор видання, про яке тут ітиметься, зокрема в міжвоєнний період були селяни, представники інтелігенції — вчителі шкіл, гімназій, викладачі університетів, співробітники наукових установ, а також діячі мистецтва й політики, військовослужбовці національних збройних формувань, робітники тощо.

Українські емігранти в Європі, стверджує О. Уткін, для подолання значних соціально-економічних, психологічних труднощів, обмежень у правовому статусі та як наслідок безробіття об'єднувалися в кооперативні, економічні, кредитні товариства — «Українська самопоміч», «Самопоміч», «Взаємопоміч», «Україна», «Єдність», «Наша хата». Лідери політичних партій, громад, товариств усвідомлювали важливість створення освітньо-виховного й наукового комплексу закладів за межами Батьківщини як невід'ємної складової національних пріоритетів у боротьбі діаспори за відродження української державності.

Вагомою передумовою для постання й діяльності аграрних освітньо-наукових осередків в українській діаспорі Європи означеного періоду, наголошує автор, стало помітне зростання сільськогосподарської продукції з України на європейському зерновому ринку. Втіленню плану також сприяла діяльність українських учених, зокрема наукові відкриття П. Андрієвського в галузі бактеріології та ветеринарії, В. Тимошенка в теорії аграрних коливань і сутності «географічної економіки», К. Мацієвича у громадській агрономії, Л. та В. Симиренків у помології, М. Тугана-Барановського в історії й теорії кооперації, Б. Мартоса в економіці й кооперації, Б. Іваницького в лісництві, І. Горбачевського в біохімії та епідеміології.

Аналізуючи стан досліджень з обраної проблематики, О. Уткін особливу увагу звертає на опрацювання творчого доробку знаних українських учених в еміграції, зокрема П. Андрієвського, С. Бородаєвського, І. Витановича, І. Горбачевського, В. Доманицького, Б. Іваницького, В. Кубійовича, Б. Мартоса, К. Мацієвича, С. Наріжного, В. та С. Тимошенків, Є. Храпливого, М. Шаповала, І. Шовгеніва й ін. Задля поглиблення інтерпретації історичних, ідейно-політичних доктрин представників української науки в діаспорі та комуністичної доби, автор здійснив аналіз доробку В. Євтуха, Ф. Заставного, В. Онопрієнка, В. Піскун тощо.

Важливим джерелом для вивчення історії становлення аграрної освіти й науки української еміграції, для обґрунтування основних положень дослідження став значний масив матеріалів центральних державних архівів України (з акцентом на фондах зарубіжної україніки). Прислужилися також спогади й щоденники вчених і громадських діячів діаспори — дослідник фактично з перших рук почерпнув інформацію про створення навчально-наукових структур національної політехні-

ки, організацію видавничої роботи, підготовку промислових та сільськогосподарських кадрів, що сприяло входженню українців у соціально-економічне життя країн Європи та збереженню національної ідентичності.

Використано наукові принципи й методи, притаманні історичним дослідженням, що сприяло обґрунтуванню провідної ролі освітньо-наукових закладів, різних професійних курсів, спілок, товариств, зокрема аграрних, у підвищенні освітнього та загалом культурного рівня, поліпшенню соціального становища, зростанню національної свідомості українців діаспори, формуванню компонентів національно-визвольного руху.

Структура праці враховує значну теоретико-практичну спадщину української національної політехніки в еміграції, доробок сучасних вітчизняних та зарубіжних фахівців і відповідає концептуальному задуму автора. Так, аналізуючи в першому розділі освітньо-наукові проблеми в культурно-масовій діяльності діаспори, дослідник звертає увагу на посилення антиукраїнської політики урядів Польщі, Австрії, Румунії в міжвоєнний період, що спричинила денаціоналізацію, моральний занепад, послаблення єдності в українських громадах, у закладах освіти й науки. Тому запровадження системи національного шкільництва мало «принести свої знання своєму народові як один з елементів, на якому виростає визвольна сила нації» (с. 19), а також ознайомити українців із досвідом національного будівництва успішних демократичних країн Європи.

Творча інтелігенція, політичні та громадські діячі, які сприяли розвитку аграрної освіти й науки в українській діаспорі, усвідомлюючи негативні наслідки асиміляції, як стверджує автор, спрямовували свої зусилля на захист і поширення вивчення, застосування української мови у системі освіти, науковій, літературній, мистецькій, видавничій діяльності, пропаганді знань про історію державності України, її зв'язки з європейськими країнами, досягнення у сільському господарстві, промисловості тощо. Саме різнопланові, зокрема мистецькі й суспільно-політичні заходи серед емігрантів сприяли відродженню та формуванню історичної пам'яті, наголошує О. Уткін, як способу найдоцільнішого об'єднання, піднесення національної гордості, патріотизму, підготовці високопрофесійних національно й політично свідомих кадрів, спроможних збудувати європейську демократичну Україну.

Автор змістовно висвітлює історію створення та діяльності впродовж 1922—1935 рр. у Чехословацькій Республіці, в м. Подебради, Української господарської академії (УГА), яку очолювали відомі вчені професори І. Шовгенів, Б. Іваницький, С. Тимошенко. Поєднання професорсько-викладацьким складом 59 кафедр, де працювали чимало вчених, державних і громадських діячів, колишніх старшин Армії УНР, в організації навчання найкращих вітчизняних і зарубіжних методик викладання дисциплін за спеціальністю з українознавством, до того ж у комплексі з належним фінансовим забезпеченням із боку уряду ЧСР сприяло не лише якісній підготовці кадрів на агрономічно-лісовому, економічно-кооперативному, інженерному факультетах, а й розвитку науково-дослідної роботи. Керівництво та провідні вчені УГА доклали значних зусиль для створення та діяльності наукових товариств, зокрема агрономічного, аграрного, біологічного, економічного, спілок гідротехніків

і меліораторів, Спілки лісників Чехії під керівництвом професора Б. Іваницького. Наукові здобутки, успіхи в навчанні та вихованні студентів сприяли збереженню духовної соборності українства в еміграції та були відзначені державними нагородами, отримали позитивні відгуки як у чеській, так й емігрантській пресі.

Загострення ситуації в Європі спричинило фінансову кризу у ЧСР, що призвело до закриття академії. Її спадкоємцем став започаткований 1 січня 1936 р. в Подебрадах Український технічно-господарський інститут (УТГІ), проте вже як заочна вища політехнічна школа. Дослідник, аналізуючи пошук українською діаспорою нових форм і засобів збереження та подальшого розвитку аграрної, а також професійно-технічної освіти, наголошує, що керівництво УГА ще 1932 р. домоглося створення Міністерством хліборобства ЧСР в її структурі інституту заочного навчання для підготовки українців діаспори до практичної самостійної сільськогосподарської, промислової, кооперативної та комерційної праці за спеціальностями, що входили до програми навчання. Автор змістовно пояснює підпорядкування інституту в 1935 р. Спілці професорів УГА, що перебувала у Празі й офіційно визнавалася урядом як самостійна організація, котра займається розвитком науки в усіх галузях знань, їх поширенням у середовищі української діаспори через створення навчальних і наукових закладів, курсів, публікацію оригінальних та перекладних праць із природничих, технічних, економічних наук, періодичні видання.

Особливості функціонування інституту О. Уткін простежує у характеристиці системи завдань і змісту заочного платного навчання, структурі трьох основних факультетів, шкіл та курсів при них, де студенти, курсанти, слухачі здобували знання і практичні навички з майже 30 спеціальностей та професій аграрного виробництва, лісництва, кооперації, основ хіміко-технологічної обробки сільськогосподарської продукції. На економічно-кооперативному факультеті з 1936 р. діяла висока школа політичних наук із трирічним терміном навчання, де студенти опановували політологію, українознавство, журналістику, основи військової науки.

УТГІ заочного навчання, запросивши відомих учених з Українського вільного університету та українських інституцій у Празі, Берліні, Варшаві створив своєрідний «мозковий центр» (с. 82) діаспорної науки, що став відомий своїми здобутками в аграрній галузі, історії й теорії кооперації, лісництві, економіці. Вводячи в науковий обіг нові джерела, О. Уткін розглядає діяльність УТГІ напередодні та в роки Другої світової війни крізь призму політики німецької окупаційної влади, яка обмежила всі напрями роботи, заборонила українознавство й інші предмети, зміст та ідеї котрих суперечили теорії націонал-соціалізму, адже нацисти не бачили історичної перспективи українського високого шкільництва («і чи взагалі воно потрібне, це справа німців, а не українців», с. 102—103).

23 квітня 1945 р., перед вступом радянських військ у Подебради, ректорат інституту з групою викладачів вирушив до Німеччини. Органи держбезпеки СРСР заарештували всіх, кого змогли знайти, вивезли архів, бібліотеку, інші матеріали за весь час діяльності закладу. Чехословацький період УТГІ (1932—1945 рр.), стверджує автор, характеризувався створенням нової вищої школи заочного навчання, що продовжувала навчальну й науково-дослідну діяльність національної політех-

ніки у справі підготовки кадрів для аграрних, промислових, кооперативних, фінансових структур західноукраїнських земель, а також держав, де опинилися емігранти з України. Наукові здобутки її вчених, видавнича та суспільно-політична діяльність сприяли розвитку соціального прогресу, а для українців — збереженню національної пам'яті, ідентичності, надій на відродження державності.

Змістовному аналізу організаційно-правових основ та фінансування навчально-дослідної роботи підрозділів УТГІ в Німеччині впродовж 1945—1960 рр. присвячено наступний розділ. Дослідник наголошує, що вже впродовж червня — липня 1945 р. Управління шкіл Баварії та очільник місцевої американської адміністрації дозволили легальне існування інституту в аудиторній і заочній формах навчання для задоволення освітніх потреб молоді українського походження. Спілка професорів УГА залишалася засновником і власником інституту, а професорсько-викладацький склад здійснював навчально-виховну й науково-дослідну роботу в Реґенсбурґу, Ауґсбурґу, Мюнхені. Українській діаспорі, її духовним та світським інституціям за допомоги американської адміністрації вдалося організувати функціонування агрономічно-лісового, економічного, інженерного, ветеринарно-медичного, фармацевтичного факультетів (аудиторне, заочне навчання), широку мережу середніх та фахових шкіл і курсів із вивчення українознавства, іноземних мов, журналістики, що сприяло згуртуванню українців еміграції, успішному входженню у життя суспільств країн перебування. Впродовж 1945—1952 рр. в інституті навчалися 1290 студентів.

Еміграція українців з Європи до США та Канади, фінансові, господарські й організаційні проблеми 1960—1970-х рр. поставили на порядок денний проблему функціонування інституту як навчального закладу. В 1982 р. УТГІ реорганізовано в науково-дослідну установу.

Зауважимо, що вивчаючи важливу проблему, автор оминув увагою боротьбу українських громадських організацій із шовіністичною пропагандою та діями урядів Польщі, Румунії, СРСР, спрямованими на примусову етнічну асиміляцію українців, зокрема заборону створення освітньо-наукових закладів. Бажано було б ширше висвітлити фінансування й матеріальне забезпечення поширення освіти та розвитку науки в українській діаспорі країн Європи, наголосивши, зокрема, на діяльності першого президента ЧСР Т. Масарика, який усіляко підтримував українців у прагненні відродження державності, а українську діаспору — в розвитку національної культури.

Підсумовуючи, наголосимо, що О. Уткін досить об'єктивно і змістовно проаналізував трансформаційні процеси, які відбувалися у системі аграрної освіти й науки європейської української еміграції в означений період. А для обґрунтування своїх висновків висвітлив у заключному розділі праці життя та наукові досягнення видатних природознавців-співробітників українських вищих навчальних закладів в еміграції, зокрема аграрної освіти та науки, котрі стали провідною інтелектуальною силою освітнього й науково-дослідного напряму діяльності діаспори, зробивши вагомий внесок не лише в національну, але також у світову науку.

Надійшла / Received 11.07.2025

Petro CHERNEHA
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at the Department of History and Ethnology of Ukraine,
Dragonamov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine)
p.chernega1945@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-4534-5064

EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC ACTIVITIES
OF THE UKRAINIAN DIASPORA IN EUROPE AS A FACTOR
IN THE REVIVAL OF UKRAINIAN STATESHIP

Book review:
Oleksandr Utkin. Agrarian Education and Science
in the Ukrainian Diaspora in Europe in the 1920s—1960s
Kyiv: Ahrarna nauka, 2023. 348 p.

XIV МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КИЇВ І КИЯНИ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ: ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ У МИНУЛОМУ Й СЬОГОДЕННІ»

Захід відбувся 27 травня 2025 р. в Київському столичному університеті ім. Бориса Грінченка. Ініціатором його став факультет суспільно-гуманітарних наук. Започаткована 2011 р. як усеукраїнська платформа для обговорення актуальних проблем історичної урбаністики, за понад десятиріччя конференція сформувала власні традиції, розширивши межі інтелектуальної комунікації. Цього разу організатори у співпраці з вітчизняними (академічні Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, а також Науково-дослідний інститут історичної урбаністики) й закордонними (Карлів університет у Празі, Університет Миколая Коперника в Торуню) науковими й науково-педагогічними інституціями залучили 98 учасників (і знаних дослідників, і талановитих початківців), об'єднавши їх для обговорення питань вивчення міста як особливого осередку реалізації комеморативних практик.

Досвід сучасної російсько-української війни засвідчує, що саме політика пам'яті Російської Федерації є одним із чинників її злочинів. Водночас оновлене осмислення індивідуального й колективного історичного досвіду у загальносвітовому контексті сприяє консолідації української нації. На цьому, виступаючи з вітальними словами під час відкриття заходу, наголосили представниці Київського столичного університету ім. Бориса Грінченка професорки *Наталія Віннікова* та *Олена Александрова*, а також проф. *Джеймс К. Дейлі* (Університет Сетон-Голл,

Цитування: Будзар М., Гедьо А. XIV Міжнародна наукова конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі України: політика пам'яті у минулому й сьогоденні». *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 233—239.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Нью-Джерсі, США), д-р філософії *Панайотіс Ксенофонтос* (Оксфордський університет, Сполучене Королівство).

На пленарному засіданні учасники розглянули політику пам'яті в історичній перспективі та в контексті оновлення меморіальної культури в умовах воєнного часу. Концептуальною новизною була позначена доповідь *Антона Лягуші* (Київська школа економіки) «Нова меморіальна культура в Україні та експресивний порядок пам'яті». Дослідник розглянув глибинні видозміни процесів комеморації у сучасній Україні, коли внаслідок динамічних подій, в епіцентрі яких перебуває держава у стані війни, на зміну традиційним офіційним формам меморіалізації приходить «експресивний порядок пам'яті», що базується на домінації горизонтальних публічних практик, серед яких — меморіалізація / монументалізація на фронті / прифронтових територіях, цифрова меморіалізація, вуличні форми пам'яті, соціальні проєкти, стихійна меморіалізація тощо. Доповідач продемонстрував глибоке розуміння теоретичних основ меморіальних досліджень, де пам'ять розглядається крізь призму не лише структуралізму чи конструктивізму, але й феноменології, з приматом практичності над теоретизацією. Наголошуючи на активній ролі пам'яті у сучасному суспільстві, розмежовуючи форми пам'яті — «функціональну» / «накопичувальну», «інституціоналізовану» / «неінституціоналізовану» («низову»), А. Лягуша переконливо аргументував процесуальність пам'яті у цифрову епоху в умовах війни та довів, що вона не лише фіксується, але й відразу транслюється через візуальні коди, соціальні мережі, тобто циркулює, а не зберігається, чим унаочнив багатогранність сучасних меморіальних процесів в Україні.

Науковці з Тартуського університету *Володимир Сазонов* і *Сір'є Купп-Сазонова* у виступі «Прокремлівські пропагандистські наративи та їхнє історичне коріння, соціально-політичні та мовні нюанси в контексті російсько-української війни» розглянули процеси комеморації як один зі складників сучасної російської ідеології, передусім «нової ідеології» В. Путіна, відтворивши історичну послідовність її формування — від імперської доктрини триєдності одноосібної влади («формула С. Уварова»), через ідеї філософа І. Ільїна в дусі профашистських концепцій сильної нації, до реінтерпретації цих політичних міфологем сучасними ідеологами путінського режиму, передусім неоєвразійцем О. Дугіним і творцем теорії «довгої держави Путіна» В. Сурковим. Доповідачі показали рециркуляцію історичних міфів («Святая Русь», «Великая Россия», «русский мир», «русская душа») як результат появи концепції «Pax Russica», запровадженої у 2000-х рр. Виступ представників Естонії унаочнив роль історично сформованих комеморативних практик у розгортанні російської інформаційної війни проти України та «колективного Заходу».

Один із варіантів реалізації політики запам'ятовування / забуття як технології інтеграції захоплених територій у простір Російської імперії проаналізували професорка *Анна Гедьо* й доцент *Олег Іванюк* (Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка) в доповіді «Політика забуття як інструмент стратегії імперського привласнення Криму (кінець XVIII—XIX ст.)», розглянувши методи, застосовані для легітимізації анексії, витіснення корінного населення та утвер-

дження імперської присутності на півострові. Автори аргументовано продемонстрували, як рушійним фактором такого привласнення стало творення альтернативної історії, що разом із конструюванням етнічного простору через поширення концепту «визвольної місії», коли християни звільняють християн, і «вихованням» лояльності еліт як складника асиміляції, стало підґрунтям «політики забуття» як фундаментального інструмента імперської агресії. Доповідачі використали досвід іноземців, котрі подорожували Кримським півостровом наприкінці XVIII — на початку XIX ст. чи то як офіційні ретранслятори імперської потуги, чи то як незалежні дописувачі (Е.Д. Кларк, П.С. Паллас, Ф. Дюбуа де Монпере, Ф. де Міранда та ін.) для розгляду ключових заходів «політики забуття», імплементованих Російською імперією. Це фізичне винищення, примус до еміграції й переселення з земель предків, залякування та підкуп еліт, економічний тиск, наруга над релігією, насильницьке розчинення кримських татар у морі переселенців. Аналіз наслідків «політики забуття» через створення альтернативних наративів, маніпуляції з етнічним складом і примусову асиміляцію особливо актуальний у контексті сучасності, унаочнюючи спадкоємність і довгостроковий руйнівний вплив російської імперської політики на окупованих територіях.

Музейниця *Анна Яненко* у виступі «Вільнодумці, подвижники, жертви, пристосуванці чи зрадники: питання оцінки й комеморації інтелектуалів Києва 1920—1930-х рр.» актуалізувала проблему осмислення осіб, знакових для історико-культурного простору України міжвоєнної доби, в науковому дискурсі та публічному позиціонуванні. Дослідниця визначила дві провідні тенденції — конструювання переважно позитивних, ідеалізованих образів (значні професійні здобутки, репресії з боку радянської влади, факти протистояння й опору, належність до українства) та змальовування складніших, змістовно неоднозначних постатей (через аналіз тенденцій епохи, розмаїття комунікацій, особисті психологічні риси). Розширення джерельної бази історико-біографічних досліджень (використання матеріалів галузевих архівів, епістолярної спадщини, опублікованих у діаспорі спогадів), переосмислення сенсу української ідентичності — доповнення традиційних критеріїв (походження, мова) критерієм свідомого ідентифікаційного вибору й сумою моральних чинників (гідність, людяність, принциповість) уможливлює зображення діячів 1920—1930-х рр. не лише героями / подвижниками, але багатогранними особами з усіма перевагами й вадами. Це сприяє реконструкції історичного процесу в усій його складності.

Оригінальний погляд на створення місць пам'яті в міських локусах через процеси меморіалізації продемонструвала старша наукова співробітниця Інституту історії України НАН України *Тетяна Заболотна* у виступі «Слідами страт: локації шибениць періоду нацистської окупації в меморіальному ландшафті Києва». Дослідниця розглянула публічні страти через повішення як інструмент терору, проаналізувавши їх історичне коріння, і наголосила на тому, що в Києві за часів нацистської окупації публічні повішення набули виняткового сенсу як інструмент демонстрації абсолютної влади та зневаги до людського життя, коли їх метою було не лише придушення найменшої непокори (жертви страт походили з різних груп населення —

учасники опору, військовополонені, євреї, цивільні мешканці, звинувачені в допомозі підпільникам або партизанам), але протиставлення «ганебного покарання» «почесному» розстрілу. Т. Заболотна описала процес установлення місць, де відбувалися повішення (Контрактова площа, Лук'янівський і Печерський ринки, Першотравневий парк, Володимирська гірка тощо). Досить нечисленними джерелами інформації стали спогади очевидців, повідомлення в окупаційній (газети «Нове українське слово», «Последние новости») й радянській пресі. Доповідачка акцентувала на вивченні «слідів» страт у меморіальному ландшафті Києва, що дозволяє зрозуміти, як історична пам'ять про трагічні події минулого була інтегрована в міський простір, навіть попри зникнення безпосередніх матеріальних свідчень.

Жваву дискусію на пленарному засіданні спричинив виступ професорки *Олени Стяжкіної* (Інститут історії України НАН України) на тему «Дні наших міст: простори пам'яті, простори вразливості (друга половина XX — перша чверть XXI ст.)» завдяки нетривіальному трактуванню, здавалося б, банального питання — традиції відзначення головних свят міст. Дослідниця дійшла висновку, що регіональні практики, які з часу проголошення державної незалежності України зберегли відчутний присмак радянського, протистояли національному ґранднаративу. О. Стяжкіна використала низку ключових теоретичних концепцій: ідею святкової події як специфічної форми домінування за радянських часів (М. Рольф), концепцію «винайдення традиції» (Е. Гобсбаум, Дж. Александер), що дозволило розглянути сучасний ритуал як перформанс, орієнтований на колективне ствердження певних сенсів, теорію «сек'юритизації історичної пам'яті» (М. Малксоо), особливо актуальну для аналізу явища комеморації в умовах конфлікту. Для унаочнення власних висновків дослідниця детально розглянула низку регіональних ситуацій, що ілюструють як загальні тенденції, так і специфічні казуси у формуванні традицій днів міст. Досвід Харкова — об'єднання в 1997 р. Дня визволення міста від нацистів (23 серпня) з Днем міста — продемонстрував прагнення «надати єдиному святу максимум значущості» та сприяв інтеграції радянських наративів «визволення» в нові святкові традиції. Коли 1999 р. міська влада Полтави вирішила відзначати День міста 23 вересня, об'єднавши дві дати (12 липня та 23 вересня) буцімто для «збереження бюджетних коштів», то традиційне радянське відзначення «визволення» від німецьких нацистів, що припадало саме на 23 вересня, як більш масштабне й урочисте, затулило, власне, міське свято. Відзначення Дня міста постало як «простір політичної вразливості» в конфлікті між традиційною датою заснування Донецька (1869 р.), пов'язаною з будівництвом Дж. Юзом заводу, та датою першої письмової згадки про осілий козацький зимівник (1779 р.), виявленої проф. В. Пірком. Таке протистояння між «Юзом і козаками» красномовно засвідчує конфлікт наративів у місцевій історії й пам'яті, що особливо загострився в умовах війни. О. Стяжкіна своєю доповіддю принципово оновила розуміння динаміки формування і трансформації міських свят як просторів пам'яті та продемонструвала, як ці святкування віддзеркалюють зміни в ідеологічному, політичному, соціальному контекстах життєдіяльності міста, маркуючи «локуси вразливості» міського простору, де змагаються різні історичні наративи.

Цікаво інтерпретувала європейський досвід запам'ятовування знакових подій, важливих як для міста, так і для держави у цілому, професорка *Ольга Ковалевська* (Інститут історії України НАН України) в доповіді «Сучасний street art як спосіб меморіалізації подій війни: польський досвід». Позиціонуючи стріт-арт як ефективний інструмент меморіалізації, дослідниця розглянула форми увічнення пам'яті, порівнюючи реалії Польщі й України: музеєфікацію (створення та функціонування меморіальних комплексів), оформлення локусів пам'яті у просторі міста (відзначення днів пам'яті і створення меморіалів), облаштування національних військових меморіальних кладовищ (комплексних просторів для комеморації) тощо. Особливу увагу було приділено формам увічнення Варшавського повстання 1944 р., серед яких мурали стали одним із провідних засобів збереження пам'яті про подію. Виокремивши різні типи муралів: «котвиці», «хронографи», «меморії», які слугують засобом фіксації історичних подій і вшанування пам'яті їх учасників, доповідачка підкреслила, що ці мистецькі форми створюються за ініціативи державних інституцій та громадських організацій, у такий спосіб інтегруючись в офіційні й неофіційні процеси пам'яті. Виступ О. Ковалевської унаочнив різноманітність підходів до меморіалізації, де сучасні візуальні практики доповнюють і розширюють традиційні форми пам'яті.

Питання топоніміки в контексті формування українського національного наративу проаналізував проф. *Ігор Гирич* (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України) в доповіді «Київська топоніміка і національний наратив: результати й перспективи символічного діалогу», оцінивши діяльність із перейменування вулиць після 2014 р. як успішну, підкресливши, що столиця України поступово набуває рис українського топонімічного простору. Позитивними зрушеннями фахівець назвав найменування вулиць на честь видатних українських науковців, героїв російсько-української війни, діячів із дружніх до України країн (В. Гавел, К. Чапек тощо), а також ушанування в назвах вулиць європейських столиць. Водночас доповідач указав на відсутність у київській топоніміці імен деяких відомих учених (як-от О. Оглоблина, чий життєвий шлях був тісно пов'язаний із Києвом), на тривале звикання киян до нових назв. Підсумовуючи свої роздуми, І. Гирич зауважив, що процес перейменувань може не мати остаточного завершення через змінність історичного контексту, що підтверджується європейським досвідом.

Конференція продовжила роботу в низці секційних засідань, організованих у форматі дискусійних платформ, де було розглянуто множинні варіанти комеморації в міському просторі — від теоретичних концепцій до художньо-образного сегмента творення колективної пам'яті, а саме теоретико-емпіричне осмислення політики пам'яті в різних наукових контекстах; вивчення взаємозв'язку між особистістю, міським простором і практиками запам'ятовування; дослідження художньо-образного сегмента творення колективної пам'яті; розгляд розмаїття форм та методів комеморації в окремих подіях, людських долях; узагальнення індивідуальних і колективних переживань, пов'язаних із руйнуванням міст під час війни.

Жваве обговорення викликав виступ чеського дослідника д-ра *Марека Пржигоди* (Карлов університет) на тему «У пошуках народних героїв: гуситський рух

у чеській історичній пам'яті». Доповідач відтворив еволюцію образу гуситського руху у чеській національній пам'яті, коли створена на основі інтерпретації цього явища міфологема активно експлуатувалась у політичних і культурних наративах різних епох. Він репрезентував гуситський рух як переконливий приклад того, що історична пам'ять не є статичною, а постійно переосмислюється й адаптується до поточних політичних, соціальних, культурних потреб. Від XVI ст. до сьогодення пам'ять про гуситський рух прислужилася різним ідеологічним завданням — від національної гордості до класової боротьби — та була успішно вмонтована у сучасний європейський контекст.

Схожий ракурс досліджень, але щодо використання пам'яті про окрему людину, репрезентував проф. *Вадим Хмарський* (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова) в доповіді «Еволюція образу Іллі Мечникова у синтетичних творах з історії Одеського університету (кінець XIX — початок XXI ст.)». Дослідник простежив, як змінювався образ відомого науковця у синтетичних працях з історії Одеського університету: від обережного ставлення на рубежі XIX—XX ст. до інтенсивної ґлорифікації в радянський період, до спроби інсталювати його доробок у національну спадщину в перші роки незалежності України й до тенденцій останнього часу — деґлорифікації образу вченого та інтеграції його постаті у ширший контекст досягнень університетської спільноти, що відображає більш академічно виважений підхід до історичної пам'яті.

Представниця Маріупольського державного університету *Світлана Новікова* в доповіді «"Війни пам'яті" в контексті історичної топонімії та історії міст Південної та Східної України» спонукала до обговорення низки нагальних питань щодо «війн пам'яті» як рушійної сили політики пам'яті у сучасній Україні. Дослідниця підкреслила небезпеку цих конфліктів в умовах російської агресії та наголосила на важливості інституційного наповнення політики пам'яті на державному й локальних рівнях. Особливу увагу С. Новікова приділила реалізації норм закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» в південних та східних областях, де спостерігається вповільнення процесу через опір місцевих еліт і суспільства загалом з огляду на суперечності між локальною й національною ідентичністю.

Доповідь *Людмили Касян* (Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів) на тему «Хронікально-документальні сюжети та фільми як складова радянських комеморативних практик» привернула увагу учасників форуму змістовним аналізом кінодокументів як носіїв семантико-образної інформації, що можуть бути прочитані як джерело автентичних візуальних слідів минулого, своєрідні мнемонічні топоси, котрі репрезентують персоналію не розповідаючи, а показуючи, та як артефакт, продукт епохи, що розкриває дух часу, особливості історичного періоду.

Варто зазначити, що у двох із п'яти секцій успішно працювали молоді дослідники — студенти бакалаврату й магістратури, аспіранти Київського столичного університету ім. Бориса Грінченка, Запорізького національного університету, Горлівського інституту іноземних мов.

Загалом конференція продемонструвала мультидисциплінарний підхід до вивчення політики пам'яті, поєднавши у своїй роботі історичні, культурологічні, соціологічні, політичні аспекти. Її матеріали є цікавим джерелом для подальших наукових досліджень і практичного впровадження ефективної державної політики пам'яті, що відповідає сучасним викликам та сприяє зміцненню національної ідентичності України. Маємо надію, що результативність цьогорічного форуму стане ґрунтовною основою для урізноманітнення й поглиблення наукових пошуків у майбутньому.

Надійшла / Received 27.07.2025

Марина БУДЗАР
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
Maryna BUDZAR
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
Анна ГЕДЬО
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
Anna HEDO
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)

ХРОНІКА

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ»

Міжнародний науковий захід, проведений із нагоди 650-річчя заснування Луцької дієцезії Римсько-католицької церкви, відбувся 23 травня 2025 р. в Луцьку. Конференцію організували Інститут розвитку церковних досліджень (Луцьк), управління Луцької дієцезії РКЦ, кафедра всесвітньої історії Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Музейний простір «Окольний замок», Волинська крайова організація Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка.

Форум зібрав дослідників з Ужгородського національного університету, Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, Національного університету «Львівська політехніка», центру досліджень українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України (Львів), Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Університету Миколая Коперника в Торуню (Польща), Інституту розвитку церковних досліджень (Луцьк), Музейного простору «Окольний замок» (Луцьк).

Коло актуалізованих наукових питань було досить широким і стосувалося двох основних проблем: історії римо-католицької, греко-католицької церков та міжконфесійних відносин в Україні. В першому тематичному блоці свої доповіді представили д-р філософії, директор Інституту розвитку церковних досліджень *П. Хом'як* (Луцьк), канд. іст. наук *Т. Горбачевський* (Львів), канд. іст. наук, доц. *Ю. Данилець* (Ужгород), д-р іст. наук, проф. *В. Міщанин* (Ужгород), д-р, проф. *П. Рожинковський* (Торунь), канд. іст. наук, доц. *І. Шніцер* (Ужгород), аспірантка *А. Марків* (Луцьк), кандидатка іст. наук, доцентка *Т. Голдак-Горбачевська* (Львів).

Цитування: Стрільчук Л., Каліщук О. Міжнародна конференція «Міжконфесійні відносини в Україні: історія та сучасність». *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 240—242.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Наукова дискусія точилася навколо історичного розвитку католицької церкви на Волині, Галичині та в Україні загалом, а також політичних і соціальних змін, пов'язаних із церквою, її впливом на культуру. У центрі уваги дослідників було повсякденне життя римо-католицького духовенства й вірян, взаємини РКЦ з УГКЦ, історіографічні візії історії церкви, біографії її діячів.

Другий тематичний блок конференції був присвячений міжконфесійним відносинам в Україні. У цій частині свої здобутки представили кандидатка іст. наук *О. Штанько* (Луцьк), д-р іст. наук, проф. *О. Добржанський* (Чернівці), докторка іст. наук, професорка *Л. Стрільчук* (Луцьк), канд. іст. наук, проф. *М. Кучерепа* (Луцьк), канд. іст. наук, доц. *В. Фенич* (Ужгород), докторка іст. наук, професорка *С. Шульга* (Луцьк), д-р іст. наук, проф. *О. Разиграєв* (Луцьк), аспірант *В. Притулюк* (Луцьк). Обговорення стосувалося міжетнічних суперечок у православній церкві Буковини у другій половині XIX—XX ст.; становища православної церкви на Волині в міжвоєнний період і боротьби за її українізацію; релігійних питань волинських чехів та проблеми навернення їх до православ'я; внеску греко-католицьких священників у розвиток богословської, історичної, філософської думки Мукачівської греко-католицької єпархії; діяльності християнських капеланів у тюрмах Волині й Галичини в міжвоєнний період; майнових питань, пов'язаних із церквою та капеланами; аналізувалось українсько-польське порубіжжя крізь призму взаємин греко-католицької, римо-католицької та православної церков у 90-х рр. XX — на початку XXI ст.

У рамках конференції відбулася презентація двох видань, що побачили світ за сприяння Інституту розвитку церковних досліджень: «Римо-католицьке духовенство Львівської та Луцької дієцезій у 1939—1991 роках: особливості діяльності» П. Хом'яка (Рига, 2025; 268 с.) та колективної монографії «Катедральні записки: Міжконфесійні відносини в Україні: історія та сучасність (до 650-річчя заснування Луцької дієцезії)» (Суми, 2025; 238 с.). Власне до останньої ввійшли конференційні доповіді.

Під час форуму було презентовано центр українсько-польського порозуміння, започаткований при Інституті розвитку церковних досліджень. Про виклики, які стоять на шляху історичного порозуміння між українцями й поляками, напрями, перспективи роботи центру розповіла докторка іст. наук, професорка *О. Каліщук.* Важливим завданням, на думку ініціаторів заходу, видається створення простору для відкритого діалогу, освітніх ініціатив, наукової співпраці, культурного обміну, що дозволить осмислити спільну і складну історію, долати стереотипи й формувати позитивну перспективу українсько-польських відносин. Саме тому основними напрямами діяльності визначено історико-просвітницький (дослідження спільної історії України та Польщі; підтримка діалогу між істориками обох країн; створення навчальних програм і матеріалів про спільне минуле; проведення публічних лекцій, виставок, конференцій), освітній (обміни між учнями, студентами й викладачами; стипендіальні програми для молоді, літні школи, семінари, мовні курси), культурний (переклади літературних творів українських і польських авторів; обміни між театрами, музеями, митцями) та громадянська

дипломатія (молодіжні табори, програми лідерства, волонтерські ініціативи; робота з травматичною історією — як пам'ятати, але не роз'єднувати; платформи для обміну думками і створення спільних проєктів; залучення громадських організацій, ветеранів, духовенства).

Учасники конференції виявились одностайними в оцінці важливості дослідження історії церкви та врахування її ролі у сучасному світі. Тож було ухвалено рішення проводити науковий захід на регулярній основі.

Надійшла / Received 11.08.2025

Людмила СТРІЛЬЧУК
Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна)
Liudmyla STRILCHUK
Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)
Оксана КАЛІЩУК
Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна)
Oksana KALISHCHUK
Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)

ХРОНІКА

VIII КОНГРЕС ПОЛЬСЬКИХ МЕДІЄВІСТІВ

Медієвістичні наукові форуми у країнах Європи і світу — не рідкість. Зокрема щороку, починаючи з 1994 р., учасників міжнародного конгресу приймає англійський Лідс. Причому кількість дослідників, що беруть у ньому участь, весь час збільшується — від понад 850 вперше до майже 2700 останніми роками. Утім не лише Сполучене Королівство задає тон у подібних заходах.

Цьогоріч 17—20 вересня на базі Музею початків Польської держави в м. Ґнезно (Польща) відбувся VIII Конгрес польських медієвістів на тему «Влада — корона — територія» («Władza — korona — terytorium»), приурочений до 1000-річчя коронування Болеслава I Хороброго. Принагідно зазначимо, що попередні форуми проходили в Торуню (16—18 вересня 2002 р.), Любліні (19—21 вересня 2005 р.), Лодзі (22—24 вересня 2008 р.), Познані (19—21 вересня 2011 р.), Ряшеві (21—24 вересня 2015 р.), Вроцлаві (20—22 вересня 2018 р.), Катовицях (21—23 вересня 2022 р.). Науковцям Польщі слід віддати належне як у солідності організації, так і у високому рівні заходу. Науковий комітет, очолюваний Ганною Куцкою-Кренц, Матеушем Єґерем (обоє з Університету ім. Адама Міцкевича в Познані) і Станіславом Рошиком (Вроцлавський університет), включав 35 провідних польських медієвістів, на плечі котрих лягла відповідальність за проведення форуму, де було заплановано тридцять тематичних секцій, постерову панель із дев'ятьма виступами та сім дискусійних панелей із широким тематичним охопленням різноманітних аспектів медієвістики, головно щодо ранньої історії держави П'ястів. Урочисте відкриття конгресу супроводжувалося врученням почесної нагороди «Lex et Laus», цього разу — професорам Томашові Яшинському (Університет ім. Адама Міцкевича в Познані) та Зенонові Пеху (Яґеллонський університет у Кракові).

Цитування: Волощук М. VIII Конгрес польських медієвістів. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 243—245.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 5 (584)

Загалом участь у конгресі взяли близько 330 дослідників із 15 країн світу (Польща, Україна, Чехія, Словаччина, Угорщина, Німеччина, Франція, Литва, Латвія, Сполучене Королівство, Ірландія, Австрія, Італія, Швеція, Австралія). Квота іноземців становила близько 10 %, тобто 34 учасники.

Безперечно, за змістом більшість секцій стосувались ювілейної річниці — головної теми цьогорічного конгресу — коронації Болеслава Хороброго. Йшлося про певного роду підсумки кількадесятирічних студіювань польського середньовіччя з перспективи історії, археології, культурології (в тому числі з використанням штучного інтелекту, що останніми роками набирає обертів). Пропонована тематика секцій обіймала становлення державності у землях П'ястів (передусім у Великопольщі, її головних осередках — Ґнезно, Познані), їх поступове воцерковлення, формування та розгалуження династії у широкій палітрі міждинастичних зв'язків тощо. Чимала увага приділялася символам князівської, королівської влади, комунікації світської й церковної структур управління суспільством. Відзначимо також увагу до ґендерних студій, зокрема ролі жінки в історії. Підкреслювалася тяглість королівської пам'яті між коронаціями Болеслава Хороброго 1025 р. та Владислава Локетека 1320 р., особливо чітко артикульована у творчості єпископа і хроніста Вінцентія Кадлубека на рубежі XII—XIII ст. Зрештою писемні джерела, обставини їх постання, специфікації сучасного введення в науковий обіг та прочитання — завжди предмет уваги щонайменше кількох секцій. Окремий солідний тематичний блок — взаємини польських володарів зі своїми сусідами. Передусім ішлося про країни так званої «молодшої Європи» (Русь, Угорське королівство, держави Скандинавії, Балтії тощо), які стали частиною християнізованого світу пізніше за інших. Учасники жваво обговорювали роль Польщі та її еліт у широкому контексті міжцивілізаційного контакту Сходу із Заходом.

У конгресі польських медієвістів узяли участь двоє українських істориків. Так, професор кафедри всесвітньої історії Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника (Івано-Франківськ), директор Центру медієвістичних студій *Мирослав Волощук* під час роботи секції 14, яка мала назву «Одна корона, багато народів — поліетнічні спільноти» («Jedna korona, wiele ludów — wieloetniczne społeczności»), виголосив польською мовою доповідь «"Regnum Ruscie" w źródłach łacińskojęzycznych proweniencji węgierskiej w czasach dynastii Andegawenów, 1308—1387 (1395)» («"Regnum Ruscie" в угорських латиномовних джерелах часів династії Анжу, 1308—1387 (1395)»). Натомість під час роботи секції 21 «De spatiosignando. Матеріальні та символічні критерії простору і способи його організації у середньовіччі» («De spatiosignando. Materialne i symboliczne wyznaczniki przestrzeni oraz sposoby jej organizacji w średniowieczu») з англомовною доповіддю «Delimiting Space and Tradition Making in Late Medieval Halych Rus': Oral Memory and Ruthenian Charters in Local Perambulations of Estates» («Розмежування простору і творення традицій у пізньосередньовічній Галицькій Русі: усна пам'ять та руські грамоти в локальних переміщеннях маєтків») виступив канд. іст. наук *Юрій Зазуляк*, афілійований із Мюнхенським університетом Людвіґа — Максиміліана (Німеччина).

Подібні наукові заходи — це завжди добра нагода для нових партнерських угод, планів стратегічної співпраці, професійного й особистісного розвитку.

Надійшла / Received 01.10.2025

Мирослав ВОЛОЩУК
Карпатський національний університет ім. Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна)
Myroslav VOLOSHCHUK
Vasyl Stefanyk Carpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

ДО 100-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА СТАНІСЛАВА ПАРХОМЧУКА

30 листопада 2025 р. виповнюється 100 років від дня народження історика, дипломата, дослідника міжнародних відносин і національно-визвольних рухів Африки й Азії, доктора історичних наук, професора Станіслава Максимовича Пархомчука. Його наукова та дипломатична діяльність залишила помітний слід у вітчизняній історіографії, а внесок у вивчення міжнародних процесів XX ст. актуальний і сьогодні.

Народився він 30 листопада 1925 р. у с. Човнова на Житомирщині в родині Максима Івановича (1894—1971 рр.) й Теклі Григорівни (до заміжжя Поліщук; 1897—1958 рр.). У подружжя було п'ятеро дітей, Станіслав став наймолодшим. Дитинство його минуло в атмосфері любові і традиційних цінностей. Батько мав сильний характер, був людиною принциповою, а мати — мудрою й турботливою жінкою, яка згуртовувала родину.

Під час Другої світової С.М. Пархомчук воював у партизанському загоні, який діяв на Волині. Бойовий досвід загартував його характер, що вплинуло на подальшу наукову та громадську діяльність. По війні вступив у Київський державний університет ім. Тараса Шевченка (факультет міжнародних відносин), який

Цитування: Віднянський С., Пархомчук О. До 100-річчя з дня народження доктора історичних наук, професора Станіслава Пархомчука. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 246—249.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

закінчив 1949 р. — це був перший випуск цього факультету. В 1951—1953 рр. навчався у Вищій дипломатичній школі МЗС СРСР. Працював у Раді Міністрів СРСР, в Українському товаристві дружби і культурних зв'язків із закордоном, завідував сектором наукових зв'язків із зарубіжними організаціями в апараті Президії АН УРСР.

У 1956 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Роль Радянського Союзу в боротьбі румунського народу за звільнення від фашистського іга і встановлення народно-демократичного ладу (1941—1945)». Від 1957 р. й до останніх днів свого життя працював в Інституті історії АН УРСР (нині Інститут історії України НАН України): 1957—1963 рр. — старший науковий співробітник відділу історії країн народної демократії, 1963—1970 рр. — старший науковий співробітник відділу нової і новітньої історії зарубіжних країн, 1970—1975 рр. — завідувач відділу історії країн зарубіжного Сходу. У 1965 р. захистив докторську дисертацію «Революційна боротьба румунських трудящих за розвиток країни по демократичному шляху, за мир і дружні відносини з СРСР».

Постать С.М. Пархомчука посідає особливе місце в українській історичній науці XX ст. Попри обов'язковий у ті часи ідеологічний контекст, його праці вирізнялися глибоким аналізом джерел, широким використанням закордонних матеріалів і прагненням до комплексного дослідження політичних процесів. Його ґрунтовні студії з історії Румунії, міжнародних відносин та антиколоніальних рухів залишаються джерелом для сучасних дослідників, вони важливі й у ширшому політичному контексті. Підхід С.М. Пархомчука до вивчення історії Румунії демонстрував системне розуміння політичних і соціально-економічних чинників, що визначали розвиток цієї країни у XX ст. Окрему увагу він приділяв румунсько-радянським відносинам, а також питанням боротьби Румунії з нацистською окупацією та її повоєнному розвитку. У своїй докторській дисертації історик розглядав не лише внутрішні трансформації в Румунії, а й зв'язок їх із глобальними політичними тенденціями.

Від 1960-х рр. С.М. Пархомчук значно розширив коло своїх наукових інтересів, звернувшись до теми національно-визвольних рухів у країнах, що розвиваються. Цей напрям досліджень відповідав реаліям тодішньої міжнародної ситуації, коли світ переживав хвилю деколонізації. Важливо зазначити, що, не обмежуючись аналізом подій, він розглядав процеси деколонізації у взаємозв'язку з міжнародною політикою, економічними факторами, боротьбою різних політичних сил у нових державах. Однією з ключових праць із цієї тематики в радянській історіографії була колективна монографія «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму» за редакцією С.М. Пархомчука, за яку 1975 р. його відзначили премією АН УРСР ім. Д.З. Мануїльського (став першим лауреатом цієї єдиної на той час академічної відзнаки з гуманітарних наук). Загалом здобутки вченого з історії антиколоніальних рухів зберігають свою актуальність для дослідників глобальної деколонізації і впливу цих процесів на сучасний світовий порядок.

У 1963—1965 рр. Станіслав Максимович обіймав посаду радника Європейського відділення ООН у Женеві. То був період активної участі цієї глобальної

міжнародної організації у процесах мирного врегулювання конфліктів, а також сприяння економічному й політичному розвитку молодих держав. Досвід роботи в ООН дав йому можливість безпосередньо спостерігати за змінами у світі, що безумовно вплинуло на його подальші наукові дослідження.

С.М. Пархомчук був не лише істориком, дослідником міжнародних відносин, а й людиною виняткової цілеспрямованості, чесності та неабиякої працездатності, адже поєднував наукову діяльність із викладанням, працював радником ООН, займався громадською роботою. Заразом залишався відкритою й щирою людиною, завжди знаходив час для рідних, друзів, учнів.

Станіслав Максимович став натхненником і наставником для багатьох молодих істориків та міжнародників. Він виховав цілу плеяду дослідників, котрі продовжили його справу. Серед них І.М. Хворостяний, М.Д. Несук, В.К. Гура й ін. Був вимогливим, але справедливим викладачем і науковим керівником. Не терпів поверхового підходу, навчав своїх студентів та аспірантів мислити критично, аналізувати першоджерела, завжди шукати істину. Його лекції були справжніми дискусіями, він спонукав молодь до наукових пошуків і власних висновків. Учні згадують його як людину відкриту, щиру, безкомпромісну, яка повсякчас їх підтримувала, допомагала розвиватися, йти власним шляхом.

У 2007 р. в Інституті історії України НАН України побачило світ видання «Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: збірник наукових праць пам'яті доктора історичних наук, професора Пархомчука Станіслава Максимовича». Окрім тематичних статей учнів та істориків-міжнародників і сходознавців, тут надруковано спогади про вченого його давніх друзів і колег. Так, професор І.Ф. Черніков дав вичерпну характеристику своєму товаришеві: «Високий професіоналізм, унікальна обізнаність у кожній конкретній справі, пов'язаній з дослідницьким процесом, чіткість і рішучість та в той же час виваженість, почуття оптимізму й гумору — такі риси дійсно мав Станіслав Максимович, природжений організатор науки, організатор, як кажуть, від Бога... Йому також була властива і така дорогоцінна людська риса — готовність завжди прийти на допомогу ближньому. Відчув це на собі... Станіслав Пархомчук до останніх днів свого короткого життя (йому ще не виповнилося і 50-ти років, коли він трагічно загинув) був пристрасно відданий українській балканістиці, став одним з перших подвижників відродження й розвитку вітчизняного сходознавства у новітній період». Однокурсник С.М. Пархомчука професор Р.Г. Симоненко поділився своїми спогадами, які, на його думку, «допоможуть розкрити непересічну людську особистість ученого, очевидно важливі для розуміння обличчя ювіляра, якого, на превеликий жаль, вже давно немає серед нас». Він згадав, зокрема, про допомогу від С.М. Пархомчука як керівника міжнародного відділу Президії АН УРСР в організації тривалого наукового відрядження в Польщу 1959 р., про надані ним матеріали з румунського архіву для доповнення й завершення статті Р.Г. Симоненка для «Українського історичного журналу» тощо.

С.М. Пархомчук був одружений із доценткою Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, викладачкою англійської мови Наталією Петрів-

ною Аловою. В березні 1966 р. в їхній родині з'явилася на світ донька Олена, яка продовжила справу батька, стала докторкою політичних наук, професоркою Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, лауреаткою Державної премії в галузі науки і техніки.

2 липня 1975 р. в перший день своєї відпустки Станіслав Максимович трагічно загинув у с. Козин на Київщині, де був його літній будинок... Похований у Києві на Байковому кладовищі. За свою діяльність удостоєний п'яти урядових нагород. Пам'ять про Станіслава Пархомчука живе в його працях, його учнях, у спадщині, яку він залишив у науці й дипломатії.

Надійшло / Received 25.08.2025

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)
Stepan VIDNIANSKYI (Kyiv)
Олена ПАРХОМЧУК (Київ)
Olena PARKHOMCHUK (Kyiv)

ГРИЦЕНКО АДЕЛІНА ПАВЛІВНА

22 липня 2025 р. відійшла у Вічність одна з провідних дослідниць історії України 1917—1921 рр. докторка історичних наук Аделіна Павлівна Гриценко...

Народилась вона 10 червня 1930 р. у Києві. Дитинство та юність припали на важкі роки Другої світової війни й повоєнної відбудови. В розмовах із друзями, колегами неодноразово згадувала зруйноване місто та свою участь у розбиранні завалів на Хрещатику — вулиці, з якою згодом будуть пов'язані її багаторічна наукова діяльність в академічному Інституті історії й особисте життя. Саме Київ з його історичними, культурними пам'ятками, театрами, бібліотеками став тим середовищем, в якому формувалася майбутня дослідниця. В 1953 р. вона закінчила Київський державний університет ім. Т. Шевченка й відтоді присвятила себе науці — спершу як аспірантка кафедри історії УРСР КДУ, а з 1957 р. як співробітниця Інституту історії АН УРСР, де пройшла шлях від лаборантки до провідної наукової співробітниці.

Перші дослідження А.П. Гриценко були присвячені історії робітничого й селянського руху на Донбасі в роки Великої війни, ставши основою її кандидатської дисертації (1958 р.). Історія робітничого класу України, його професійних організацій, зокрема залізничників, — сфера дальших наукових пошуків. Від 1960 р. працювала в інститутському відділі історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Підготувала дві індивідуальні монографії, в 1979 р. захистила докторську дисертацію, присвячену ролі українського робітництва в революційних подіях

Цитування: Кудлай О. Гриценко Аделіна Павлівна. *Український історичний журнал*. 2025. № 5 (584). С. 250—252.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

1917 р. З кінця 1960-х рр. була активною учасницею великих дослідницьких проєктів інституту: «Історія міст і сіл Української РСР», «Історія робітничого класу Української РСР», «Історія Української РСР», «Історія Києва» та ін.

Із відкриттям і розсекреченням архівних документальних джерел, забороненої за радянських часів літератури дослідниця активно долучилася до переосмислення складних політичних процесів, соціальних рухів періоду Української революції. Як представниці старшого покоління українських істориків, що сформувалося в умовах панування «єдино правильної марксистсько-ленінської методології», їй було непросто відмовитися від «класового підходу» й подивитися на революційні події під іншим кутом. Але зрештою це вдалося. Праці Аделіни Павлівни «Українські робітники на шляху творення національної держави (І Всеукраїнський робітничий з'їзд 11—14 (24—27) липня 1917 р.)», «Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби Української Центральної Ради» стали одними з перших наукових розробок, які дозволили відійти від старої парадигми «пролетарської революції» та ствердити концепцію історії Української революції 1917—1921 рр. Окремо слід відзначити її студію «Політичні сили у боротьбі за владу в Україні» — це невелика, але змістовна монографія, в якій наскрізно простежується неймовірно складна ситуація в Україні 1917—1920 рр. Для середини 1990-х рр. ця праця стала новаторською, наповненою різноманітним фактичним матеріалом і повноголоссям політичної боротьби. Її й сьогодні активно використовують історики.

На рубежі століть важливим напрямом для відділу історії Української революції 1917—1921 рр. стала робота над кількома масштабними археографічними виданнями. Незаперечним є внесок Аделіни Павлівни в підготовку фундаментальних документальних збірників «Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року: документи і матеріали», «Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки (1918—1920 рр.)», «Українська Держава (квітень — грудень 1918 року). Документи і матеріали». Однією з останніх великих її праць стала «Україна. Хроніка подій XX століття. 1918 рік» (у співавторстві з О.Й. Щусь), яка вийшла друком 2005 р.

Важливе місце у житті дослідниці займала освітня, просвітницька, громадська діяльність. Вона працювала в науково-методичній раді Товариства «Знання», міжвідомчій раді Президії АН УРСР і Міністерства освіти УРСР «Наука — народній освіті». Стала авторкою методичних розробок для лекторів та посібника для вчителів. Активно долучилася до Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, з 1979 р. очолювала його Печерський районний осередок, входила до складу президії міської організації. В 1980 р. опублікувала брошуру «Пам'ятники історії і культури Печерська». За свою плідну наукову, освітню та громадську роботу була відзначена медаллю А.С. Макаренка, почесними грамотами Президії Академії наук УРСР та Республіканського комітету профспілок працівників освіти, вищої школи й наукових установ.

Щедро ділилася своїм досвідом і знаннями з молодими істориками. Під керівництвом А.П. Гриценко захищено дві кандидатські дисертації. Рецензувала праці, робила наукові огляди, підтримувала колег в їхніх пошуках. Активно спів-

працювала з енциклопедичними та періодичними виданнями, входила до складу авторського колективу «Енциклопедії історії України», публікувалася в «Українському історичному журналі», брала участь у всеукраїнських і міжнародних конференціях. Доробок дослідниці складає близько 100 праць, які стали суттєвим внеском у вітчизняну історіографію.

Окрім науки Аделіна Павлівна щиро любила музику, літературу, мала непересічні спортивні таланти. Вона прожила довге успішне життя, виростила дітей, онуків, правнуків.

Співробітники відділу історії Української революції 1917—1921 рр. Інституту історії України НАН України висловлюють сердечні співчуття рідним і близьким Аделіни Павлівни Гриценко. Світла пам'ять про гармонійно розвинену, обдаровану, інтелігентну людину, мудру наставницю назавжди залишиться у серцях колег, учнів та всіх, хто її знав...

Надійшов / Received 07.08.2025

Олександра КУДЛАЙ (Київ)